

К. Г О Р Д І Е Н К О

ДІТИ ЗЕМЛІ

КОСТЬ ГОРДІЄНКО

ДІТИ ЗЕМЛІ

РОМАН

Дереворати О. Рубана

**ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КНІВ—1937**

ДИТИНСТВО

Як тільки почали розпукуватись берези, забормотали червоноброві тетеруки, а в дуплах сосни-Маври дикі голуби заворкотали, дух ріллі занепокоїв серце материне. ...Тоща мати крізь сон мота набряклими від утоми руками. Крізь мутну шибку пада світ на пристаркувате лице. Знеможено кида руками, ві сні стогне вона. Тче.

Щоб не почули діти, що під одним рядном сплять, не шелестіла солома, підводиться долі дівча, Оленка. Стривожено прислухається, схиляється над лежанкою. Вдень сидить за верстаттю мати, людям полотна тче, а вночі морене тіло покою не найде, руками крутить, трусить, кида — тче. Мати розплющує запалі очі, буграсту в синіх жилах руку кладе на голову дочці. Оленка рада пособить матері, сім

год уже, а ніхто в няньки не бере, мізерна така,— все б поміч була матері. Однак дома робить нічого — ні теляти, ні поросяти.

Сонце піднялося над зеленою халупою, вигрівало землю, пробудило молоді паростки до життя.

Клопіт здавив голову матері. Коло порога земля вся, картоплі посадить треба, конопель посіять, ще й зернину яку кинуть на півдесятині тій, а зорать нікому.

Як де вдовина нива, неодмінно дорогу зроблять. Зачала лопаткою землю копати мати Галька. Земля збита, заїжджена.

Топталась безпорадна Оленка коло матері. Поміч яка з неї? Якби садить картоплю, кидала би під лопату. Або вибирувать. Нема веселішого діла, як, запустивши руки в холодну землю, рвати спід коріння свіжі картоплини. Або ламати косматі качани кукурудзи з бадилля. Головки соняшника зрізати. Сухі стрючки рвати, вилущувати білі як в емаллю квасоліни, переливати в пригоршні.

Затужавіла земля — лопатка не йде, із сили вибивається мати.

Від знесилля заплакала, тоді сіла, заспівала:

Ой уроди, боже, пшениченьку яру
На вдовиних діток, на людську славу.
Ще й удівонька додому не дійшла,
А вже, кажуть люди, пшениченька зійшла.

Несподіване щастя звалилось на голову матері. Пасько Нестір, довгий, чорнявий вусань, повз двір ідучи, гукнув до старої:

— Бабо Галько, кинь копать, завтра зорю.

Слово те звучить поважно, владно, на вітер чоловік не кида, не хтонебудь. Кланяться в пояс зачала мати. Повен двір добра в його, в економії десь там у начальниках служив, надивився, порядок дома завів, огороджено тік, обору латами, видно — дали дерева йому за вислугу, волами привіз, завалив двір деревом, побудував довгі хліви, клуню з фронтоном, хоч води налий, комору. Землі і небагато в його, зате скот виплеканий, ситий, чистий — червона корова, тонкорунні вівці, білі свині, з того пишався він, довго і розмовляти не став, не такий вже він, щоб години простоювати в порожніх балчках.

І так Нестір зоре і заволочить нивку їй, тільки за те Оленка рік дитину глядіть повинна. Як примітив він, так до дітей дуже пригожа Оленка. Що неділі всіх дітей, бувало, на руках переносить.

Як зійдуться матері в гурт, Оленка дітей галасливих, надокучливих перед себе несить, пестить, — і де тільки в неї береться сила й охота разом, дивувалися матері, — до дітей прихильна Оленка, грається славно, забавля, видно змалечку вдачу. Ввечері Оленка голодна додому йшла, знесила, стощенє,

не йшла, а точилася, крутився світ в очах їй, цілий день носила, забавляла дітей, хоч би хто шматок хліба дав або хоч у няньки взяв.

Оленка дітей носить, бавить, а дівчатка, хлопці в гурті грають, поміж них зайдиголова Оверко, парубки за ноги беруть його, навколо себе крутять. Моторошно, млосно хлопцеві, ніхто не осмілюється, а ним крутять, як колесом. Вибіг незвичайний такий з хати, таємниче хукав хлопцям під ніс, ті вчували горілочаний дух, вражені до краю були, сповнилися поваги, ваздрили тому зайдиголові. А тоді гасав як несамовитий по вулиці, задирався, надавав кожному штурханів, дівчаток тяг за коси, з Оленки хустку зірвав, закинув на дерево. Такий вже клятий Оверко той, треба, щоб неодмінно хтось заплакав. Заплаче—заспокоїться він, домігся свого. І Зінько не кращий його, завжди сіпають дівчат вони. Мало причіпок у них? Крали коней, заховали в яр, Оверко налетів на Оленку, за коси зачав сіпачь — виказала крадіїв вона — на всяку капость вигадливий, дівчинна в сльозах прийшла. Треба правду сказати, Оверко не терпів дівчаток, надто Оленку, в очах свого батька, кривого Сильвестра, прочитав насамперед зневагу до жінки він; Оверко не раз за коси хватав Оленку, намагався отак мотнути нею поведмежому, як батько матір'ю.

Аж ось щастя не знати яке випало Оленці —

сусіда Пасько Нестір, заможний господар, примітив дівчину, сам у няньки кличе.

Худе дівча з чорною кучмою на голові, вертке, смагляве, „каштан“, як сусіди називали, часто вилазило на вербу — за тим парканом привабне двоорище Несторове. Тучні свині трясли салами, вигрівались на сонці лискучі корови, вівці. Скирти сіна, соломи стояли на току, ситі коні розгулювали.

Мати слухала благовісну річ Паськову, вклонялася.

В біді треба помагати один одному,— говорив Нестір, хоч молодий, проте досвідчений господар, по-сусідськи живуть—одне що зручно, близько ходить, до того ж спать може в себе дома Оленка. А вдень дитину глядітима.

І так Оленка віднині власний хліб їстима, зароблятима на себе,— хіба їй літа не вийшли? вже сьомий рік минув. Ниву матері зорала, засіяла, поміж дітей розсудлива така, не бігає, не грається, не до того їй. Пора забути ті приємні хвилини, коли можна було привільно собі жити, ні про що не думати, коли страшна забота десь в стороні була... Новий, поважний робітник об'явився в домі, з чого, здавалось, і сама хата споважніла. Вже діти звичайними очима не дивляться на Оленку, нерозгадана для них Оленка та. До одного столу із дітьми не сяде, за страву, що домашні їдять, не візьметься.

Де ви бачили — в люди йде, а дома їстиме? Отоді слава, отоді шана їй в домі, коли вона з свого горшка не їстиме.

Мудре те життя людське.

А тут ще хлоп'я пристало, Івась,—мати дала копійку на синьку,—ласощів купи йому... Як Оленка заробить, неодмінно купить медяника. Вона тепер може... Мало що тепер може вона собі дозволити! Хлоп'я дивилося на неї такими променистими очима, втішалося, раділо з тих ласощів, що колись Оленка йому купить. Скільки приемних відчужень бува в житті!

Із світом Оленка розплющує очі. Ні, їй сьогодні просто скучно спати.

Коло високої брами замигтіла босими ногами, квітчастою хустиною вив'язана, тою, що не про будень,—Оленка наче в гості йшла.

Паськи саме снідали, за столом сиділи, як Оленка врочисто відчинила двері в хату. Нестір поверта чубату голову, завітрене лице його хмарніє, не дуже щось приязно дивиться він на Оленку чорними очима. Пасьчиха, рум'яна молодиця, ложку кладе, лагідно радить дівчинці погуляти йти, поки Марфа спить, бо ще рано.

Оленка пішла з двору, тинялась тісними вуличками, щоб не попасти на очі матері. Відпаровувалась земля, набухали бруньки на деревах, густий дух

смаженого сала в'їдався в душу. Картоплю, що дома зварили, діти поїли. Хотіла б вона бачити, чи змогла б до того горшка навернутись тепер? А тут ще Нестір зачав дошкулять, сміяться: „що, мати вже напекла, наварила?“ Знають, що, окрім картоплі, нічого варить. Придавила сльози, струнулася,— хто подумає, що не їла сьогодні вона?

Гірко все ж бува не знати поведінки людської. Оленка здогадалася. І дитини на руках не носила ще, а вже хотіла, щоб їсти дали.

А як забавитись з дитям, то і за голод забудеш. Дитина хоч і тяжка, все ж і Оленка жилава була, дарма що худенька, тоненька така. Пасьчиха дбайлива господарка, все клопочеться: чи не тяжко Оленці? Дитина часом щоб не випала з рук. О, вони ще не знають Оленки! Таких дітей перед себе носила, матері дивувались. Мов би не чути нічого їй, мов пір'їнка на руках у неї, і, щоб пересвідчити матір у тім, Оленка побігла підстрибом з дитиною на руках, аж поки злякана Пасьчиха сама не спинила її, зате втіха дитині була. Мало що важка дитина,— вертлява, крутиться, марудиться, до всього тягнеться, руки Оленці відтягує.

А вже на схилі горицвіт, сонтрава проросла, на вэлїссї спїд снїгу зозулячий льон зеленїє, сонце припарює, бджола бринить, сїда на пролїски, збира пергу годувати діток. А вже Оленка гороб'ячого

щавелю на борщ нарвала, а ген дівчина з хлопцем пішли на взлісся фіалки рвати, а земля ще холодна і невідтала, і ноги в Оленки синіми смугами взялися, та коли стати на стоптану, вигріту землю або суху колодку, воно тепліше. А навкруги так весело : лише простягнеш руку, тупі холодні морди, вимиті матерніми язиками, оступлять тебе, дивляться хрусталевими очима, плямкають беззубим ротом. Лиса теличка ось за рукав тягне, біленькі поросята коло матері товпляться, і тепле, як язик материн, сонце лиже і лиже лискучі спини, повні ситі животи, що розпластались на соломі— солома чиста, аж полискує, аж самій хочеться зануритись в солому ту. Все сите, ліниве, а Оленчин двір порожній, сумний, і суха мати в задушній хаті за верстаттю тче. І мухи на стіні дзвенять, а на землі ще холодно в ноги, коли ж стати на паркий гній, то стає навіть тепло. Смачне густе пійло корова з цебра хлище і шкоринки хліба плавають там. Лоша простягло кумедну морду до дітей, і Оленка залюбки пестить його, а маленька Марфа одвертається, боїться. Коли дивитись на сонце, то на йому, мов у ющі, жирні, сальні плями плавають, мигтять. А спід корови молоко парке, смачне, вим'я в корів понабрякало, Марфа може досхочу пити. Ось і вівця замичала, молоко запекло, прибігло біловухе ягня, зачало смоктати. Щаслива Марфа,— в неї стільки скоту,

виросте велика, вийде заміж, матиме багатство яке, в достатках житиме, а в Оленки хоч би одне телятко було. Казала Оленчина мати, що й вони куплять корову, як тільки Іван з Христею в економії зароблять.

І що воно за дитина, ніяк не заплаче Марфа та! Яка не сильна Оленка була, а стяжеліли руки їй, захотіла на загородь посадить, побачила Пасьчиха, нагримала — простудить дитину їй Оленка хоче. Вже Оленка носитиме до впаду, якби тільки Нестір нивку виорав, щоб не журилась стара мати, здоров'я свого не збувала. А Марфа все не плаче і не дріма, хоч би матір на часинку взяла, погодувала, може б, і Оленці який шматок перепав.

Пасьчиха саме вийшла до корів, як зачула плач дитячий, Оленці наказала, щоб подалі з дитиною ішла, щоб плачу не чути було. Заколише хай, нянька називається, а дитину забавить не вміє.

Запашний дух розпуклої верби, берези, насичений дух весни зламав дитяче завзяття, Марфу потягло до сну, і Пасьчиха волю Оленці дає, хай іде додому, погуляє, поки Марфа поспить.

З пониклою головою подалась до свого двору Оленка.

Згубила свою славу перед дітьми вона, дома одну страву, пісну картопляну юшку, нарівні їсть, з одної миски хлище, мовчазна, насуплена.

Мати із слізьми виряджа дочку — іди мо' швидше, прокинеться дитина, може коли прийдеться дров привезти, Нестір коняки дасть.

Якби не одна прикра пригода, Оленка цілком щаслива була б з нової місії своєї,— дома про те говорити не хотіла, щоб не горювала мати, невдаха така,— відро в колодязь впало в неї. На коромислі за цвях відро чіпляє, воду брала, так відро впало, розплакалася над криницею, як його на очі хазяйські показаться, нещаслива її доля. Ще й Оверко-володюга із Зіньком натрапив на ту біду, зачав глузувати із неї, насміхаться, незграбна така, дивіться— наймичка, пхе! — на всю вулицю горлали, галасували вони, скрізь язиками розплещуть. Провина та цілком пригнітила Оленку. Вже ж і лаяла, докоряла Пасьчиха їй. Вона їм тільки збитки робить. Не така поміч в неї, як шкода. Відро то витягли, але чи легко Оленці було слухати докори ті? Першого дня виявила себе як. Краще б вона крізь землю провалилася. Проте не сказала матері ввечері нічого. По веселому виду мати не могла дізнатися. Сподобалося дочці, мабуть, в Паськів тих, порішила мати, весела прийшла ...

Дні зарясніли веселим кольором, вигріта земля буйно хвилювала травами, а на травах прослалися білими стежками полотна, чорний ліс, повитий густим духом запашної прілі після теплих дощів, захли-

нався в безтямних хлипах, здригався від потужного клекоту, навіть зелений мох на Оленчиній халупі взявся оксамитовим полиском, вабив око, а за сади, городи і говорити нічого, все цвіло, все буяло, все жило... Он і веселка виграє, з самого моря тягне рибок, жабенят, переносить у лісове болото „Вельжень“ — і Оленка не може одірвати зачарованих очей від оранжового видовища. І вже хлоп'яки з довгими тичками засновигали в лісах, мучителі такі, поміж них розбишака Оверко, завжди жовторотими пташатами набито кишені в його, верталися з озер після дощу, а картузи повні карасиків.

І вже Оленці тепер вільготніше стало, одне, що можна просто на вигріту землю сісти, дитину на руках тримати, недозріла ягода де попадеться, можна з'їсти, а потім Пасьчиха, бувало, зглянеться, миску недоїдків дасть, шматок хліба вріже. Хліб, правда, був з жучками, ніколи він не сіявся, чорненькі, як ізюм, жучки, рясніють, як ото попада паски пече, — для наймитів припасали муку ту... І коли Оленка ввечері приходить додому, то вже в миски, горшки не зазира свої, з чого, звісно, вдоволена мати, а за дітей говорити нічого — недосяжна для них істота Оленка та, на себе заробля, ще й матері пособила. Якби і вони скорше повиростали, може, взяв би якогось Пасько до скоту. Мало того, коли Оленка одного разу принесла красної матерії на кохточку,

диву тому не було кінця - краю, — ще й вдяга себе сама до того ж!

Все таки лагідна людина той Нестір. Обіцяв дарунок Оленці дати, як гарно дитину глядітиме. Вже ж Оленка старалася, щоб догодити хазяям, вислужити дарунка того. Скільки тих дивних іграшок на світі бува! Не забув Нестір обіцянки своєї, дотримав свого слова, коробку од вакси Оленці дав. То - то було втіхи, гарненька така, мигтить і сяє, заздрість усіх дітей... Як принесла додому, в дітей аж сльози на очах виступили. Так кортіло кожному ту славну іграшку дістати, потримаєш в руках і то легше стає, і Оленка дає залюбки кожному бавиться...

І чого б їй ще, здавалось, треба? Сита, вдягнута. Так ось, як на думку Пасьчихи, не зуміла шанувать себе Оленка. Сталася одна подія, що мало не наробила лиха всій сім'ї, самій Оленці мало не завдала великої шкоди. Пасьчиха насушила насіння на печі, Оленка взяла жменю, щоб попоїсти мабуть, не інакше, стала піднімать дитину, насіння з кишені і посипалось. Насіння то ще нічого, аж окраець хліба Оленка ненароком з'їла, без дозволу... Біс його знає, як усе сталося. Взяла тільки шкоринку і не помітила, тоді ще шматок одламала, сама не зчулася, і вже отямилася, як окрайця не стало: і не наїлася, і біди стільки наробила! Пасьчиху аж корчі взяли, спаленіла, лютує, сіпається, як зачала Оленку

страмить. За нею не поклади нічого. Вона все хазяйство порозтяга, додому попереносить. На сповіді перед батюшкою щоб покаялася, сто поклонів як скаже батюшка забить, тоді знатиме. Плакала мати Галька, докоряла, била Оленку, щоб не займала чужого. До бідного погана слава враз пристане. Од багатого одскочить. Колотнеча, ціла буча знялася — люди сили не пожаліють, здоров'я не пошкодують, коли доводиться постояти за правду ту.

З дитиною на руках Оленка заворожена стояла край саду, вдивлялася в поле, як вітер прозорі хвилі гонить, над землею біжать вали, коливається повітря — святий Петро овечок пасе, — старі люди кажуть. Палкий подув обвівав лице їй, люди ходили хресним ходом святить хліба, щоб росли, мати плаче та кляне, — клинок жита засіяли, і той витовкли. Вже так завжди ведеться, — убога де нива, неодмінно затопчуть.

Коли Оленка прийшла до баби Федорки позичити хліба, саме Оверко вернувся з економії, на жучки ходив, пляшку патоки приніс, лиже, смокче, задавака такий Налляв у миску патоки, і Оленка хліб мочила, солодка така, тільки гірка... Заробив гроші він. Бряжчить, вертиться, на Оленку спогорда дивиться, дошкуляє. Сміха було... Досада бере дівчину — чи б вона не змогла на жучки ходити, так дитина зв'язує, грош-ї заробила би, з копійкою

була б, і задаваться тут нічого... Вже четвертий листок на буряку поїдений був, як набирали до Харитоненка дітей жучки визбирувать. Як найшло за літо тої погані на панський буряк, ненажерний довгоносик ковта молодий буряк, гробак корінець раниць, дротянка гич січе, лист всиха, Оверкові чималий заробіток був. Виходить день цілий треба, під листочком найшов жучка, головку одкрутив, кинув у пляшку, щоб не вилазив. Увечері жучка здаеш в контору, в пляшку патоки тобі наливають, дорогою ідеш, смочеш... По п'ятаку в день Оверко ходив, на своїх харчах, у широку батьківську руку висипав гроші—здав батькові заробіток, Оленка своїми очима бачила,—

— Ось вам гроші, а на дві копійки цукерок узяв, бо ніяк рощитаться було.

Вже заробля він на себе, щонеділі приносив гроші, батькові на долоню клав.

Лаяв кривий Сильвестр Оверка.

— Сукин син, лучче би махорки купив!

Висипав на стіл гроші, перебирав уважно, складав у стовбики, лічив довго, по копійці, по дві, аж захекався. Грізно на сина напустився:

— А ще де п'ятак?

Оверко знімаків, запнувся.

Зачав розкручувать ремінця батько, та Оверко чкурнув з хати.

Лаяв, дорікав батько синові, грозив побить, якщо Оверко в хату не вернеться з п'ятаком,— рідного батька обдурить надумав. Сильвестра не обкрутиш, не об'їдеш, людина бувала, вмів, знає, як раду копійці дати.

Оверко понурий брів на городі в зеленій гушавині, одвічний невдаха такий...

Не те, щоб він не визнавав батькового права на копійку, про це й думки не було в його. Та чи вже йому і поласувати не можна? Повесні кістки збирав— плуг прооре, борона за плугом вигорта кістки кінські за бойнею. Ганчірник їздив візком, за ріжки, цукерки вимінював Оверко кістки ті. Плуг землю одгорта, ребра виверта, а одного разу ріг коров'ячий найшов, от були заробітки! Дізнався батько, побачив, як ріжком ласував Оверко, зачав допитуватися, де взяв, побив добре таки: де візьме грош, щоб не смів од батька приховувати, по-свому розпоряджати. Нема найгіршого злочину, ніж порушити здавна заведений хатній звичай той. Попощагав добре таки батько його. І так завжди. Не щастить ніяк Оверкові.

Оленка потайки раділа з рахуби тої— хай позадається на вулиці тепер, Оленка всім розповість про пригоду цю, подругам розкаже— Метелиці Шурі, Наталці Дранній, всім, хай дізнаються про того задаваку вони.

Смачна морква сходила соком на зубак Оленці, зарясніли городи, забуяла соковита рослинність, золоті соняшники поросли коло хати, і вже звеселіла Оленка, бистра, смаглява, „каштан“, виводила дівочьким голосом із зеленої гущавини „вербу“. Надходили жнива.

Пообвисало гілля в Несторовім саду од рясного плоду, прозорі жерделі, золотий ранет, набрякла соком рожева груша, вбирали око ніжними кольорами, перехвачували горло Оленці, а червона, як кров, рясна малина аж обсипалась, не встигали обривати до базару, а як рвати малину, так щоб не мовчали, про це дітям суворий наказ був од Нестора, інакше геть з двору. Мовчать — малину їдять, — балакають, співають хай.

Рясна верба лише прикрашала Оленчин двір, а в лісі було чимало дикої ягоди, там і ожина за колючими кущами в ярах, дрібна запашна суниця ще не одійшла, заховалась в густій траві, в бору гриби росли між корчами — заздро було дивитись на веселі юрби дитячі, що йшли в ліс по гриби, ягоди, гукали Оленку, аж їй треба дитину глядіти. Чорний ліс стільки принад ховав у своїх гущавинах, болотах, мохах, — Оленка по руках і ногах зв'язана.

Чотири кислиці, правда, принесла дітям, в Несторовім саду зірвала, зачала лічити, переділять, так четвертої кислиці не було, — де ж кислиця ділася?

Тількищо чотири було. Аж моторош взяла. Знов розкладала, переділяла, не могла злічити ніяк, що в нею сталося, чотирьох кислиць перерахувать не могла, голова обертом іде, туманів, мабуть, від перетому. Не так то легко на людських хлібах жить, а вони думали що?

Увечері Оверко засапаний, розпалений прибіг з лісу, вихвалявся на всю вулицю, як од лісника одбився, втік він; позабирав лісник у дітей кошики, торбинки, не можна в панському лісі гриби рвати, дику ягоду, позабирав рядна в жінок, що несли з лісу в'язки вітролому, а з Улити навіть спідницю здер.

Як тільки вернеться череда з поля, дитячий гурт на вулиці товчеться. Чималс тих забавок у світі всяких. В „квача“, „жмурка“, „свині“ грають, „довгої лози“. Тільки Оленка уникала пустунів тих. Оверко, Зінько на всякі витівки вдаються, на якусь капость неодмінно наведуть. Один хлопчисько на пасовиську задрімав на узліссі, то Оверко із Зіньком нагнули берізку, прив'язали до ніг, погаласував, поволочився таки добре той, поки натішилися хлопці, одв'язали пастуха, що мало кров'ю не зайшовся. Насипать хрущів за штани, коли засне хто, кропиви накласти або почастувать цигаркою з порохом — на те здатен Оверко.

Зінько ще з ним, найзапекліші витівники, верховоди в гурті хлоп'ячому.

Хоч Оленка і уникала гурту, аж Оверко в диким галасом прискочив до неї —

Кра - кра - кракачі,
Збирался деркачі,
Хто не вийде на краки,
Тому буде так! —

зачав сіпать, скубти, товкти, ледве вирвалася з рук клятого хлопця.

Скоро прийшла вістка від Івана, Христі, що в економію на буряк найнялися. Христя за дванадцять рублів у строку жила і харчувалася там, Іванові десять рублів ціна була. Мати передали чисті сорочки дітям, поклон, заробітчанин - сусіда поніс. Не дїждеться мати Галька, поки вернуться син з дочкою, прироблять грошей, стягнуть на телицю, за літо кормів припаса вона.

Марудної літньої днини перед жнивками Оленка картопляну юшку в хаті сьорбала, кинула ложку, вибігла за ворота, скам'яніла. Подруги, рясні, веселі, в квітах, вінках, співали під ворітьми, Оленку гукали. Тут були Метелиця Шура, Наталка Дранна, Зелена Тетяна. Зарябіло в очах Оленці. Барвінком, льоном завітчані русяві голови, ясними кольорами мигтіли квіти, блідозелені ласкавці, чорнобривці, нагідки, червона жоржина, жовта мальва, тендітна красоля, дзвіночки, півники, дощик, лісова фіалка, кручені паничі, з усього села позбирано квіти мабуть, верни-

сонце, рай - дерево, густі пахощі м'яти, любистку, кануперу спирали дух, голову паморочили. Відрада для серця — як не тяжко на душі, глянеш на квіти, відродно стає. На Оленку нудьга напала.

Дівчатка понасушували насіння повні хусточки, врочисті такі співали плавними голосами, виводили, як дорослі, на Івана Купала гукали Оленку. Дівчата, хлопці гуляють там, колесо гонять, вночі вінки дівчата пускатимуть Пслон — як свічка довго горітиме, довго серцеві мила буде... Не пішла Оленка, Паськова невольниця.

Хоча, правду кажучи, на людях, це примітила Оленка, веселіше, ніж дома. Принаймні, хатніх нестатків не бачить. Ситий кінь, такий, що на йому виспаться можна, аж полискує, мотає головою, на сонці горіли роси, кінь сопе, Нестір сопе, коня муштрує. На жнива ладнається Нестір. До жінки владно гука він: „одріж шмат підчеревини“. Сало, м'ясом проросле, в коморі повісили, хай скрушіє. На жнива із собою брали. Пасьчиха виносить Марфу з колискою, дитя спить, і Оленка коло воза топчється, дитини пильнує, нянька. Із Паськами жниувала вона. В'язать то не в'язала, але снопи підносила, солому загрібала, снопи зернисті, тяжкі були, Марфа спить під копою, в полі душно, Оленка снопи носить, аж досі поперек болить,— перед матір'ю вихвалялася Оленка, щоб мати знала, яка робітниця

з неї. Росинку сальця дали їй, звісно, сало не те, що Паськи їли, гірке, жовте, давне, проте Оленка пальці обсмоктала. А дома знов сьогодні їсти нічого, і Оленка, мудра така, втішала дітей, дурні мо', не плачте, скоро хліб новий буде, краще заснемо. Мерщій потягла лахи, зачала мостить, щоб скорше спать лягти,— заснеш, за всю нужду забудеш, привабний сон той,— в забутті розмовляє Оленка. На що тощі діти похмуро відповідали їй: „Добре тобі, ти сала їси, молока ...“ Ще й вишень жменю Оленці дали, і вона поїла ягоди з кісточками, щоб наїстися, смачні такі вишні — про те дітям нічого не сказала.

За високими довгими скиртами на Паськовім току не видно шляху було, закривали захід скирти ті, край лісу з осоками.

Одвіли літні дні, маківки, соняшники сохли в дворах, жовте черево вигрівали гарбузи, низки грибів, яблук висіли під стріхами, сонце в'ялило листаті, жовті тютюни, легені спирав терпкий дух конопель, а в хатах у дбайливих господарів лежали купи сохлих лісових грушок, а з печей бив кислий дух сухих слив. У льохах помідори, огірки кисли в діжках, картоплю, буряк позагрібали в ями.

Чи є смачніші речі в світі, ніж спечена в жару картопля в полі або ж білий солодкий буряк? Як їси — дух забива. Оверко пас череду на лузі, на

панським лану буряка нарвав, пастухи розвели огонь, Оленку, Наталку Дранну, Метелицю Шуру частували, не знати з чого роздобріли вони. Чи, може, доводилося вам коли тримати в роті прибитий морозом терен, темносиній, посріблений вранці, на сонці червоний, соковитий, аж горить? На взліссі по ярах колючі кущі терену поросли, діти ходили рвати, і Оленка на часинку з ними, поки Марфа спить, — насушить треба терену, лісових грушок, взимку кисіль добрячий з буряком. Оверко ж прокрався до Нестора в сад, обтрусив яблуню, грозив побить, якщо викаже Оленка. А тут Пасьчиха лає, кляне Оленку, не доглянула саду.

Голий тік Оленчиної матері. Мізерна купка сінця, за відробіток придбаного в Нестора, соломи розпалить піч узимку нестане, купка бадилля, з городу настяганого, стовбури соняшника. Мати Галька переривалась, свій город полола, Паськам в'язала, копала, приробляла корму телиці на зиму. Обложить треба клівець, що світив ребрами хворостяних стін, лати голі стриміли, просто біда без господаря. І за господарем щастя не було, завжди з пляшкою не розминався, що заробля, вслід пропива, ще й у хаті ти невольниця перед ним, завжди збита була, знущавється, кричить, мота тобою, синці з тіла не сложили, їхав з млина, не відчинила воріт — похребтину перебив, спини не розігнути.

Оленка теж пригадує батька свого. Не любив докорів він слухати. З ярмарку вернувся п'яний, згріб матір у дворі, зачав бить. Оленка боса по снігу біга, собі плаче. Вирвалася мати, побігла в ополонку топиться, Оленка за нею біжить, кричить „ой, матінко“. Перейняв батько матір, зачав у снігу місити, Оленка коло матері в'ється, під кулаки лізе. А тепер самій матері лад давати треба скрізь, добре, хоч діти підростати зачали в поміч. Стара мати Галька, не так стара, як змарніла, стощена, дякує богові: гарбузи цього літа вродили нівроку, телиці буде соковитий корм, а щоб самі пектимуть. Оленка дуже любить солодкий печений гарбуз — як їси, дух забиває, запашний такий, якби ще пшона та молока заправить, була би на славу сита каша. Стара то й на страву дивитися не може, нічого не їсть, не п'є, зовсім журба зсушила, пила вже і трилисник для апетиту, нічого не помага.

Коли з дерев опав лист, останні табуни стривожених птахів одлітали, змерзлося болого „Вельжень“, а небо позатягали сірі хмари, наповзли суворі вітри з морозами, тоді робочий люд вертався з економій. Худі, чорні, до кісток вироблені прийшли Іван з Христею на зиму додому, на материну голову прийшли. З заробленими грішми не знали, що справити, куди повернути. Мати вимагала телицю купити, Христа на відданні дівчина, їй треба скриню дбати:

що вона вік у дівках сидітиме, старітиме, хто її тоді візьме, куди дінеться вона? Іван обірвався весь, вся сім'я обдерлася, ще й хліба на зиму придбати треба. І босому горе, і не їсти не виживеш. А найдужче страхає матір податок — як згадає, так і зуби терпнуть. Приходив староста, в холодну посадить загрожував. Горювала мати, сумували діти, за мискою, вночі радилися, сперечались. Покірні, слухняні все ж були Христя з Іваном, шанували матір, тому мати Галька верх взяла.

Вимріяна, довгождана гніденька телиця, на лобі біла латка, в дворі стояла, врочисто вся сім'я привела — мати, Іван, Христя, припозичили в Нестора грошей. Мати винесла шкоринку хліба, присолила, з молитвою телиці дала, Оленка собі простягла шматок, а язик у телиці жорсткий, мов листя соняшника. Біла латка на чолі, а вухо м'яке, ніздрі холодні і ніжки гладесенькі. Оленка зазірала в великі прозорі розумні очі телиці, прекрасне сотворіння прибуло в їх двір, тепер і спати спокійно можна... Далєбі, повеселіло життя в халупі з телицею тою. Велика відрада для сім'ї. Всі надії падали тепер на гніде сотворіння. Первісточка, навесні з телям буде, сповістила мати. Збуджено, захоплено гасала дітвора. Здається, аж у хаті світліше стало. І дітей мати не забула, вив'язує медяники, обдаровує всіх, щедра мати. Скільки радості на тій

землі бува! Весь клопіт тепер сім'ї, всі турботи, вся любов, жадання навколо телиці зійшлися. Одежа, хліб, чоботи одійшли назад.

Оленка прийшла від Паськів, куди бігала сповістити радісну новину, схмарнілою. Хіба ж можна було в ці хвилини мовчати, замикатись, занурюватись у своїй хатині, коли серце вщерть сповнене незаним, хвилюючим відчуттям? І вони як люди, і в них телиця є. Не дуже щось привітно зустріли Паськи звістку ту. Набундючена, пихата Пасьчиха розводила опару. Нестір подивився на захоплене дівча маленькими глузлиливими очима, вразив гострим словом у саме серце:

— Купили телицю? А на чийй землі будете пасти? Чи в вас толоки є?

Схмарнілою прийшла Оленка додому, не сказала нікому нічого, затаїла в серці клопіт.

Затьмарили голови всім нові надії, нові турботи. Іван хлівець полагодив, обложив соломою, вкрив. Ходив на поденку, в лісництво, дров приобрив, Нестір привіз. Христя цілу зиму пряла для хазяїв, соломи, сінця приробляла, мати ткала за миску муки, круп, сім'я сита сподіванками була. Тож одного морозного ранку на дворі запарувала перша лопата гною. Дивне видовище! Мати Галька не могла дивитись без хвилювання, потекла сльоза їй з ока. Відтоді мов легше на серці людям стало.

Оленка ж своє діло знала, ходила до Паськів забавляти дитину. Вже на руках не треба носити було, Марфа вже сама ходила, бігала на хитких ногах, нянька ледве поспівала за нею, так і гляди, щоб кудинебудь не втелющилась, не перекинула, не розбила, не наробила шкоди, не вдарилась. Оленка завжди мусила вчасно поспіти, попередити, не дати дитині впасти, бо інакше біда. Вертлява дитина була, не менш виморишся коло неї, як на руках носиш. Отоді тільки відпочинеш, коли спить. І то Пасьчиха найде роботу — миски, горшки перемить заставить, не сидітимеш, склавши руки, букваря читати, як інші людські діти. Нагадала матері за школу Оленка, так тільки розсердила матір. — „Гляди дітей, мені треба наткати, напярсти! Хіба з себе скину шкарбана, сама на печі сидітиму, а ти в школу ходитимеш?“ А тут ще сніги позамітали вулиці, вийти ніяк у дертих черевиках, в хаті сидіти ще можна, аж ось попід винести, дров принести, додому перебігти ноги промерзають, як у лелеки червоні, в синіх плямах. І руки тонкі ловкі, і сама Оленка худа, чорні очі горять, жива, проворна, мала яка, а оберемок дров принесе за дорослу. Далєбі, вона і води журавлем сама витягне з обледенілого колодязя, принесе, хоч і захлюпається. Підмазати, думаєте, долівки не зуміє? Вигладить, виведе, жовтою смугою коло печі підведе, любо глянути, і віхтів

не знати. Зранку великі кучугури снігу понамітано — поки доберешся до тої соломи, по пояс у снігу, на розпал принести оберемок соломи треба, насмикать, за шию, в черевики снігу скрізь понабивається. Увесь світ білий став, аж на душі легше, іноді тільки в очах жовті такі, як кульбаба, плями мигтять, і голова мов би гаряча. А бір густий, аж гуде, густозелений, як обрубаний стоїть, і мисливець з собакою полем іде, і діти ген в теплих козушках, валянках на санках з гори спускаються, а Оленці треба соломи ключкою натягати, Пасьчиха піч топить буде, може і Оленці перепаде ложка яка гороху. Догодить хазяйці ніхто не вмів, а Оленка вмів. Досить тільки взяти до юшки цвілий шматок хліба, як сварлива Пасьчиха серцем одійде, лагідна стане така. Дома ж телиця гніденька в хліві стоїть, мила, з лисою латкою на чолі, Оленці так і кортить погладити її.

А тут ще підметка од черевика одлетіла, добре, що хоч Оленка найшла, притисла до грудей підметку, снігу набилось повен черевик, тоненька, протерта підметочка все ж залища душу. Глибокий сніг упав, аж серце звеселіло. Оленка рада матиному недоноскові, менші діти перед вікном нудьгували, — дорвала Оленка черевика свого, що тепер діяти? Як одпадала підметка, мати Оленку лаяла, чи вона між корчами лазить, ніщо не держиться на ній?

Все здається матері — речі не доживають віку свого, надто короткий вік у тих чобіт, юпок, коли б то їм краю не було, мріяла мати. І коли часом нову якусь дорогоцінну річ доводиться в хату придбати, мати Галька мов з жалем довго тримає в руках, дивиться, тоді мов з острахом наважується одягти тернову спідницю,— здається їй, людина не варта тих дорогих речей, що переводить. А тут різдвяні святки надходять, весело дітям, як чоботи є.

Оленці, мабуть, нічого не треба на світі: другого дня не встала, помутніли очі їй, в грудях заложило, в жару кидалась, стогнала, спалилася вся, тіло червоними плямами взялось. Тоді всім така мила, рідна стала вона, уважні всі до неї були, перенесли враз її з долівки на теплу лежанку. Прийшла мудра сусідка Федорка, мати з благанням і пошаною дивилась на неї, Федорка запашним липовим цвітом Оленку напоїла, мати пішла до Паськів, випросила ложку меду, із медом липовий цвіт був, молока принесла Федорка, молоко було гаряче, одворотне, не хотіла пить Оленка. Щовечора в хаті стояли густі випари чудодійних пахучих трав — клейка медоносна материнка простуду виганя, терпка ромашка, деревій проти шлунку, над Оленкою схилялись дивовижні голови, пелехаті, з настороченим волоссям, то зовсім не голови, а якийсь корч звисав над Оленкою. А одного разу Оленка ясно поба-

чила перед самими своїми очима власну потилицю з золотими косами, а в косах шовкові стрічки аж горіли, червоні, зелені, сині, всякі були, сiali, мигтіли, аж очам боляче було. А сама Оленка легка, як хмаринка, свого тіла не чула, довго літала в безмежних просторах, тільки головою вниз. Її навіть нудило з того. І часто ніжний матерній голос над собою чула, тільки не можна було розібрати, що мати каже, не то співає, не то кличе кудись за собою Оленку, а голос незвичний, дивний, довго бринить над Оленкою, заколисує, не то голос, не то бджоли гудуть над сонячною липиною, що пишна така в цвіту стоїть. А тоді ще дівчата співали веснянок і грали в гусей, і за Оленкою скажений вовк гнався, а голова в вовка схожа на Паськову, тоді приходив урядник у синім мундирі за царськими податками, і мати перед ним на коліна падала, а він вишкіряв на неї вовчі зуби.

Груди боляче рвало, Оленка кидалася, бухкала, аж вікна бриніли. Стривожені дитячі лиця схилились над нею, змарніла мати. Лиця були такі буденні, і Оленка довго вдивлялася в них помутнілими очима, приходила до пам'яті. Оленка підвела голову, але в очах їй замиготіло, і голова знеможено впала. Так і лежала, очі заплющила — різні приемні згадки в голову западали. Червона в синьому горошкові кохточка на ній, надивитись не можна, діти очей

не одривали, вражена мати була, від Пасьчихи нагорода за вірну службу. Не забути ніколи хвилюючої днини, як вона тремтячими руками розкладала перед матір'ю, приміряла вогневу тканину, що густим духом свіжої фарби спирала легені. Хіба ж вік носити Оленці перешивані недоноски?

Потім прийшла сувора, густоброва Федорка, принесла молока, мати дякувала богові, вклонилась у пояс Федорці — відходила дочку вона, всі раді були: одужуватиме Оленка тепер, випила молока склянку, набиратиметься сили тепер. Мужичька кров усе перетерпить. В лікарню везти коня нема, двадцять верст чимала дорога, вже і так Паськам по горло винні, мужичькі діти так звичні.

Діти дивилися в рота Оленці, як шматок хліба з медом танув у руках їй, меншеньке хлоп'ятко Івась насупилося, як Оленці, так і молоко, мед, усе можна, можливо і йому в глибині душі хотілося захворіти, — не тяжко й хворіти, як стільки ласощів скуштувати. Мати завжди лагідно до Оленки обізветься, перший шматок з печі — завжди Оленці:

— На тобі перепічку гаряченьку, з молоком із'їж.
Федорка гордо перед себе голову несла.

Діти з усякими новинами Оленку обсіли, так кортить їм щось радісне сповістить сестрі, щоб звеселіла вона. Оленка слухала мовчки, не питала, не відповідала, знеможено очі заплющила. „Зоря“ скоро

з телям буде, дізналася вона. Паськи взяли другу дівчину, Зелену Тетяну, але хай Оленка не журиться,— як тільки одужає, знов дитину глядітимо.

Як дізналися люди, що в баби Гальки повесні корова з телям буде, охотніше молока позичали, особливо ті, що в них ялівки були, думка та — влітку самі позичатимуть. Мати полотна ткала, Христя мережку коли вишиє, напряде півмітка, миску пшінця, муки зароблять, картопельки, квашена помідора, огірок, капуста своя, так і перебивались зиму

Стала поправлятися Оленка, по хаті никала, бліда, аж світиться, в вікно дивилася, весну виглядала. Весело дзюрчала вода із стріх, вже в полі горби чорніли, набухав бруньками чернолоз. Іноді кашель рвав груди — не то простуда, не то їдка порохнява, що в хаті стояла, як мати тче за верстаттю, груди роз'їдала. І коли сонце скупим проблиском проб'ється крізь мутну шибку в хату, засновану основою, густа порохнява так і грає під саму стелю.

Щоби дарма не тинялась Оленка, без діла не була, не нудьгувала, мати її засадила за веретено. Щодня міцніла вона, іноді на парафіновому лиці рум'янець виступить, до Паськів не стала ходить — боса, висидіти в хаті ще треба.

І мати ожила, не хмурилась, не скніла, урочиста така за верстаттю сиділа, мудро водила жилавими

руками, споважніла навіть, скоро теля буде, вже корова вим'я налила. Неділь через дві.

І вже сусіди сталі примічати бабу Гальку, вітались до неї.

Сонце в вікно частіше зазирати стало, посідали на лавці Христя з Оленкою, зачали прясти, Іван пряжу мота, в проворних руках веретена двюрчать, пісня весела така, буйна ллється, рветься з грудей, виводила Христя сильним голосом, м'яко бриніла Оленка, мати Галька, мов та польова бджола, врочно гула, ну, а Іван, як парубок, просто вивертав голосом на всі лади. Нестір, що на той час возився в загороді коло гною, зачувши спів той, так і прикипів з вилами в руках, здивовано підняв марудне чоло, посунув шапку з уха, недоуміло дивився на маленькі віконечка, облуплені стіни, здвигав плечима, зітхав глибоко, вражено, не то з досадою. Приголомшена цілком людина була. Вийшла Пасьчиха за поріг, піч кинула, стояла, прислухалася, глузливо позираючи на зелену хату. По - сусідськи живуть, в нужді канають, пороги людські оббивають, завели співи, лихо вам на голову! Злидні заспівали... Весело їм! Глибоко обурила, занепокоїла людей непристойна поведінка та, пісня та, мов якусь наругу над честю своєю вбачали Паськи в тім. Думаєте хазяями стати? З Паськових рук вирватись? Не вирветесь. Зловісно блимав очима Нестір, брався за вила.

В сонячному сяйві кружляли веретена, густа курява грайно тремтіла в хаті, млосно бриніли дівочі голоси, мотала мати Галька проворними руками, мудрі старі риси врочисто світилися. До чого все ж таки весело іноді буває в житті! Думала стара тиху думу. Свята краплина молока скоро в хаті буде. Зима пройшла, скоромини в роті не було, хоч молочко дітям буде. Полегкість натрудженим рукам. Од Паськів визволення корова та принесла. За відробіток не прийдеться літо полоть городи Паськам. За глечик молока не доведеться спину гнуть на Паськовій ниві. Поміж людей і стара Галька не послідня. Дні-ночі за верстаттю не сидітиме. За-топтана злиднями, не хилитиме сивої голови перед Нестором тепер. Вільніше дихать стане.

Оленка, замотана материним кожухом, заринається в соломі, крізь дерту покрівлю мрійно дивиться в зоряне небо. Десь збоку корова парко диха мало не в саме лице, зітха тяжко, утробно, чмиха, підіймається, стогне. Від корови тхне теплою парою, і Оленка водить рукою по холодних ніздрях, теплому чолі, лискучій шиї. Хоч і перед весною, проте в хліві холодно, промерзають хворостяні стіни, і Оленка щільніше замотується в материн кожух,— стереже телятко вона, як найдеться, щоб, бува, корова не

натоптала, первісточка. Постанова така в сім'ї була, першу ніч Оленка захотіла в хліві ночувать, — може, на її щастя, телятко знайдеться; не посміла відмовить дочці мати.

Ця весна особлива була. Дні, насичені цікавими подіями, минали, мов у казці, незвичайні такі, небуденні дні. І мати цілу ніч не спить, на зорі дивиться. Ось Волосожар за хату завернув, виходить мати до корови опівночі, в хліві стоїть, прислухається. Дрімлива така в хату йде, на лежанку палиться. Ось півні проспівали, і знов мати на ногах. Верба коло порога стояла, як Чепіга над вербою заверне до порога, знов устає мати, до корови навідується вже перед світом.

Зачула Христа, що корова стогне, мурчить, ляга, витягається, тоді гукнула матір. Як рукою сон з матері зняло, побігла до Федорки, ліхтар узяла, коло корови зачала ходити.

Оленка спала безм'ятежним сном, коли мати гукнула її:

— Оленко, ось вставай, подивишся, яка теличка лисенька в нас є.

Засвітили лампу, маленьке телятко серед хати тремтіло на тонких ніжках. Що вже переживань для Оленки було, хвилювань... Обняла, ніжно гладила, пестила телятко, що смоктало їй пальці, слинявило беззубим ротом. Дивовижний світ заграв в хатині тій.

Діти поставали на коліна, в хліві ревла корова призивно так, за матір'ю проказували слова незвичайні такі, незрозумілі, дивні...

Ще перед світом Оленка до Федорки метнулася збуджена, рум'яна, сповістила радість свою, що в них уже теличка найшлася. І хоч Оверко нишком сіпнув її, проте Оленка не образилася, не посмутилася, вже надто незвичайний день сьогодні випав.

Сивий дідок вулицею брів, і Оленка перейняла його :

— А вгадайте, дідусю, що в нас найшлося?

Побігла мерщій далі, не чекаючи відповіді, на предиво старого, обминала, стрибала через калюжі. Весело дзюрчала вулиця, співало серце.

Мати надоїла молока, молитовно поставила в піч. Весело палав огонь у печі, а діти коло печі, побравшись за руки, дивились на огонь, стрибали, приспівували одне тільки слово: молоко, молоко, молоко!

Аж їсти було гріх, казала мати, молоко тепер, саме неділя вербна була, тому мати обложила снігом, льодом горщик,— так до пасхи простояло молозиво те. А з молока сир та масло робила мати Галька, мудра мати.

... Дивилася мати з тихою радістю, як дитячі уста припадали до череп'яних мисок, жадібно смоктали, тягли запашне гаряче питво, що аж зарум'янилося

в печі, сила прибувала в дітей, а молочна пара обгортала зарум'янені лиця, що аж потом зросилися.

Не раз, бувало, і Пасьчиха заходила до хліва, не могла натішитись на молоду корову. Казала Федорка, застерігала, щоб Пасьчиху не пускали до корови, заздре, лихе око в неї, щоб не завдала шкоди корові, та хіба могла баба Галька будьщо подумати? Не раз, бувало, і шматок хліба із сіллю приносила Пасьчиха для корови, приятна така сусідка.

З молитвою ранком і ввечері ходила мати з дійницею до корови. Затаївши подих, Оленка на порозі стояла, прислухалась, як дзюрчить молоко в дійницю. Щаслива, осяяна із матір'ю в хату йшла. Любовно, ніжно мати зливала всі недоїдки корові, горшки споліскувала, висівочками заправляла, щоб сита корова була. Повну дійницю завжди перед себе молока несла, боялася, щоб не розхлюпать.

...Коли великодної неділі стара мати Галька із сонцем прийшла до хліва, задубілий труп корови привалив двері.

...Христя голосила над порожньою скринєю. Сорочки, одєжину врядник за борги взяв.

А тоді знов у лісах червоноброві тетеруки забормотали, а в дуплах сосни-Маври дикі голуби заворкотали...

Д І В О Ц Т В О

Дівчата в засмальцьованій одежині поблискували на сонці сапачками, на яких моталися клуночки, ішли польовою дорогою. Маруда сільських днів, хатніх турбот спадала з лиць, зацвів терен у ярах, очі вбирав, запашний дух спирав легені, розвивався дуб, осипався рясний цвіт, палило сонце, в'ялило, цвіт згоряв, облітав, пекуча весна взялася, ясна прозелень вабила око, просторіш думкам ставало. Далекий дзвін врочисто коливався над нивами, над головами бурно розлився спів жайворонка. Оленка пленталась за дівчатами, довга вицвіла спідниця билась аж по п'ятах їй, мигтіла сухими литками, не мала собі пари. Дівчата міцні, росли, хоч би й сестра Христя, худа, безкровна Оленка, серце неспокійне в неї, ще не візьмуть між дівчата її, мізерна така, два роки на-

бавила собі, сказала п'ятнадцять, тож і довгу спідницю на те пошила. Чи їй усе дівоцтво дома сидіти, дітей глядіти? Порішила сапачкою заробляти хліба собі. Вже й Марфа по деревах лазить, там така вредна, Оленка їсть борщ, так неодмінно жменю солі всипле. Із дівчатами Оленка зрівнятися хоче. Восени додому прийде з економії знаменита політниця, при грошах, одягнеться, вбується, не рівня нянькам. Скриню то рано ще дбати, дівчата засміють. Он сестра Христя не одне літо вибула в економії, скриню надбала, думала заміж іти, а тепер скриня знов порожня в неї, сиди знов у дівках. Виповнилися дівчата ті за зиму, Оленка хоч і непоказна, зате в роботі жива, сапачка в проворних руках так і ходить, так і грає, гостра, ловка сапачка з кленовим держальцем, нова надія, втіха Оленчина. Вирвалася з дому вона, рада з очей материних піти.

Пригрівало сонце, танули сніги, а вже матір неспокій пройняв. За зиму все з'їдено, скоро великдень, справиться треба, жменю зерна кинуть, картоплі засадить, а діти на материній шиї сидять. Розгубленими очима дивилася мати на жовті лиця. На свому хазяйстві однак робить нічого. Що його дома сидіти, до лінощів привчатись? Коло печі мати сердито торохтіла рогачами, сувора, насуплена ткала за верстаттю, кидала слова повчальні. З лінощів не буде людини.

Перед весною в піст верхівці їздили селом, в принадні краї дівчат зазивали. Від бурякових королів Харитоненка, Кеніга, Суханова посланці прибули. Довгий чорнявий вусань, Нестір Пасько, поміж них. В економію знов найнявся він. Нужда заставля. Легко прикажчиком бути? Легкий хліб? Земельки треба надбати. Хазяйство своє примножити. Без землі який з тебе господар? Земля! Чи є в житті будьщо змістовніше за слово те? Багатство, сила, слава закладені в слові тому. Де його скот ходитиме? Де розгуляться хазяйському хистові? Настягав, прикупляв клинки він у тих, що вони спивалися. Ві сні він часто стогнав, вертівся,— неосяжні сонячні простори буяли густими хлібами — марилося йому. Коло дому жінка з наймичкою раду дадуть. Полоть, в'язать однак дівчат наймати треба. Нестір в економії прироблятиме, спасибі, голова ще є на плечах в його.

Привітний, балакучий такий Нестір став, жартами так і сипле, у строк набирав дівчат, хлопців, просто на досвітки прийшов, де Христа з подругою Веклою Нарожньою пряли.

- Добрий вечір, дівчатка. До мене каші їсти?
- По чім дасте?
- Дамо, як люди. Десять аршин ситцю буде.
- Кубу?
- Ні, ситцю.

Дівчат це не принаджувало. Знехтували вони запрошення те. Покищо і повередувать можна. Вибиратимуть кращих. Щодня верхівці в Буймир їздять, дівчат зазивають.

— Від Кеніга з Карлівки приїздив, обіцяв кубу на оборки нам.

— Я вам тоді ще по хустці прибавлю,— пообіцяв Нестір.— Во время жнив будемо мед давати.

Диво дівчат узяло: завзята людина Нестір той. Як у себе дома, в економії порядкує він. Видно, силу в руках має.

П'ятаком дорожче пообіцяв, дівчата до Харитоненка найнялися. І то тільки своїм односельчанам красно платить він. Інші того не матимуть.

Дівчата, звісно, втішались, пишались з уваги такої поважної людини, як Нестір, до них. Як не кажіть, гарно бува, коли із свого села в начальниках хто є.

Коли пріспіла пора, мати із слізьми Оленку виряджала, сорочку на переміну дала, дві ряднини — одну стелеш, другою вкриваєшся, а рушника буде одного, літо, випереш, враз висохне. Не до пана, так до хазяїна все 'дно найматися треба, бо вже годі нянькувати, пора яку копійку заробить, півдівки вже.

Це вже Оленка і сама знала. Коли живеш, треба заробляти щось їсти. Ніхто тебе годувати не стане. Дармоїдом щоб мати не взивала.

Довга, душна дорога була, дівчата спочатку співали, тоді понурилися. Оленка притомилася. Не те, щоб вона ходить незвична була. Ходила не раз і в далеку дорогу, малою до тітки якось тридцять верст ішла, ще й гарбуз великий, жовтий гостинця несла, качанів десять кукурудзи, вночі через болото переходила, в плаву провалилася, зачала кричати, пастухи зачули, врятували. А гостинця таки з рук не пустила.

...Хіба тяжкий гарбуз, думаєте, коли заважав людині хвилюватись, милуватись красою просторів, лісів? В повітрі дзвеніла дивна струна, якої хтось торкнувся пальцями, бринить довго, протяжно так, аж млосно на серці стає, диво не знати яке — опинитись людині самій серед дороги...

З крутої гори над Пслем політниці обернулись, дивились з нудьгою на далеке село. Хазяйські дівчата на своїх тучних землях, уквітчанихгородах літо вибудуть, порозростаються, порозкохуються, з хлопцями нагуляються, наспіваються. Трекляте дівочтво, молода сила по наймах розвіяна!

Посідали над кручею, розв'язали клуночки, хатній сухий хліб з дороги дряпав у горлі.

За вітром слались сходи, березові, вільхові ліси вкрились молодим листом, проминули яр, білі довгі будівлі під черепицею постали перед очима, незнане хвилююче чуття об'яло Оленку.

Он контори низькі, довгі стоять, повгиналися, повгрузали вікнами в землю, старі люди кажуть — не було ще пилок, як ті контори поставлені, пластини рубані, дубові, цвяшка не вженш. Вдалині завод заліг у видолинку, колія веде аж до заводу, вагонами сиплять буряк, а вода сама вже несе до заводу. У дворі на хазяйстві поважний, владний люд мотається, дівчат, хлопців наймається прийшло чимало.

Здивувалася Оленка, коли побачила, що тут чимало підлітків було, ще менших за Оленку навіть.

Поміж них вздріла вона у дворі в економії, кого б ви думали? Оверка волоцюгу. Споважнів, руки в кишеню стромив, тютюн смалить, перед себе слиною чвирка і не дивиться. В полотняних штанях, сорочці, солом'яному брилі, крізь дертий верх вилазить жмут волосся, справжній тобі заробітчанин, сірячок наопашки, ще й батіг на руці намотаний. Ноги чорні, репані, позасихало болото на них, сапачкою не вшкребеш. Ще й ніж з дерев'яною колодочкою на шворці коло ремінця висить. Поважне діло Оверкові на лану доручено — сапачки плішить — пхе! І він в політчиках! За політницями воду носить. І хитрощі не помогли. Як договір складали в волості, то Зінько, Оверків приятель, ліг на землю, Оверко йому на спину став, щоб вищим здаватися, в віконце зазирає згори, рослий хлопець, мовляв,

більшу ціну щоб дали. Тоді помінялися: Оверко ліг на землю, Зінько йому на спину став — парубок, мовляв. Шістнадцять год, рослий який. Схитрувать захотів, аж не вийшло. Оверка настановили дівчатам сапачки гострить, а Зінька загнали хто зна куди.

„Теж політниця, пхе!“ — очевидно, Оверко думав, косив на Оленку непривітним оком. Діти обмінялися зневажними поглядами, мов би нічого сказать було одне одному. А тоді весь час не розмовляли, одверталися — мало на селі сіпалися? Оленка пригадала всі штурхани, синці, знущання, що зносила від його на селі вона. Обурення залило їй душу, нестерпна, причеплива, як реп'ях, людина Оверко той.

А незвичайного так мало, з першого дня обвиклася Оленка вже, вибивалася з сили, тільки нагнать дівчат ніяк не могла. Оленка полола, сапачкою мотала, бур'ян рубала, міжряддя розпушувала, засапана, натомлена, темніло в очах їй, червоні плями мигтіли, цілу ніч до того ще не спала, цілу ніч дівчата любилися з хлопцями, не до сну. За політницями не встигала вона, мало не переривалася, адже за спиною грізний Нестір з палюгою йде, пригінчий, ще подумає — без сили вона. Адже з ласки взяли між дівчата її, зважили на сльози, вона не відставатиме, тож стараться тепер Оленка мусить. Дівка

зроду! Ніколи вона не була в підлітках. Між підлітками вона робитиме? Зроду не була в підлітках! Між малими її гонять, а піде між дорослі — підлітки завдрять: і вона ж така, а більше нас заробля. Лихо, та й годі! Змалечку вона не знала ні пестошів, ні ласошів, змалку власними руками на себе заробляла, дома пособляла. Завдяки Несторові — сусіда, ледве вблагали його — в ряду з дівчатами вона. Такий поважний Нестір став, сотня політниць під його рукою, силою такою заправля, Оленка не осмілюється доступитися до його. Хоч він і сусіда, та хіба, звичайно, забалакаєш, засмієшся?

Христя сміялася над Оленкою, глузувала: панські посіпаки хитрують, меншим ціна менша, десять копійок ціна підліткам була, а думка та, що вони зроблять за дорослих. Панові вигода з малих більша. Безотвітне мале. Сила - силенна їх тут, це бачила Оленка. Основа в економії — підліток. Без відговору роблять, їдять, що дадуть, замінять дорослих — за півціни роботу вправлять.

Прикро Оленці було слухати ту річ, огидними словами взивала Христя тих пристойних людей в білосніжних манішках. То вона, мабуть, із серця. Після того, як урядник взяв скриню в неї, злостилася Христя, на всіх набалакувала не знати що.

Сапачка проворно стругала м'яку, вироблену землю, що шкоріною взялася, Оленка і не дивилася перед

себе, з острахом вчувала, що дівчат не нажене, по-виростали вони на ріллі тій, широкі крижі, міцні руки, втоми не знали. Нарівні з дівчатами два рядки гнала Оленка, не хотіла йти в „чекерду“ — підлітків так називали, зневага вчувалась в слові тім, хоч та „чекерда“ ту саму доріжку поле за півціни.

Краска кинулась до лиця Оленці: вона примітила, що Оверко стежить за нею, певне, що не з добрими думками, глузує — позад усіх іде вона, розплеще на селі хлопцям, дівчатам, яка політниця з неї. На лихо наставили його сюди, де Оленка поле, мало він ще їй допик дома. На руці сапачки носить він, ту справляє, налагоджену дає.

Один випадок пересвідчив Оленку в неприязні хлопця. Вона довго не осмілювалася, не гукала Оверка перемінить, поклепать сапачку свою, хоч сапачка і спадала, до того ж затупилась, по бур'яну плава, не стругала, не різала, тяжко полоть було. Христя тоді сама покликала хлопця. Оверко нехтуччи тернув кілька разів терпугом, на переміну вже не було сапачки в його, забив клинця, жбурнув під ноги, навіть у руки не дав, інші гукали його. Не сказала ні слова на те Оленка йому. Прикро хлопцеві, мабуть, за попихача поміж дівчат бути, тож не терпить односельчан він. Так би дома він вихвалявся, а тепер всі знають — за клепака на буряках він.

Оленка побачила перед себе обполені рядки: то сестра Христя переполює рядки їй, сама замориться і Оленку не витягне. Тонкі, малосильні руки набрякли втомую, від ліктя ломить, неповоротка сапачка стала, під руками спухло, крижі болять, здається, розхилився би—так і лежав, хоч на голоблі. Ану, спробуй тільки котра крижі випрямить: глузливими, огидними словами обдасть Нестір тебе—Оленка тому свідком була—а то й палюгою піджене. Мов підмінили Нестора того: на селі був такий привітний, пригожий, а тепер приступу нема до його, гримить, лав, а декого й палюгою вріже. Коли б знали ті, що в білосніжних манішках, бачили, як з людей знущується Нестір, не здобрувать би йому

Христя посміхалася з думок тих, знов таки злостилася вона: за що пани докорятимуть вірному слuzі свому? Саме такого шанують, дарують вони, що шкуру в політниці стягне. З чого ж і розбагатів Нестір той, перед панами вислужується.

Досвідчені слова будили тяжкі відчуття,— складне, плутане життя, не збагнеш ніяк.

Старшої сестри подруга, Векла Нарожня, з другого боку теж коли сапне, бур'янину зріже Оленці. рядок підполює, меткі очі в тих дівчат, за сапачкою не вгледити. Навмисне пустили в середину Оленку вони, щоб витягати зручніше було. Оленка поряд з дівчатами йшла, байдужа з того, чи стежить за

нею Оверко тепер. Оленці навіть кортіло, щоб Оверко побачив, як дівчат нагнала вона; про те, звичайно, йому в голову не прийде, що сестра з подругою підполюють рядки їй.

А рядкам краю не видно, довгі рядки — менше дівчата спочиватимуть, до краю гнатимуть.

Політниці червоними очима люто дивилися перед себе, порохнява очі роз'їдала. Полюбовниця Нестора, стегнаста Секлета, погналась як, щоб дівчата не відставали, наганяли.

Оленка позаду йшла, бур'янину проминула, Нестір напав на неї:

— Красна спідниця, вернись!

Зачав перед дівчатами страмить, лаять, добре хоч Оверко не чув, не бачив, як пригінчий завернув назад Оленку, бур'янину зрізав примусив, а за тими, що вони підлизи панські, за Секлетою, не бачить, аби передня йшла, дівчат за собою вела, — бур'ян попригортаний в неї.

Од тих лайок, погроз, сердитих вигуків Оленку моторош пройняла, сапачка якось безладно заходила в руках... Зрубала бурячок, на лихо, листик одтяла, як напався Нестір на неї — приший, щоб виріс! Голкою приший, така - сяка! Розстроїлася цілком Оленка.

— Чого бігти, чи ти собі робиш? — спиняла Христя Секлету, врозумляла. — Хто нас похвалить? Поли

хоч до впаду, однак огудять. Панського добра тобі жалко? Чи хочеш, щоб дівчата спротивили тебе?

Секлета ненависно на всіх дивиться, не то в досади, не то в сорому, до всіх їй байдуже, ще дужче погналася вона, завдатку, кажуть, три рублі взяла, нові черевики справила, тепер виплутуватися треба. Ще й Химку підговорила.

Глузливих пісень стали співать, насміхаться з задніх. На вихвалку бігли, горлали:

Політь, політь, поліяки,
Не виляйте, як собаки,
Оце вам за те,
Що ви стоїте.

Політниці бачать, що Секлеті стриму нема, пісню відказали, Векла Нарожня зачала, всі дівчата підхопили, на весь лан завели, передніх заглушили:

Задні з горщатами,
А передні з байстрятами,
Оце вам за те,
Що ви біжите.

Гостро, влучно одспівали, засоромити Несторових прихвоснів хотіли. Аж поганому виду нема стиду, горласта Секлета з Химкою не отямилися, ще дужче запекло їх, і вони дошкуляли дівоцькому гурту:

Ой чия ж це козеня,
Що задрало хвостеня,
Біжить та реве,
Що не дожене?..

Оленка, що пасла задніх, мало не зомліла: невдаха така, поле до впаду, не нажене дівчат ніяк, ще й на сміх зняли її, просто горе, проти неї, безперечно, вложили нікчемні слова ті дебелі, безчесні дівки... Добре хоч Оверка нема близько, не бачить він неслави Оленчиної... Таке на тім лану звели — не полють, а лаються.

Нестір мотався, грозив, казився, не міг нічого вдіяти, бо всі дівчата співали.

За Секлетою треба гнать, бо вона пройде скорій перва рядок, лежить на череві, поки всі зійдуться, на сонці виніжується — разом заходять, та не разом виходять.

Христя не стерпіла, коли одвернувся Нестір, вона сухою грудкою влучила по спині Секлеті, грудка всю спину запорошила, Секлета спаленіла, лаялася, кляла, щоб їх суха глина прибила. Нестір кинувся до дівчат, аж, звісно, не міг виявить винуватця, став пильніше за політницями назирати, Секлета ж на зло всім ще дужче погналася вперед.

А тут ще гармоніст Гаврик, то на череві лежав, а як тільки дівчата зачали половини доходить, виповз з яру заспаній, на межі сів, розтяг гармонію, зачав награвать до танців, дівчата дужче мотали сапачками, хто перва, мовляв, виїде та потанцює. На гармонію полють. До музики біжать. Нестір тільки покручував уса, втішався — справно дівчата роблять,

женуть, наввипередки біжать. Гармонія грає, дівчат приманює, до музики доходять — швидше полють, гармонія швидше грає, сапачки швидше стружать, сонце припарює, поки відсталі дійдуть, передні натацюються, тоді знов на рядках топчуться, назад повертаються, гармоніст заходить з другого краю, заводить знов гармонію, дівчат пригукує, щоб швидше робили, скорше краю доходили. Пригінчий з одного краю, гармонія з другого дівчат підганяли. Вдоволений і Гаврик був, поважне діло робить він — виспитья, награється і заробить. Теж треба щастя мати. Дівчата, правда, не всі з того захоплені були, Хрестя досить виразно таки гукнула: „Хай ти на зуби гратимеш!“ З чого видно було сердиту вдачу дівчини.

Новина вмить облетіла ряд, Векла Нарожня дівчат сповістила: звечора в яру вислідили Нестора в Секлетою. Намовляв, щоб поводила дівчат вона. Дарунків пообіцяв, як тільки поведе перед вона в ряду. Дівчат до себе щоб пригукувала. На легшу роботу її посилатиме, на сінний покіс вирядить, кращий подарунок дасть, не лаятиме, не підганятиме, на виму зостанеться чистить зерно, латать мішки. Сподобав він її, довгою рукою за дебеле плече пригортав, дівчата простежили, сполошили. Якби жінка знала ...

Комору мазать послав, то Секлета голівку цукру

взяла, в соломі заховала, в лісі об пенюк трахнула, з дівчатами поділилася, що вони подруги її.

— Оце та, що перед водить на буряках, — вихваляв Секлету Нестір перед економом. Оверко почув, дівчатам переказав.

В гонитві за панською ласкою обдаровує Секлету Нестір. Вже хустку барвисту, кажуть, приберегла вона собі, сатину обіцяно. Нестір здобути славу найкращого ланового хоче. Хату в Буймирі поставив собі, економ дав дерева. А Секлеті своя вигода з того.

Оленці, що пильно прислухалася до слів дівоцьких, незрозуміло було, як може знехтувати ота Секлета товариство своє, піти на послуги в панські лизуни?

Прийде гаряча пора — Кеніг, Харитоненко, Суханов перетягують заробітчан. Секлета вигукувала свій куток, зазивала дівчат до Харитоненка. А в неї вже давно хустка дарова.

Нестір чимало люду за собою привів, по околицьніх селах назгукав, від економа йому честь і слава, чарка горілки...

Не хотіли спочатку, було, Нестора на пригінчого ставить, не знали людину. Так Нестір їм як сказав!.. Конторщики очі витріщили.

— Ви знаєте економічеське право? Я вам привів триста душ, давайте по гривенику за душу...

— Веди дівчат на рядки,— сказав плантатор йому. І став Нестір політницями править. І вже чутка скрізь пішла — Нестір верх веде! Хоч називають скрізь барбосом... Хай! Нестором не загібають, не сидить у кутку, вперед іде...

Думаєте, легка справа на панських хлібах, на панській ласці жити?

Приїхав економ, подивився тямущим оком на Несторову плантацію. Ніде ні зеленини, ні бур'янини, дівчата полють, аж грудки розтирають, земля як розсіяна... Дивиться вгору економ, і Нестір на небо дивиться зірким оком. Не так собі людина дивиться. Звичайно собі, гадаєте, людина дивиться?— Як барометр ходить, як хмари плывуть, погоду яку віщують. Закрили хмари сонце, нахмурилося чоло Несторові, гострим вусом він водить, принохується, прицмокує — буде дощ, парить...

— Буде дощ, і вся м'яка, пухка рілля за водою попливе,— міркує економ,— не треба грудки розтирати, розпушувати ріллю, грудочка триматиме бурячок.

Так і зробив Нестір, як велів економ.

Аж тут приїхав плантатор. Як подивився тямущим оком на Несторову плантацію, та брилем об землю трах! Не погань мого поля! Напустився на Нестора, як зачав страмить, лаять, називать усякими неподобними словами, та ще на весь лан, та ще при

людях, та ще пригінчого. Нестір і потів і червонів, не знав, що діяти, кому що казати. Не сподобалася вкрай робота плантаторові.

— Грудок не розбивають, грудки рясніють, недбало поляють, не чиста рілля!

Даремно Нестір і виправдувався і пояснював — економ наказав так робить, грудок щоб не розтирати, рілля щоб грудочками була, — плантатор і слухати не хотів.

— Як буде економ відповідати за мою плантацію, тоді хай наказує!

Довелося знов Несторові землю пушити, перетирати, пересипати на попіл. Став примічати Нестір — дівчата вже підсміхуються над ним.

— Мотають нашим пригінчим!

Перед людьми знеславив плантатор Нестора. Новий наказ Нестір політницям дає, щоб ріллю розтирали.

На ту біду економ вертався назад, не міг проминути Несторового поля, захотів знов подивитися на Несторову плантацію, перевірити, як роблять вони. Розгніваний, розпарений спинив коней, напався на Нестора.

— Так ти робиш? Виконуєш мій наказ? Знов паскудиш поле? На вітер я слова кидаю? Знов перетираєш ріллю?!

Несторові аж ноги затремтіли, м'яв у руках кар-

тув, злякався, щоб в немилості перед економом не бути.

Далебі, він не винен, в наказу плантатора так поле.

Економ слухати того не хоче. Хто тут старший?

— Скажи плантаторові: коли я буду його помічником, а не він моїм, тоді слухатиму його...

Нестір покірно голову схилив — що міг сказати він на те?

Ось і спробуй догодить, не послухать будького... Не легка справа пригінчим бути!

А вислужиться як жить кортіло людині... На хазяйствечко придбати щось.

Нестір на політницях зганяв досаду.

В дівчат поприлипали сорочки, пил сідав на змокрілі плечі, пожадно пили воду, що в діжці вигрілася, заткнулася, спід барди діжка. Оселедця на сніданок і чай дають, Оленка відро води випила, понабухали животи, спрага мучить, Оленка дома ніколи так не пила і не їла. Чи могла про смачніші страви думати вона, коли і смаку їх не знала?

Як дівчата спочивали, Оверко сам узяв сапачку в Оленки, роздивлявся, кривився, перевів очі на розгублену політницю, непутяща сапачка в неї, лагодив більше дбало, не зважав на дівчат, що гукали з усіх боків — клебай! плішій! — старанно гострив, клепом перегукувавсь лан, приганяв са-

пачку, бо вже ручка перебилась, незручно полоть, теліпається, незграбна якась сапачка в неї, справив, подав лагідно, подивився, ще й посміхнувся.

Оленка до краю була здивована з того хлопця, що завжди так непривітно стрічався з нею, аж тепер навіть заговорив, сповістив ні з того ні з сього, що помститься Секлеті він.

Дівчата, звісно, не терпіли Секлети з Химкою, переривається всі зза них повинні, Оленка без сили дівчат наганяла, та чому саме Оверко перед нею вихвалявся, ніяк не зрозуміло, проте не можна сказати, щоб Оленці неприємно було ту річ слухати.

Легко сапачка гризла землю, ніжний осот, молочай, цупкий пирій, свиріпа, берізка прослались стежками, Оленка скоро політниць нагнала, з веселою душею чомусь полола вона.

Як доходили краю гон, вгледіли: мішок на тичці в яру висів — на обід сигнал.

Політниці млосно витягувалися, вигиналися, відходили натовлені крижі, рук і ніг, припалих пилом, помить ніде, збігали в яр, розсідалися по десять душ на ночви. Оленка від незвички несмілива така, скраечку брала, не наважувалася вибирати гущину. Лихо — ще й Оверко тут бовтався, посадили його на одні ночви. Хмурі, мовчазні дівчата пожадно сьорбали рідкий кулешик. Забовтали ложками, вгледіли шкварчину, одна в одній намагаються шквар-

чину ту вхопить, ганяють по ночвах, сопуть та неприязно цокають ложками, аж страшно робиться. Секлета сидить між дівчатами, ні з ким не розмовляє, ні на кого не дивиться, дівчата зачали глузувать з неї, надто Христя — мовляв, на панські харчі скоро перейде, а поки хай мужицьких покуштує. Векла зачала штовхать Христю : необачна вона, мовчить хай, бо ще помститься Секлета, Несторові намовить, а потім — вигідніше обідать із нею, бо куховарка іноді шкварчину яку перекине на ночви їм. Оверко — той не стримався, щиро зареготав на слова Христі, аж, діставши від Секлети по лобі ложкою, мусив був пересісти на другий край. Оленці тремтіла ложка в руках, саму юшечку сьорбала.

Христя тоді безстрашно зачала Секлету страмить, лаять :

— На хвалу біжиш, тягнеш, щоб з тебе кишки витягло! Виводила, сирицю виварила, щоб тебе коло серця варило! Любимі дівки, передні йдуть! Хвалена політниця! За кашемірову хустку, шерстянку батька-матір продадуть!

Певне, що за Оленку більше оступалася Христя, Секлету лаяла.

Секлета хмуρο сопла, їла, ненависні погляди на дівчат кидала, огризалася.

Сонце заходило на рядках, пітні тіла повалипали

пилюгою, водою з глечика тільки бруд розведеш, позападали очі, отяжеліло тіло, політниці на ночівлю брели, співали... Дивна та дівочька вдача,— хоч і натомилися, а галасує душа, буйна веселість рветься, молодій силі стриму нема.

Над яром великий плетений хлів стояв, як отара набивалися туди політниці. Христя з подругою вибрали собі містину під стінкою, спокійніше, а щоб не бив дощ, занурювались в горохляну солому. Далеко в поле дівчат загнали. На великому хазяйстві казарми есть, аж там поважний люд спить — воловики, конюхи, вся челядь, трохи заробітчан. Економ, плантатор в кам'яних домах живуть, в садах. Снарядний, токовий, конторщики, полісовщик, ключник теж свої хати мають. А дівчата, хлопці сплять в хліві, на соломі. Солома, правда, була свіжа, не збита, не потрухла, стелили свитянки, рядна, морені тіла падали, як снопи, натягали рядна, крізь сон довго кашляли, аж поки не влягалась порохнява. Літом строкові не містилися в казармах, бики на загоні, а люди в воловні, по хлівах розмістилися... А прийде молотьба, в соломі ночуватимуть,— дізналася Оленка.

Христя казала, що не звиклася Оленка до роботи тяжкої, втягнеться — вироблене тіло втоми не знатиме.

Запашна зоряна ніч будоражила, в кущах виспі-

ували солов'ї, дівчата вигулювали з хлопцями в яру, серця пари шукали, здаля долітали плавні голоси. Нестір лаяв сторожа — не пособля зганяць до хліва веселі пари він; проводяться ніч, яка з них робота завтра? Дід Сидір не міг ради ніяк дати, одійде від дверей, хлопців до хліва наб'ється повно.

Лише прикурнули до соломи, як бухкала рельса над головами, сон розривався, пробуджені політниці неповороткі такі, не могли ніяк одійти від сну, витягувалися, розламувалися. Нестір з лайкою, гамом підіймав дівчат, тріщав палицею по плетених стінах, з чого боляче здригались тіла.

Оленка враз підвелася, не вилежувалася, як інші дівчата, більше з остраху враз проворна така встала, не могла розтулити руки, розігнути спини, аж посміхнулася від болю та знесилля. Мов побите тіло було.

Протирали кулаком очі, в полі вмить ся ніде, а вже гармонія грає, серця звеселяє, дівчат на рядки веде. З набухлими червоними очима — пилуга роз'їдала, а що недосипали — ішли на лан. Гаврик заспаний награвав веселий танок. Холодна роса свіжила тіла, мили ноги травною, позарошували спідниці, на рядках ноги землею позалипали, сапачки теж, земля одійшла, м'яко полоть було. Зі страхом позирали на чистий обрій, де сходило густо-

червоне сонце, набрякле таке, пектиме знов цілий день. В яру димок слався, долітав приймний дух гару.

Нестір з самого ранку був лютий, гримав на дівчат ні з того ні з сього, не виспався він. Політниці на рядках сміялись, глузували з довгого, чубатого Нестора. Новина плантацію облетіла, Христя рознесла. Поночі, коли поснули всі, Нестір потайки до хліва пробрався, блукав поміж дівчатами, коло Секлети ліг, дівчата зняли вереск, то Нестір зник ні в тих ні в сих, під глум, висвист, а тепер лютує, мститься. Куховарки, пекарки йому мало, то він ще й дівчата на вибір бере.

Христя правду казала — обвиклася Оленка, вирівнялася з дівчатами. Земля засохла, як черепок, дівчата були сердиті, як оси, порохняви набивається повен рот, ніздрі, очі виїда, сіда на легені. На пальцях водянки поробилися Оленці, лопали, набивалось пилу, пекло, ятрилося. Враз затуплювалися сапачки, спадали. Вранці сапачки в росі, сонце припече, сапачки спадають. Оверка гукали з усіх сторін справлять сапачки, клепать, плішить, мантачить, кричали, лаяли, аж засапався хлопець, мотався червоний, мокрий, Оленці жаль стало його, засмикали, засіпали його. А Секлета то навіть з сапачкою ганялася за ним по буряках, розпатлана, люта, трясла литками, стегнами, аж земля двигтіла. Кричала,

лаялася. Дубові клинці забивав він скрізь, дубовий клинець глибоко йде, міцно сапачка сидить, гострив, лагодив сапачки справно, Секлеті ж забивав вербові клинці, легко стругать, м'яке дерево, клинці швидко всихали, сапачка раз-у-раз спадала, гострив абияк, сапачка збивалася, відставала від дівчат Секлета, ще й бур'ян слідом рясніє, перед Нестором сором. А запасних сапачок неставало. Дівчата з приємністю дивилися, як лютувала вона. Мало на рядки не падали зо сміху. Оверка сподобали всі, меткий хлопець, вигадлива голова, втяв штуку із Секлетою він, за спинами дівочькими находив захисток собі від ровгніваної Секлети. Оленка душею тремтіла за капосного хлопця, поскаржиться Нестору Секлета (Нестір пішов у яр спати)—заїдять, виженуть. Оленка ловила себе на думці: чи вже жалко їй стало хлопця? Матері жалко Оленці, доброї Федорки, не може ладу вона дати з ним.

Векла Нарожня, мов вчуваючи жадання Оленчині, сама застерігала хлопця, щоб не заїдався в Секлетою, на що Оверко зухвало проговорився — він не пропаде, хоч сьогодні в кузню піде. Чутка пройшла, ніби меткого хлопця сподобав коваль Кузьма, в якого Оверко просиджував з сапачками, тож на всякі витівки, думають дівчата, наводив коваль хлопця.

Коли доходили рядок, дівчата подивилися на сонце. Векла Нарожня виміряла ступнями тінь свою — вже

друга година, а обіду досі нема. Дівчата завели пісню, не пісню, а звичайні слова, що прийшли хто зна коли кому в голову, співалися завжди в певний час, ввійшли в звичку і мали таки досить гострий зміст для тих, кому були спрямовані. І тому Оленка повинна була також співати пісні тої, коли вона таки справжня політниця. Ось слова немудрої, протяжної, глумливої пісні тої:

І в чужого хазяїна вже обідають,
А в нашого і не думають.

Заспаний, сердитий випова Нестір з яру на спів той, напустився на дівчат. Слова нудної пісні дошкуляли його. На гум вони зняли його, чи що?

У чужого пана їдять калачі,
А в нашого, скупого, ще й хліб у печі.

Дівчата не вгавали, навмисне заводили непристойної пісні.

Аж тут вдалині всі вздріли фаєтон. Нестір на-супив густі брови, вдивлявся. Економ їхав оглядять лани. Млявість враз спала з пригінчого.

Тепер Нестір лише прокинувся. Обтрусився. Лагідно став намовляти дівчат, щоб іще один рядок взяли. Христя з Веклою зайшлися перечити. Закортіло Несторові перед економом виставить себе: всі на обід пішли, лише Несторові політниці до впаду роблять. Нестір загрозливо, то лагідно до дівчат

підступав. Хіба вже не придасться він їм коли? Не прийдеться до його звертатись? Він їх сьогодні раніш пустить. Коли б то плантатор, Нестір не тримав би їх. А то сам економ їде. Мерщій но хай беруться за сапачки, щоб економ міг полюбуватися на їх роботу. Щоб горіло все. Іч, Христя спину колом випрямила. Векло, вернись! Секлета гарно поле... Коли б усі так пололи. Що це, куди годиться? Оленко! Матері його біс лихий! Задніх пасе. Коли несильна, хай не стає між дорослими, хай в „чекерду“ йде. Чи вона йому родичка? Ану, дівчатка... Щоб економ не гудив... Ану, скорій до обніжка, там пирогів діжка...

Дівчата справді, сили не жаліючи, стругали сапачками, аж курява йшла, не то вигуки пригінчого, не то плавне коливання фаєтона, що наближався в баскій запряжці вороних — дарунок пана, спонукали дівчат, вони косили оком, допалися до рядків з таким запалом, мов ніколи не одірвав би їх. Всі до того, здавалось, захоплені полоттям були, що не помічали, як спинився запорошений фаєтон, і огрядна постать економа з гострою сивою борідкою, засмаглим лицем, у білому картузі поставила на землю ногу в широкому м'якому чоботі. Сам Нестір, здавалось, не помічав нічого, нікого навкруги, з головою заглиблений, заклопотаний тими буряками. Не легка справа пригінчим бути. Кинутись враз до

фаетона — ще подумає економ: гав ловить Нестір, озирається навкруги, не стежить за роботою. Не примітити економа теж небезпечно, щоб не подумав, бува, — непошана яка, економ приїхав, а пригінчий уваги не зверта. До чого іноді бува складне, запутане життя людини! Як дати відчутти, зрозуміти, що він тільки покірний пригінчий, — ніяк не збагне Нестір! А може, то просто економ спинився послухати давінкого співу жайворонка? Мало які забаги можуть прийти в голову людині, на то він економ, четверо вороних з фаетоном сам Харитоненко подарував йому. Хто зна, до чого привів би той тяжкий стан Несторової душі, якби економ сам не вивів пригінчого з клопотливої заглибленості. Він махнув палицею, тоді гукнув:

— Нестір Явдокимович!

Досить виразно почув голос економа Нестір, усі почули.

Нестір схаменувся, Нестір пробудився. Щодоуху мчав до фаетона, закидав забовтаними в глині чобітьми, довга незграбна постать його перегибалася вдвоє, картуза зняв, засапано кланявся в пояс.

Перед економом Нестір топтався, дивився покірними очима, ладен, здавалось, в ту ж мить люто загарчати, кинутись, куди звелить пухка, в золотому персні, рука економа.

Карлючкуватою палицею економ провів по ряду,

звіряв, чи не попригортаний буряк. Аж рядки були чисті. Обвів лан лупатими очима, захопленням взялося лице йому, буряк як квітка!

— Чи був плантатор?— пита економ Нестора.

— Аякже, тількищо поїхав, он за бугор виїхав, ось і сліди знати,— запевняє економа Нестір, дарма що плантатора в очі не бачив. Хіба ж не знає Нестір, що за хитра штука та політика? Тішив себе думкою, як розповідатиме ввечері плантаторові— врятував од гніву економа його... Хіба ж плантатор Несторові не віддячить за те, не згадає?

— Чого це дівчата біжать?— звернувся економ до Нестора.

Тепер, здавалось, і сам Нестір став примічати, що дівчата таки справді біжать.

— Дівчата, тихше!— прохає Нестір політниць.

Але дівчата нічого не бачать, не чують, нема, здавалось, милішого діла їм за те полоття.

Дива береться економ з того заваяття дівоцького. Знов водить палицею по ріллі, але рядки чисті. Для Нестора нічого дивного нема в тім. Вже такої вдачі дівчата його.

— Дівчатка, тихенько!— благає Нестір політниць.

Дівчата глухі, німі, сапачками мов грають вони, спину нема їм. Як то тихо? Як повільно? Далєбі, інакше полоть не вміють вони. Якщо кому не подобається, хай скажуть.

Нестір, безсилий будьщо вдіяти, винувато руками розвів перед економом :

— Такий народ.

Тучний економ знизав плечима, безперечно вражений з тої палкої вдачі дівочої, з приемними думками сідав у фаєтон, прихильно кивнув Нестору.

Довгий, гордий стояв серед лану Нестір, услід дивився фаєтонові. Поляскав паличкою по халяві. Сталося диво. Мов переродилися дівчата, зачувши ляск магічної палички. Спроквола водили сапачками, гарячка спала, розгинали мокрі спини, знехотя доходили рядка.

Пригінчий не став багато і слів тратить, тепер досить було самого погляду, щоб дівчата зрозуміли воління його. О, політниці навчилися вгадувати думки, настрої владаря свого з одного виразу метушливих чорних очей його! Задумливо крутив він уса, поважно ходив рядками, на буряк, за дівчатами навіть не дивився. Цілком інші думки запали в чубату голову. Нестором Явдокимовичем економ назвав його. І політниці це чули, тож тепер примовкли вони, безропотно рядка доходили, економ покликав по батькові пригінчого, видно, в шані Нестір перед економом, а можливо, і в самого Харитоненка на оці.

Економ пригінчого по батькові назвав, так Нестір готовий за те з політниці сім шкур здерти, аж труситься за панською ласкою.

— Дівчатка, глядіть, над краєм щоб гарно буряк обполоений був, — лагідно, проте неухильно політницям наказує він. О, в Нестора не порожня голова! Їхатиме економ дорогою, щоб бачив, який буряк у Нестора поріс.

Увечері прийшов Оверко від коваля, дівчата повмивалися, порозчісувалися, в суботу до заходу сонця з рядків пішли, порозсідались над яром, позатягали сумних пісень. Бажаний в гурті дівочькому гість тепер Оверко став. Скрізь вештається, до всього принохується, нема новини, щоб не знав він. Був у конторі, чув розмову Нестора з економом.

Тут походились і ті дівчата, що з хлопцями вигулювали, Оверка стали слухати.

Хвалив Нестора перед людьми економ, чисте поле в його, не розірвані люди, без гаму полють, буряк рядки заслав. У славі перед економом Нестір, більше буряка прошарував, ніж інші, а людей менше пішло в його. Хвалив Нестора перед пригінчими він.

Нестір підлетів до економа тоді, картуза зняв, уклонився:

— А чи не можна, Александра Степанович, щоб і моя корова ходила між панськими?

Економ прихильно дав на те свою згоду.

На тім не вгамувався Нестір, він вчував панську ласку до себе.

А чи не можна б дровець привезти з економічного лісу?

Економ і тому не перечив, дозволив хто вже зна скільки дров узяти.

—... Болотця там коло вільшини шматок викосить дозвольте...

— Коси, Несторе...

Обдарований з ніг до голови Нестір вискочив з контори під задрість людську, за порогом картуза натяг, зачав мотатись на хазяйстві.

Дівчата з хвилюванням слухали, як Оверко розписував Нестора, і, коли той скінчив, Христя гірко посміхнулася.

— Вимучив людей Нестір той, в славі перед економом за те. Економу своя вигода, доходу більше панові і йому. Адже дарма четверо вороних, три корови Харитоненко економові подарував?

Пригінчі заздрили Несторові. Зійшлися в обід, стали сперечатися. Нападали на Нестора, що самих здорових дівчат собі одібрав.

Нестора це заїло.

— Знаеш що? — сказав він гаряче рябому Макару. — Я тобі саму маленьку дам, дай мені саму здорову...

Люди насторожилися. Всіх зацікавили ті слова. Всім закортіло подивитися на те видовисько. Який пригінчий переможе. Стали вимагати, щоб побилися

об заклад. Найшлося чимало охочих потішити, розважити себе тим двобоем. Лише Несторові в чубату голову могла запасти така думка ...

Люди розреготалися. Макар привів найдужчу на всю партію політницю, що під людською увагою засоромилася.

Нестір, власне, довго тут не ламав голову, він вивів, як і сказав, найменшу політницю із своїх дівчат, поставив Оленку поруч з дебелою дівкою, дав їм по рядкові. Люди ахнули. Проти огрядної політниці Оленка була як вузлик.

Хоч серце боліло в Христі за Оленку, і без того приморилося на рядках дівча, проте бадьорила вона сестру, щоб не піддалася, показала свою дівоцьку хвабрість. Оленці моторошно стало, стільки люду висипало на шлях, поставали, дивляться, регочуться... Поки не взяла сапачки в руки. Тоді заспокоїлася, тоді світа вже не бачила, старалася, до землі припадала, стругала, мотала, не полола, а палила бур'яни дивна сапачка-самополка, Оверко славно вигострив ...

Довести мусить Оленка, на що здатна. Здобути право робити в ряду з дорослими. В неславу щоб Нестора не ввести. Тоді їй пропадать. Виведуть з дівоцького гурту. На все село ганьба. Якими очима стануть на неї дивитися тоді?

Всі побачили, пересвідчилися, що то за завзята політниця Оленка,— стала випереджати дебелу, не-

поворотку дівчину. А може, та сама відставать зачала, щоб пожаліть Оленку, почім знать? Дівка рве і не влад іде, бур'янець промина, аби нагнать Оленку.

Позад себе Оленка чула лемент, вигуки, виляски, висвист,—то, певне, Оверко свистів, безперечно, він: стояв там на дорозі, стежив, дивився, як поле вона...

І в кого та Оленка вдалася? Замотала дужу дівчину. Хоч не легко далася Оленці та перемога. Якби ще трохи прополола, то, певне, витяглася б на рядках.

Нестір у честі та славі тепер був, з рябого Макара люди сміялися, і він вовком дивився на невдалу дужу політницю, обізвав поганими словами, дівчина вся в сльозах пішла. Оленці також перепало хвали від дівчат, заробила Несторові на горілку вона.

— У мене ось які дівчата!—хвалився Нестір, молодецьки позирав на всіх.

За працею, сном минали дні. Вимаяні тіла без ніг валилися в солому. Зі сну здригалися, мотали сапачками. Запікало сонце землю, поріс лопушистий буряк, рясна щириця заслала рядки, хрустів цупкий пирій. А тут ще потріскалися руки, щемлять, не то, щоб у самої Оленки, в усіх політниць. Сонце пече, полеш, літ виступа, забивається пилом, порепалася шкіра, так і порозверталася, холодною водою по-

мочиш, ще дужче тріскається. Самі долоні помочиш, протреш очі вранці. Звечора дівчата довго кидалися, не могли поснути, ноги так само в виразках, набивається пил, попадають остюки, ятрять, Оленка вголос мріяла—якби теплої води та вершечком помазати, може б, і позагоювалися. Це тобі не своя хата, де все під рукою. В спеку хоч гвалт кричи, болить, стягує, сочиться кров, пил роз'їдає, мухи кусають, мало не млієш. Гармонію наймають, щоб веселіше полоть було, щоб охотніше робили. Сонце варить, гармоніст Гаврик хизується перед дівчатами виглянсуваними чобітьми, грає, а ти потом обливаєшся.

У вечірній прохолоді морені тіла відходили.

Дівчата посідали на траві, склонили голови на коліна, а дехто вперся очима в зоряне небо, не хотіли до хліва заходити, позаклякали в гірких думках. Прілій, насичений пахощами дух землі бився в груди, гострий дух пишних будяків, молочаю, свиріпи, захватний дух чебрецю, полину п'янили. Політниці нарікали на свою долю, кляли, а тоді співали. Голоси журливі, тягучі, як саме дівоцьке безталання.

Та болять ручки, та болять ніженьки,
Гей на панщині пшениченьку жвучи...

Оверко нечутно на тужні дівочі голоси вийшов з яру, коло дівчат сидів задуманий, гострив сапачки.

Найдовше, найстаранніше він гострив Оленчину сапачку, щоб гостра, як бритва, сапачка була, полегкість для рук. Тоді вистругав палку, вирізав собі, склом почистив, виполірував, така славна — коли Оленка хоче, він їй сапачку наб'є, з липини, м'яке дерево, не надавить рук, бо вже тріснуло, перетерлося старе держальце, сапачка спадає. Перебив, заплішив він сапачку їй на задрість дівочьку. Оленка мовчки, поклавши голову на коліна, дивилася за ловкими, верткими руками хлопця, віддався він роботі весь, наче іграшку якусь майструє, а не звичайну сапачку. А тоді взяв — це вже цілком було дивно Оленці — ще й літеру О вирізав. Певне, що ім'я її хотів позначити Оверко, а проте, може, і своє, хто міг знати?

В яру світили світляки, задурливий дух бузини слався, дмухнуло прілим листом, Оленці ворухнутись було жаль, щоб не розвіялось приємне видовище це. А зорі понадувались як, яблука вродять. Дівчата порозсідались над яром, повернулись лицями до рідних осель, позатягали сумних пісень:

Ой, матінко - зірко,
Як у строку гірко ...:

Полоскало сонце з вітром соковитий лист, вигрівався буряк, виніжувалися дівчата в хліві на соломі, розлягався густий храп. Оленка прокинулася,

сонце пробивалося крізь покрівлю, грало на русявих головах, уже нерано, Оленка дивилася на прогнилий верх, де гніздилися горобці, стояв дзвінкий гам, приємні думки западали в голову, чи не тому, що сьогодні неділя, витягувалася, стогнала, відходили понабряклі руки, ноги. В неділю сніданку не варять, дівчата відсипляються. Аж дивно стало — лише продерла очі, Оверко з голови не виходить. Сорочка його під головами, зрозуміло...

Дівчата вставали на обід з напухлими очима, млосно вигиналися, покрекували, повільно, ліниво розчісувалися, хрумтіли суглоби, коло діжки скупчилися, плюскали холодною водою, з нудними лицами плентались до котлів, що принадно вигравали скалками. Борщ недільний затертий жовтим, згірклим салом, пекло в грудях, нудило. Каша з молоком була, молоко віяне, аж синє.

Понав'язували клуночки брудного шмаття, дорога до Псла була довга та весела, навколо зелені сонячні далі, ішли плантаціями, житами, рвали мак, блават, співали. Красувались хліба, наливались соками, паліли вишні в садах. Пожадними очима дивилися на рясні гілки.

Коло Псла порозсідалися на піску, між лозою, понамочували шмаття, плели вінки, купалися.

Оленка ніяково озирала своє сухе, жовте тіло, випинали скрізь кістки, заздро переводила очі на

повні груди, дужі дівочькі тіла, що з вереском у воді бовтались, ганялись одна за одною, по стегнах ляскали. Позапікалися лиця, руки, смагляві литки на білих тілах вирізнялися. Деякі роздивлялися сині смуги на тілі, де полоснула нагайка пригінчого.

Холодна стрімка вода бадьорила дівочьку кров, Оленка стояла на прозорій міліні, плюскала вода їй в груди, дівчина задумано дивилася на чисте дно, видно було пальці і черепашки на дні, дивно крутилась голова, виблискували рибки срібними животами, так би вік простояла, тіло мов відходило в воді.

Десь узялися хлопці, з половецьким вигуком бухнулись у ріку з крутого берега, Терешко, Тихін, Спирка між ними, запінилася вода, несамовитим вереском укрилась ріка, дівчата кидалися врозтіч від хлопців, що гонилися за ними, в лозах повдягали сорочки, а деякі просто купалися, плавали з хлопцями, безсоромні.

Оленка одійшла за кущі в затоку, намочила своє шмаття, при чім треба було Оверкові сорочку випрати, щоб дівчата не бачили, а то зачнуть сміятися. Чорна, як земля, сорочка була, переміни чистої нема в хлопця, полоскала, викручувала сорочку вона, відмивала комір, рукави, позавожував як, неохайний, мила не було, крейдою відмивала, пальці понатирала, дбайлива праля така.

Оленка скоро побачила, що всі дівчата прали хлопцям сорочки, хлопці ж повгамовувалися, позагрібалися в гарячий пісок, одні хропли, другі так вилежувалися, перегукувалися з пралями.

Дівчата простелили сушити шмаття на траві, розвішали на вербах, самі десь розбрелися у лозах.

Ходила хвилями густа дозріла трава, рясніли квітами болота, саги, вітрець доносив струмки пахучої прілі, Оленка припала до гарячого піску, сонце розпікало крижі, пісок припарював, дивне млосне чуття по всьому тілу розлилося, аж затремтіла Оленка.

Верталися вже, як на лани впала вечірня прохолода, приємна втома розходилась по тілу, запаморочливий дух хлібів наповняв легені, дівчата брели парами, Оленка задумано розтягувала зморшки полотняної сорочки, що збіглася, плавні голоси слались над нивами:

Ой зза гори, зза крутої,
Окопом з'їжджав,
Спід правої пахвиночки
Нагайку виймає.

На плантації нова втіха, найвища радість дівоцька, ждала: прийшов гармоніст,—усе ж таки Нестір клопочеться за політниць, щоб не сумували вони, вільного дня щоб не нудьгували, могли серце роз-

важити, тіло розправити. Після вечері довго ще вигулювали, тік був виметений, збитий, вилискував, грала гармонія, дівчата захлиналися від збудження, кружляли з хлопцями, босими ногами виминали, виплутували, а хто був у чоботях, той уже витоптував на всі лади з прискоками, вихилсами, літали, пливли... А що вже Спирка, Терешко, Тихін — місця собі не находили, далєбі, землі їм, здавалось, мало було, один перед одним виминалися, викручувалися, викаблучувалися, а тоді стрімголов мов падали, то раптом плавно виступали, ще й руками, мов крилами, розкидали, вимахували, виходили, кружляли, а тоді ще зачали по землі долонями ляпать та по литках, де повинні бути халяви, а вже як праву руку за потилицю заложили, лівою взяли в боки, не можна було вглядіти за ними, чого тільки не виробляли, чого тільки не вигадувала буйна парубоцька вдача, дівчата так просто надивитись, налюбуватись не могли, лише вражено, то тяжко, з сумом зітхали.

Веселилися, аж поки не надійшов Нестір, не спинив гульбище, в турботі за силу дівоцьку, парубоцьку не поклав край веселощам. Розвитів народу Нестір дає. Аякже! Танцюють, гуляють, купаються... Владна людина все ж таки Нестір, щедрою рукою він роздає щастя, та коли треба — вміє і назад взять: послав гармоніста спати, і той скорився, не можна

сказати, щоб охоче. Від Нестора тхнуло горілкою, як і належить поважній людині при достаткові, що може все дозволить собі. Адже це Нестір п'є, гуляє, пригінчий, а не якийнебудь гольтіпака, заробітчанин, що на осьмуху за душею нема в його. Сам економ прислухається до слів Несторових. Ніс його розчервонівся, як мак, на хитких ногах зганяв до хліва дівчат. Вимаються на гулянці тій — яка з них завтра робота? Вимориться, на рядках куняє... Не дуже і дівчат тягло до сну (хитріші поховалися в яру), повні вражінь з недільного дня в пільмі бухались на солону, довго не могли поснути, ще довго гомін не стихав, перебирали новини дня.

За збудженим гомоном Оленка не спала, що їй до радощів тих, цілий вечір з нудьгою дивилася на гульбище дівоцьке, і од дітей одбилася і дівчатам нерівня, ніщо не веселить самотнього серця. Дівчата веселі, гомінкі, намоталися, накружлялися, з хлопцями нагулялися, Оленка ж мов неприкаяна цілий вечір над яром висиділа. Нема гурту для неї, подруг нема. Між дорослі сунулась вона, тепер терпіти мусить. Метелиця Шура, Наталка Дранна, Зелена Тетяна, сільські подруги Оленчини, полють з підлітками разом, не прийняли між дівчата їх, не кожному щастить, малі ще, завдрили Оленці, не пара їм Оленка тепер, поле між дорослими, одну дорожку з дівчатами жене, за одну плату з доро-

слими робить, знаменита політниця, на безщасну „чекерду“ і дивитися не хоче.

Через хворостяні стіни Векла Нарожня почула стук і придавлений голос Оверків, що плантацією прокрався до хліва, аби не впасти Сидору в око. Дівчата стрепенулися, зраділи, на гулянці всі примітили, що Оверка сьогодні нема, на Оленку позирали, посміхалися, жартували — мовляв, іншу дівку собі найшов. Ох, ці вже дотепи дівоцькі в печінки в'їлися!.. Дівчата стали міркувати, як би Оверка до хліва затягти. До речі, Секлета десь вигулює з подругами, певне, що без новин не прийшов Оверко до них у такий пізній час. А може, Оленку побачить закортіло, хто його зна? Аж Сидір на дверях сторожує, охороня дівчат. Дівчата довго ламали голови і все таки надумали. Оленка напнулася рядниною, вийшла надвір, замотала Оверка, і той вернувся назад у хлів, не звернувши навіть уваги сторожа, Оленка слідом прийшла, і Сидір гримнув на неї, де вона так пізно вештається, вже всі дівчата давно послули.

Оверко бухнувся в куток між дівчата, і ті зачали лоскотать його. За пазухою він приніс їм чимало моркви, на панськiм лану нарвав. Дівчата гризли, ласували морквою, витирали соломною, а гич клали під спід, обіймали Оверка, гралися з ним. Оленку дошкуляла непристойна поведінка та. Досада брала,

чи тому, що легковажно поводили себе дівчата в хлопцем, чи тому, що Оленка вчувала свою ніяковість при тім.

Оверко гостював у коваля, Нестір весь день в економії плутався, могоричив ключника, полісовщика, воловика, прислужників панських за сінокіс, дерево, що виписано йому. А вже чутка скрізь ходить, що в Кеніга надбавка дівчатам вийшла і по часах роблять вони. Дружні дівчата були, домогтися своїх прав уміли. А з наших дівчат сміються скрізь, пригінчі на них верхи їздять і годують гнилими оселедцями, що в них животи повивалювались...

Оверкові не треба було більш нічого говорити, по глузливих словах його дівчата враз примовкли, задумалися. Вразлива звістка була. Досада дівчат брала. Чи вони вже справді, найпослідніші поміж людей? Векла Нарожня кивала на хуторських. Покірні, мовчазні, все роблять без відговору, в лісах, степах повиростали...

Посмутив дівчат Оверко. Вістка та всю ніч дівчат будоражила, довго не могли поснути, на всі лади обмірковували, на самих себе нарікали... Голови стяжеліли від думок. У Векли Нарожньої думки розбігалися. Забалакай тільки про надбавку, виженуть геть. В поденних хати під боком, а строкові куди хоч дівайся. Ще й не заплатять.

Оверко досвідчений в тих справах бунтар, не одне

літо ходив до пана жучки збирать. Втішав дівчат він. А хто ж тоді буряк управлятиме, жнива, як дівчат вирядять? Не осміляться. Щоб загинув буряк, хліб осипався? Серед літа людей не найдуть, шукатимуть де? Хто піде, як зачують, що тут бастували? Гарячі дні, саме тепер у пана п'ятака вирвать можна. Як робочі?.. Тут Оверко досить вільно повів річ з дівчатами про заводи, страйки (і де він набрався тих слів?), про дивні події став розповідати, як робітники хотіли порвати ланцюги, домагалися своїх прав... про кровопивців павуків-панів... І хто має право на землю... А вже пани не стали боятися заробітчанина, від зорі до зорі люди знов на панів роблять, і впала знов оплата робочої сили... Правда, Оверко ще одне слово кинув, хоч дівчата і не зрозуміли, що то за слово було, звісно, де їм, Оверко то напевне знав, незвичне таке слово — капітал... Дівчата окам'яніли слухаючи, в Оленки аж мороз поза шкурою пройшов, змістовна така людина Оверко, нічого не боїться,— що, якби почув Нестір, дійшло до економа? — Не вийти на роботу намовля дівчат, домагатися більшої оплати...

Всіх, звичайно, принадила думка та. І куди той Оверко гне? Додумався таки! Хто б міг сподіватися тих досвідчених міркувань од хлопця? Певне, що не своїми словами балака він. О, про того ко-

валя чутки всякі ходять! Щоліта з економії гонять його. Бунтує людей він. Чутки навіть такі ходять, наче замишля він проти самого пана. Аж ніхто доказати не може. Певне, що наводить хлопця він.

Звісно, хіба могли знати вони: Оверко на власні очі бачив, як Кузьма навіть газети читав, перед Оверком не криється він, а в тих газетах (аж страшно робиться) — проти царів, панів, попів писано, — шкода, Оверко читати не вмів, Кузьма літери показував, обіцяв навчить...

Оленка в кругу сиділа, слова не сказала, прислухалася до всього, дивні речі почула вона, горда за свого приятеля була — як дорослий розмірковує він, змушнений, досвідчений заробітчанин, дівчата прислухаються до його слів.

Христя тієї гадки: не слід поспішати, як зладяться всі дівчата, тоді стануть бунтувати вони. Завтра пустить чутку поміж усіх дівчат треба, що в сусід дорожче платять.

Векла Нарожня безнадійно махнула рукою: свої гроші не кинеш за конторою. Найнявся, як продався, всю силу витягнуть. Народу гущина скрізь. Куди підеш, кому скажеш? Робочих рук скрізь сила. Доводиться терпіти, знущання зносити, робочий люд скрізь вештається, найшло люду аж спід Путивля. Піщані землі там за Сеймою, люду багато гулящого, тільки дай роботи... Ціну зривають...

Машини появилися, зайвих рук сила — бери мене ... В'язільниць вже не таку силу треба, косарів. Машина сіє, косить, молотить. Прийдеться пропадуть тим людям, що без землі, що самі руки годують їх.

Оверко на те перечить зайшовся,— хіба не відомо їм, що тепер скрізь хазяї зачали буряк сіять, хто осьмуху, хто четвертину, люд в роботі серед літа, хазяї самі наймають тепер дівчат по селах,— втішав він політниць.

Розсудлива річ хлопця вразила дівчат. І де він набрався тих думок? Хто може знати, що криється в голові його?

Оленка крадькома дала чисту сорочку Оверкові, і той мовчки взяв, поважний такий став він, за цілий вечір слова не промовив до неї, тоді стрімголов з диким вереском вилетів з дверей перед очима Сидора, що оторопіло закричав „рятуйте“ під дівочий сміх. Сторож напався на дівчат, побудив тих, що спали — безсоромні такі, хлопців принаджують на ніч. Політници напосіли на сторожа, надто пащекуваті лебединські, зачали дошкулять. То йому здалося. Підсвітило його місяцем, луною підійшов чоловік, тож брède він, не знати що балака, пульс возвишається...

Вранці вже всі дівчата знали, між собою балакали — в Кеніга дорожча плата, а в них хіба буряк не той, за безцінь полють, вимагати надбавки ста-

нуть, пождуть тільки слухного часу. Страва пісна, тоща, як наймали, обіцяли не знати що, два рази тільки салом борщ заправили, аби очі засліпить. Нудні, заклопотані пленталися на рядки, недоспали, різало очі, набридло рипіла гармошка. Христа не стерпіла, кинула вслід гармоністові, щоб він на зуби рипів, так що Гаврик здивований був, сердиті дівчата сьогодні, Нестір крутив головою, вчував, не спочили як слід дівчата, з неохотою полотимуть. Тільки Секлета — очі Нестора заграли — між подругами вертілася, вимахувала сапачкою, збивала полин, бур'ян, що межею поріс, притоптувала, пританцьовувала із Химкою разом. Дівчата неприязні погляди кидали на них, Секлеті горя мало, обдаровує Нестір хвалену політницю, тому весела вона. Мовчазні, насуплені до рядків припали, палило сонце, накипала досада. Ще й згага пече, кандьор був з гіркою олією, одне кидалися до води, що рясно виходила потом. Свербіло тіло, припадав пил, роз'їдало, і помитись ніде, за п'ять верст річка Псьол тече.

Нестір ламав голову, збагнути не міг — ніяк не догодиш тим дівчатам. Вже і коліску був почепив своїм політницям він, ніхто не додумався. В інших пригінчих дівчата вільної години вештаються з нудгою, нікому розважить їх, тиняються то в яр, то в ліс, а в Нестора на плантації розваги, веселощі,

дівчата виспівують, вигойдуються, витанцьовують, гармонія грає, гульбище ціле. Хто за дівчат піклується так? Хто ще за них так дбає? Нестір, правди ніде діти, хоч і суворий був, вимагав сумлінної роботи, це визнавали всі, все ж і обдарувать людей він уміє, знає як. Аж ні, клята дівочька вдача, ніяк не догодиш їм, усе невдоволені, усім нехтують. Ось і тепер, полють, мов неживі. Ні лайка, ні жарти, ніщо їх не пройма. Ще й пісні непутящої завели. Що якби економ почув? Мов би на зло, вся рясна ватага горло дерла, виспівувала. Мов жалібно, тужливо почали, а звели хто зна на що. Запорошені, неприязні стругали сапачками, тягли, виводили:

Дай, боже, хмарами холодочок над нами
На павове сіно, щоб каменем сіло ...

Нестір уже й грозив, бігав по ряду, лаяв, гукав, сіпав, штовхав, дівчата мов озлилися — чим дужче лютував він, тим завзятіше виспівували вони:

... На павів овес, щоб виліг увесь...

Нічого погрозами вдіяти не міг Нестір. Він їх поштраує, вижене без оплати. Зухвалі вигуки пройшли в ряду: дуже злякалися вони! Нестір майже знесилів коло них, усе позирав на обрій, чи не видно економа. Нестір зачав благати дівчат. Що буде, як економ зачує? До пана дійде? Шматок

хліба дає хто їм? Невже вони хочуть гнів на його навести? Та хіба ж він їм не догоджа? Що до чого, хіба Нестір постоїть перед чим? Чи, може, хто інший так піклується про них? Хай облишать ці непристойні пісні. Іч, завили! До пана дійде, всякі неприємності можуть бути. Христе, Векло! Ану, горласті! А щоб їм заклало! Дівчатка, та схаменіться!

Політниці, глухі до всіх блань, погроз, мов на зло йому, зухвало виводили:

Пошли, боже, черваки
На пакові буряки.

І споміж дівчат, треба сказати, Оленка досить вирізнялася своїм молодим голосом. Дарма, що мала, проте змалку обдарована сильним голосом, у чистому полі виплекала голос свій, незнане, незвичне відчуття пройняло її, збудило кожную жилку, співала, аж заходила. Ніколи такого дива, такого відчуття не знала вона в житті. Хіба це звичайний спів? Що саме, Оленка не могла сказати. Моторош поза сорочкою проходила. Загрозлива, мстлива, гнівна разом і жальна, незвичайна пісня та буйно розлягалась над ланами, серце хвилювала, ворогів непокоїла. Ніколи ще Оленка не співала з таким запалом. На всю силу своїх легенів з палкою щирістю виводила. Треба сказати, що на сільським

кутку краще неї ніхто не виводив. Певне, що Оверко чув її голос, не міг не почути. Далєбі, на пригінчого не можна було дивитися — такий він задурений, безпорадний був. Оленка, мов на зло йому, співала, виводила з великою втіхою, не могла збагнути — звичайний сусіда, а мов би якийсь лихе відчуття збудив Нєстїр в Оленчиних грудях...

Нєстїр таки справді второпати не міг ніяк нічого. Він бігав, крутився, аж задихався. Ніколи такого ще не було поміж них. Нєстїр певен, що без зальотного духу тут не обійшлося. Він вчува тут небезпеку. Загрозу навіть. От халепа! Та це ж бунт! Так, це бунт, не інакше. Мов змовилися вони, не слухають його. Не застрахаєш ніяк. Він їм добра хоче. На зло співають, виводять непутящих пісень. Ну, що це за слова? Ну, до чого ці слова? Подумаєш!

Нєстїр почервонїв з напруги, аж посинїв, мов той королїв цвіт, намагався погрозами, вигуками вгамувати дївчат. Були як дївчата, покїрні, слухняні, робили без відговору, аж тепер не знати, що з ними сталося, що нїйшло на них. Ну, хай замовчать, бодай їх!.. Перевелися зовсім, чи що, путні дївчата поміж них?

Дївчата мов би веселїли з того, як бїсився Нєстїр. Дружні голоси слались над ланами, аж у голові лящало:

Вже сонце над липкою,
Труси, пане, калиткою ...

Нестір одне хотів би знать: і хто їх заводить?
Не інакше, як без заводія не обійшлося тут.

Аж як не додивлявся він, не прислухався, пісня за піснею виривалася з того краю, з того, з середини, ряд довгий, сотня політниць, по два ряди кожна жене, всіх не обійдеш, за кожним не встежиш.

Аж раптом Нестір примітив. Насторожився. Так, він спостерігав ... Хто б ви думали? Оверко, ніхто інший. Ось він аж танцює зо сміху, перед дівчатами крутиться, вертиться, реготом заходиться, заливається, мало не давиться. Політниці, дивлячись на його, мов завятіше виспівували. Мов заохочує, підбурює дівчат він своєю зухвалою поведінкою. Нестір у глибині душі пошкодував, що не позбувся досі його. Хоч і мале, комар, та, видно, метке, кусливе. І на селі не було спокою від його. Підбиває дівчат він. Що далі почув Нестір, бодай би він краще не чув. Дівчата облишили пана, взялися за пригінчого:

А в нашого присмотра
Сорочка задри ...

При таких словах замигтіло в очах Несторові, плантація обертом пішла, закружляли спідниці в очах, і він тільки помітив, як Оверко впав на рядки.

Це власне про Нестора пісня складена. І хто б

міг скласти її? Кому могли прийти в голову безсоромні слова її?

Чи то Нестір справді почув, чи йому вчувається? Нестір довго не міг прийти до пам'яті. В пошані пригінчий перед людністю був, хазяйновитий, досвідчений, аж раптом неслава така. І де вони могли набратися духу того? А він тішився з покірних дівчат своїх, завжди слухняних, малоговірких. Перед іншими вихвалявся, і економ виставляв його перед пригінчими. Треба з Секлетою побалакати. Ось буде сором, як економ дізнається. Александра Степанович. Він же надіявся на Нестора. В кого іншого якби колотнеча така звелася, не було би дива, а то в самого Нестора, хваленого Нестора! Краще б йому крізь землю провалиться. Нестір здогадується, чоло йому прояснюється, тоді знов хмуриться. А може, це пригінчі декотрі з заздрощів звели колотнечу поміж дівчат його? Ворогів чимало в Нестора.

Горлали, галасували дівчата до обіду, і ніщо не могло спинити їх. Нестір наказав, щоб гармоніст безугавно грав, глушив слова дівоцьких поганих пісень. Далєбі, здаля дивитися на Несторову плантацію не можна було без заздрості — до чого весело їм тут! Музика, співи. Не робота, а гулянка якась. Весь лан, здавалося, дивився сюди.

Дівоцьке страхіття — пригінчий не міг нічого вдіяти проти дівчат, що зладналися. Всі вчували

безсилість його. Це було перше явлююче чуття перемоги, що зазнали дівчата за все літо. Приборкали скаженого пса вони. Вже ж і наспівалися, вже ж і налящалися, наглузувалися з пригінчого. Дошкуляли, як тільки могли. Висвистом, вигуками. Тільки Секлета з Химкою, закусивши губи, низько схилилися, вперто мовчали поміж горстки своїх подруг. Чи могли політниці прихильно дивитись на них? Оленка ніколи того дивного відчуття досі не знала. Виспівувала на все горло. Втіхою проймалося лице. За весь глум, знущання над політницями помстилися дівчата Несторові. Пригінчий аж запінився, червоний, лютий бігав по ряду, безпорадно галасував. Дівчата шкодували: хоч би Пасьчиха побачила хваленого чоловіка свого. На все село слава тепер піде... Дружня пісня (хіба це була звичайна пісня?) будоражила дівоцькі серця. На сусідніх ланах, зачувши знайомі мотиви, політниці собі приєдналися. Так, це був заклик. Вітер гнав, кружляв, розносив пісні зеленими просторами. Не пісні — гнів, ненависть великого дівоцького гурту.

По обіді дівчата припали животами до вигрітої землі, сонце розпікало побиті втомою крижі, куняли. Нестір десь зник, нікому дошкулять було, осторонь гурт дівчат розлігся в затінку, поміж них Векла Нарожня, Христя, Оленка, Оверко — нудилися. Христя злостилася. Борщ аж заграв, булькає, запі-

нився, видно, буряковий квас затхнувся, пекло в грудях. М'яса шматок попався, не вгризеш, не розірвеш, аж бринить на зубах, як резина, і не ковтнеш, старого вола жили. Хліб кислий, як щавель, гливкий, ніхто і не їв.

Векла Нарожня, що задумливо м'яла м'якуш, зо сміхом сказала: „можна ліпить жайворонків“. Лиця дівочькі проясніли, Христя, Олена, до них приєднався Оверко, зачали справді хліб місити, ліпять птичок. Хліб був гливкий, здавиш — мало вода не тече, славно вминали, витягували, кожна охоче давала свій шматок, дівчата втішалися з тої забавки, тісто розкачували, наліпили бубликів, жайворонків, із жартами, співами виложили все на траві, як на ярмарку, любувалися. Поблизу сосна невеличка стояла, впала в око дівчатам, і вони на гілля чіпляли вироби свої, але вже потайки, до краю захоплені витівками, обвішали всю сосну, сіли осторонь, милувалися. Аж на тім меткі на вигадки дівочькі голови не заспокоїлися. Хоч сосна і вся обліплена була, проте, як одійти трохи, нічого не видно. Дівчата довго тут не думали — треба яскравого щось додати. Оленка рвала маки, волошки, плела вінки, Оверко ж... О, той Оверко, що він надумав тільки! Прокрався до хутірських дівчат, що покотом міцно спали над яром, став нишпорить поміж них, одчепив в одній старий червоний хвартух. Оленка

було напустилася на хлопця, аж той свої міркування має:

— Вони такі хуторські дівчата ті, слова за себе бояться сказати.

Ніхто більше тоді не перечив.

Вся плантація, натомлена з денної праці, тихо, мирно спочивала, і тільки коло сосни товклися дівчата, подерли хвартух той на стрічки, зачали гілки об'яувать, ще й Оленка, як найлегша, вилізла на самий вершечок, причепила прапорець. Вітрець повіває, прапорець полощить, дівчата чкурнули аж за курінь, попадали на землю, вкрай вдоволені з своєї вигадки, зачали хропти, нишком позираючи на розкішну сосну.

На ту біду економ їхав дорогою понад яром оглядать плантації, вицяцькувана, виквітчана сосна вражала здаля кожного, впала економові в око.

Нестір побачив фаетона (всі дівчата сплять), задиханий, розпарений вибіг з яру і напоровся просто на сосну.

Що вже пережила людина, перетерпіла, хай не доведеться нікому зазнати! Спочатку він нічого не міг збагнути, і від цього не легко було йому.

Жахлива несподіванка! З немочі пригінчий ладен заплакати. Людину кинуло в лютю.— Хто це? — озирався він навкруги. Задихався. Всі дівчата спали. Найближче хутірські дівчата були, і тому Нестір

прибіг до них, зачав чоботом пробуджувать. Ті злякані, розгублені прокидалися, очі протирали, не могли второпати нічого.

— Хто це? — оскаженило напустився на них Нестір, вказуючи на сосну.

Ті недоуміло кліпали очима.

Аж тут повставали всі дівчата, сходилися. Оверко за кущами качався по траві, бив ногами, дурів зо сміху. О, йому знайдеться про що розповісти ковалеві в неділю!

Ось, зачувши лемент той, прийшов і останній заспаний гурт — Христя, Векла Нарожня, Оленка, оторопіло дивилися на дивне видовище це.

Фаетон наближався в куряві, Нестір безпорадно крутився, мотався, розводив довгими, незграбними руками, застогнав, напустився на дівчат:

— Ой, що ви наробили? В мене всі неври випа́ли коло вас!

Певне, що економа здаля вразила незвичайна сосна, розпарений, запорошений виліз він з фаетона, недоуміло спинився проти сосни, лупатими очима крізь золоті окуляри позирав на принишклих дівчат, то на дерево.

Нестір, шанобливо знявши картуза, мовчки вклонився, дівчата мов кам'яні стояли.

— А це що? Хто це? — грізно перебіг економ понурі, вперті дівочькі лиця, питав довгого Нестора,

що, мов вчуваючи свою провину, злякано топтався, знизував плечима.

Несторові забило дух, вузьке чоло наморщилося, сховалося під чуприну; аби одвести те запитання, він перевів очі на дівчат, на їх непривітних лицях шукав винуватця.

Певне, що вони, бо як не вони, то хто ж інший?

— Секлето, хто це? — питав Нестір надійну дівчину, на цей час забувши всяку обережність.

Секлета розвела руками, бо справді не знала, а як і догадувалася, то знов побоялася великого дівочького гурту, разом почула позад себе голос Оверків, що грозив: сапачками зарубають дівчата її, коли тьякне вона.

Політниці потрохи приходили до пам'яті, скориставшись замішанням, гамором (хутірські плакати зайшлися), відчули навіть деяку сміливість, бо враз споміж гурту прослались спочатку нерішучі, а тоді загрозливі вигуки:

— А поки ми терпітимемо?

— Замазки напик, щоб тебе коло серця пекло!

Економ, безперечно, не чув, ні, за гамором до його вуха не дійшов повний зневаги вигук той. Зате виразно долетіли непристойні слова ті до Несторова вуха, і пригінчий горячково кинувся до гурту:

— Котра це?

В'їдався очима, аж встановиги не міг нічого. Серед тиші, що стала на деякий час, почувся новий вигук, не менш ганебний.

— В солонині черви позаводились! — позбувшись усякої шани, гукав хтось.

На лихо, економ те почув, не міг не почути, досить виразно прозвучали слова ті, змусили економа обернутись з суворим застереженням. Нестір попередив його, відшукував винуватця, та хіба можна було що розібрати в такій гушавині? До того ж в другого краю не вщухали вигуки:

— В оселедців животи повивалювались!

Тяжкий день випав сьогодні на долю Нестора, разом і економа, треба сказати. Загрозливі, глумливі, непристойні слова падали на голови їм. Саме на Несторовій плантації привелося економові почути чимало прикрих слів, що назавжди ганьбою відкрили пригінчого.

Економові не легко вгамувати людей, хоч він і робив на те спроби, і коли ні грізний вигляд, ні енергійне слово не справили належного враження на людей, він зачав лагідно вгамовувати їх, наблизився до гурту, так що дівчата виразно вчували запах парфумів, принюхувалися, і, можливо, це ще дужче дратувало їх.

Крізь дівоцький галас Оленка собі запально вигуквала. Сказати їй, думаєте, не було що? Дарма,

що мала, чи не найбільшим тягарем упала на її неокріплі плечі економія та. Слова, повні гніву, рвалися з дитячих грудей, зливалися з дівочькими вигуками:

— Гарячка твому батькові, ми нагодуємо тебе!

— Ходім у Карлівку до Кеніга!

Аж тут сам економ на зухвалі вигуки ті з переконливим словом звернувся до дівчат. Оця загроза кинути буряк і піти в сусідню економію — до чого вона? Хай не забувають, що вони в строку. Строкові люди. Домовлялися на все літо, а не вироблять — до суду. Досить виразно пригрозив непокірним економом.

Треба сказати, що врозумлива річ та вплинула на дівчат в цілком несподіваний спосіб. Де б скоритися дівчатам, визнати свою провину, стати до роботи, аж замість того прослалися нові вигуки, що, певне, не скрасили думки економа про народ.

— Хліба з остюками напik, щоб тебе черви з'їли!

— Он чутка — в Кеніга дівчата по часах роблять!

— Залигали, не даєте більше?!

— Коли не треба нас, ми підемо!

— В скотячому хліві живемо!

І треба ще сказати, дівчата на сей раз менше таїлися, цілком виразно виявляли пекельні наміри, настрої свої, невдоволені голоси густішали, обурливою хвилею котилися по ряду.

Аж тут десь узявся веселий гурт, поміж дівчат Оверко примітив Оленку, прив'язали корито з борщем до батога, впряглися, везуть, приспівують, позаду батіжком підстьобують, виляскують, вигукують, привезли перед ясні очі економа:

— Люди роблять, а харч незадобрений!

— Ми в самі Суми до Харитоненка повеземо, на голову йому виллемо!

До біса сміливі, меткі на вигадки дівчата.

Ще й дехто грудкою шпурнув у помиї ті.

Нестір, як не крутився, як не казився, не міг нічого вдіяти проти дівчат, що стіною стояли проти його.

Економ почервонів як рак з непристойного видо-виська того.

Невідомо, що сказав би економ на сей раз, не інакше змістовне щось, так устряв Нестір, що прийшов цілком до пам'яті, вернулася розсудлива річ йому, і він виголосив яскраву промову приблизно такого змісту:

— Часи? Он сонце сходить і заходить — ото ваші часи! Матері його біс лихий! Землю робить по часах де воно видано? Землю! Дурні, то Кеніг заманює, щоб усі пішли до нього. Спочатку, може, і покаже часи, а тоді — он сонце! Тихше! Вгамуйтеся! Ставайте до роботи! В мене всі неври випали коло вас! Ось і пан економ кажуть. Коли невдово-

лені чим — просіть. Вони вислухають вас. Так і так, пане -хазяїн. А не то, щоб горло рвати. Що ви за-тіяли? На глум борщ вивезли... Колотнечу, бучу цілу звели. До чого воно приведе?

По тім він зробив паузу. Ах, яка це була пауза! Що це була за пауза! Людям сперло дух. Пригінчий мовчки дивився на людей — виразнішого погляду не можна собі уявити. Хай ще вони поклоняться в ноги пану економу, аби той зглянувся, ажалився, помилував, не віддавав їх до суду. А що вони в хліві живуть, так палаци для них будувать, чи що? Сьогодні там поле, завтра там, пересувається поле, хай тільки розкинуть розумом, що вимагають вони! Хай скажуть і на тому спасибі, накриття над головою є, дощ не мочить, вітер не провіва... Чого ще треба їм? На перинах спать захотіли?

Людям повинно бути ніяково, соромно по тих врозумливих словах, — такої, певне, гадки пригінчий був.

Слова ті великого запалу, великої життєвої мудрості пригломшили таки люд. Нестора всі раптом побачили в новому світлі. Дивувалися, голову ламали. І відки в людини той дар слова? Всі переконалися, що то за розсудлива людина Нестір. Не можна сказати, щоб ці слова не сподобалися самому економу. Нестір тут мав велику нагоду показати свій хист — з людьми обійшовся вміло як, економ,

безперечно, оцінить, віддячить. Не можна сказати, щоб і на дівчат не зробили певного враження слова Несторові, бо за тим, як він змовк, прослалися вигуки, але вже іншого змісту:

— Рошчитайте нас, пане - хазяїн, — благально виводив хтось.

Видно, слова пригінчого зробили певний вплив, втихомирили дівчат, у тім переконався сам економ.

Аж тут несподівано піднісся голос, і голос то був хлоп'ячий — гнівний, верескливий. Оверко, що снував поза спинами, бадьорив дівчат своїми викрutasами, викривляв Нестора, глузував з економа, на сей раз грозився понабивать ноги батогом дівчатам, хто стане на роботу. Секлета саме бралася за сапачку, хотіла повести дівчат на рядки, та скрикнула — ноги їй горіли червоними смугами, — Оверко полоснув батогом, сам зник за спідницями, що охоче заступили його. Не зник лише від гострого ока пригінчого. Нестір це побачив. Так, він зробить з цього належні висновки. Він не помилився. Ось хто дівчат бунтує, баламутить. Це ще на рядках видно було.

За тим постали нові вимоги і, треба сказати, досить таки зухвалі, що порушили врочистий спокій по словах Несторових:

— Як набавите — станемо на роботу.

— І харчі щоб людські варили.

Економ власне про харчі не знав нічого, якби його раніш сповістили, він би розпорядився... Економ і перечить не став, з чого видно було його лагідну вдачу, дослухається до слів людських він. Куховарку, пекарку вигнать пообіцяв, сильніший харч давать, а також набавить п'ятака. Мало того, він не буде розправляться з ними, віддавать до суду винуватих, хай стають до роботи і викинуть всякі дурниці з голови.

Декотрі по тих словах кинулися розорять сосну, кланялися в пояс економові, довго ще стояли здивовані, вражені подіями дня, дивилися вслід фаєтонові, зітхали глибоко.

Нестір, що сам досить таки був прибитий з несподіванки тої, повинен визнати — щасливо обійшлося: якби повчив економ, тоді б знали, як бунтувать, і другому б заказали. Завдячити заступництву Нестора дівчата повинні. Хутірські дівки із словами „спасибі вам, дядьку“ таки справді вклонилися пригінчому, але вже не так низько... Нестір сприймав те, як належне, тоді гримнув на дівчат, щоб ставали до роботи.

Дівчата із жвавим гомоном стали на рядки, зачали полоть, завели веселих пісень. До пізнього вечора пололи, вже скрізь з полів пішли, а Нестір усе не пускав своїх політниць. Уже всі йдуть додому, а Несторові люди не розгинають спини. І це

всі бачили. За те, що вони сьогодні горло рвали тівдня та пролежали, відробити повинні. Врятував од кари адже він їх? Дівчата поприпадали до рядків і, хоч обурення пекло в грудях, скорилися, не осмілювався ніхто перечити. І хто зна, скільки ще доведеться коритися?

Власкавити Нестора, проте, надумали, деякі завели пісні, несміливо, нестройно так, не співали, а скорше вили ...

Наш пав - соловейко
Пускає раненько ...

Аж Нестір був неблаганний, грізний, не проймеш його піснею, солодкими речами. Дівчата тоді озлилися, зачали вже всі гуртом співать, глузливо, загрозливо :

Уже сонце на причілку,
Беґе пана за почінку.
Наші пани - дукачі
Нас пускають уночі.

Пішли вже з плантації, як рядків не видно було. Мовчазні, натовлені хмуро пленталися. Холодні росяні листки свіжили ноги, коли ж роса попадала в ріпанки, ноги болісно щеміли, шкіру стягувало. Векла Нарожня із Христею завели сумної пісні. До них прилучилася Оленка. Власне, пісня сама прийшла на уста. В серці своєму дівчата відчули пісню ту.

А в нашої окопомки
Червона спідниця.
Ішли люди із панщини,
Вже зійшла вірниця.

Сумні думки снували в головах. Тепер знущати-
меться над дівчатами як схоче пригінчий. Вислу-
житься перед паном, економом треба йому. За те,
що дівчата бунт звели.

З того дня на всю економію пішла слава про
Несторових політниць. Нестір ходив грізний, як
хмара. Вороги глузували з його. Пригінчі скрізь
дошкуляли. Відтоді вся плантація стала вимагати
надбавки, людських харчів. Все зза того Нестора.
Розпустив своїх дівчат він. Така колотнеча знялася!
А що, одним надбавили, другим ні? Економ ніби
їздив до Харитоненка. Всякі чутки ходили. Рево-
люціонери ніби завелися, людей бунтують, а тим
часом Кенігові посланці баламутять скрізь, щоб
перетягти силу до себе — гаряча пора, жнива на-
ближаються. Оверко дівчатам на те пояснював: воно
так між панами — про людське око приятелюють,
на дворянських зборищах за адоров'я один одного
п'ють, а на думці якби обшахраювать один одного.

В останній час Оверко мов би за студента справ-
лявся коло них.

Дивувались дівчата: і відки тих думок набрався
хлопець? В очах дівоцьких він надто виріс. Скрізь

про його чутка пішла: заводій, бунтар. Та ще другого дня, коли ситий обід став, дівчата захоплені очима позирали на хлопця. Найбільше мотався, покричав він. Та ще Векла з Христею. Домоглися своїх прав дівчата. Вламали економа таки. Не легко здався він. Вірно зберігав панську копійку, панську касу. По п'ятаку кожному — на місяць не одна зайва тисяча з панської кишені випаде. Досвідчена людина Оверко той. Споважнів, змужнів, махру смалить, нерослий собою, а між мужиками, парубками завжди товчеться. Одні клопочуться про хазяйство, другі про дівчат, з усього набирається досвіду хлопець. Стали примічати його дружбу з чорнобородим ковалем Кузьмою. Вже ніхто не бачив хлопця в брудній сорочці з дертими коліньми. Охайний, стрижений, скрізь гудзики, латки понашивані, в новому брилі, що сам сплів, хлопець мав досить пристойний вигляд. Всі дівчата знали — Оленка обпирала і обшивала його. Хоч іноді жартували над тим — Оленку боляче вражали завжди жарти ті — та вже звиклися до того, не вбачали в тім нічого незвичного.

Політниці пробуджувалися, нашвидку розчісувалися і не вмивалися, щоб не баритися, вчували — сьогодні не до жартів. Нестір хмурий, мовчазний — видно, глум, розмови допекли йому — зловісно кинув заспанім оком по ряду. Дівчата ладналися на рядки.

Гаврик насунув набакир зелений картуз, поважно розставив виглянсувані чоботи, джими руками розтягував гармонію, крутив головою, тоді давив, знов закидав голову, викиляв плечима, розтягував гармонію. Гаврик відрізняв себе від усього репаного польового гурту — в ріллі, гної не возиться він, в хліві на соломі не спить, волам хвосту не крутить, ловкими пальцями, молодечою вдачею хвилює серця. В гурті босоногого парубоцтва, перед дівчатами, Гаврик завжди виблискував зубами, ніхто тут не рівня, звісно, Гаврикові, що робочої днини чобітьми хверцює, завжди, мов ненароком, топтався по пальцях парубоцьких, збуджував цим регіт в гурті, подив поміж дівчат.

Нестір махнув рукою, досить недбало перетяв принадні думки гармоніста — на цю врочисту хвилину щоб замовк гармоніст.

Суд та розправу чинив Нестір недовго.

— Цього не треба, це дуже розумний, вимагає грошей більше, з економії хай без оплати йде.

Із цими словами Нестір вивів Оверка з гурту, одібрав сапачки, вирядив геть.

Хвилювання пройшло в ряду. Дівчатам забило дух. Боялися пари випустить з уст. Оленка з тривогою стежила за надто зухвалою поведінкою хлопця: не проситься, не молиться перед Нестором він, одійшов осторонь, недбало дивиться, як заходжу-

ється пригінчий коло політниць. Векла Нарожня з Христю зчинили було лемент, хоч і тремтіли за свою участь: а хто ж їм сапачки ладнатиме? На що Нестір заспокоїв їх — про те хай не турбуються.

В кожній тривожно билося серце, як Нестір проходив здовж ряду, суворим оком водив по лицах.

Не те, щ^б він кричав, гримав на дівчат. Навпаки, він був досить стриманий, загадково мовчазний, наводив острах на політниць.

В кожній були зароблені гроші за економією, вижене без оплати, судися тоді з паном. Кожній жаль втрачати було заробітку свого.

Гнівна рука Несторова на сей раз на Христю впала:

— Це та, що підняла перва! Це та, що їй борщ поганий. Можеш іти дома луччий їсти. Баба Галька зварить.

Із тими словами він вивів з ряду Христю, що осторонь з Оверком стала ні в тих ні в сих, ховала під хвартух довгі запечені руки. Дівчата то навіть дивитися на неї не наважувалися, кожна за свою участь тремтіла, в очах переляк застиг, благально на Нестора позирали, покірні, придавлені, тяжко зітхали, ладні хоч до ніг Несторові впасти, щоб тільки не карав він їх.

Очі тільки Секлети, Химки зловтішно горіли — завжди загризалися з ними Христя та Оверко, перед

гуртом насміхалися, глузували, тепер догралися бунтарі безщасні.

Оленка засмучено дивилася на сестру, Оверка, безпорадна така — хто тепер за неї постоїть, допоможе їй? Треба було з тим Нестором заводитися! Оленка давно попереджала сестру — не ївна сила, заможний господар, сусіда до того ж, панський пригінчий. Бриніла сльоза в очах Оленці.

Коли неблаганний грізний Нестір став знов перед дівчатами, кожній забило дух. Ось він насупив густі брови, гострим оком водить по лицях, що аж міняться. Довго, нестерпно довго крутить довгий чорний вус, вузький лоб його взявся густими зморшками, разить серця хмурий вид.

Нестір, проте, не став довго дівчат тривожити. Вибір його цей раз упав на Веклу Нарожню.

— Оця партію спиня. Піде без оплати...

Векла розгублена, зніяковіла стала поряд з Христею, Оверком.

Оленка, повна жалю, дивилася на трьох, тремтіла за свою долю. Проте не виявляла того жодним рухом, виразом, ще подумують вони, надто Оверко, тонкосльоза вона, за себе постояти не може, не дасть ради собі.

Нестір одступив кілька кроків назад, повів гострим поглядом, звернувся лагідно до політниць:

— Ну, хто тут ще шука луччих харчів?

Не було нікого. Ніхто пари з уст не випустив.

Зважаючи на той страх, що мимохіть нагнав на дівчат Нестір, він не став далі серця мучити. Хоч і не завадило б ще декого вирядить, аж він облишить. Так, дівчата мали нагоду переконатися. Великої сили людина Нестір той. Карає і милує владною рукою. Як пересвідчилися дівчата — не такої вже суворої вдачі він. Хмарне лице йому прояснюється. Лиця дівочькі також світліють.

По ряду розсипалися вигуки :

— Усім довольні! Всім!

Слова ті вселяють нові сподіванки Несторові. Він махнув рукою. Гармснія розвесело витинала на всі лади гопака, дівчата вирушають на рядки.

А трьом вигнанцям наказав Нестір збирати манатки — і щоб до вечора їх духу в економії не було. Векла й Христя з пониклими головами залишали плантацію, з тяжким чуттям покидали дівочький гурт, своє товариство, з яким зріднилися, в якому зазнали стільки горя і, може, трохи радощів. Дівчата втішали подруг на прощання — хай наймуться до хазяїв поблизу, Нестір одійде, вони вмолять його, вблагають. Подруги тому мало вірили.

Оверкові — то наче байдуже до всього, глушливо позирав він на ту колотнечу, сполохи, що пройшли в ряду, наче йому й клопоту мало. Він то, правда, мав думку хоч на штани заробить. В полотняних

зиму знов ходить доведеться. Та що скажуть дома йому? — це найдужче непокоїло Оверка. Як ішов Оверко на заробітки, батько, кривий Сильвестр, суворо наказував, навіть грозив, щоб умів шанувать себе, начальників слухався, поважав, догоджав, диви, мо' в контору візьмуть, привчать, а там і в пригінчі, може, вислужиться він... Ось же Нестір змалку в економії товкся, в начальниках тепер Чимало хто вибився в люди. Оверко меткий хлопець, тож батько великі надії поклада на сина. В старого досвід не абиякий, з головою ніхто ніколи не пропадав.

Оленка з дівчатами пішла. Як розставалися, Оверко примітив, засльозилася вона, певне, за сестрою Христею тужила, вступиться нікому тепер за неї буде, засіпають Несторові політниці.

Кожен із своїми думками, мовчазні, понурі по м'якій пилюзі плентались трое шукать притулку собі.

Аж куди не подавалися вони — пригінчі на сміх та глум знімали їх. Від Нестора? Самі, кажуть, пішли? Ха-ха! Ні, спасибі, на плантації поки тихо... В конторі розмова була про них — непокійні люди. Бунтарі на всю економію. Сам економ розпікав Нестора за них. Заводії... Красне знамено викинули!

Здивованням проймалися лиця пригінчих, з нехтуванням дивилися вони на трьох смільчаків. Невтішні були ті походеньки.

Чутка про „красне знамено“, що викинули Несторові дівчата на лану, обійшла всю економію, наробила сполохів, принесла політницям гучну славу, якої вони самі не сподівалися, від якої було трохи моторошно.

Пригінчі ж остерігалися тепер Несторових політниць, чи більш удавали, на наряді завжди завертали дівчат до їх пригінчого, коли ті хотіли перейти, оберігали своїх людей від небезпечного духу. Адже всім відомо, що то за народ у Нестора. Куди лізуть вони? В себе хай товчуться.

Звісно, лиховісна поведінка та цілком придавила Нестора. Недруги всіма засобами намагалися принизити його. Згасла слава найкращого пригінчого. Тільки така пружна людина, як Нестір, не повбулася свого місця.

О, він ще доведе, чого вартий знеславлений, але вірний пригінчий!

Векла Нарожня журилася: пропали зароблені гроші. З якими очима додому іти тепер? Половину літа дарма виходили. Зима прийде — ні хліба, ні одєжини. Поплутала їх лиха година...

Каялася Векла, дорікала Оверкові — то він закрутив голову дівчатам. Тиняйся як неприкаяна тепер. Гарні заробітки!

Христя на гіркі докори ті намагалася втішити подругу. В розпалі чого тільки не наговорить вона?

Хто знав, що так минеться? Оверко ні при чім тут. Далі не можна терпіти було.

Векла Нарожня з серця наговорила подрузі чимало прикрих речей. Адже всі терплять? Чи вони за всіх повинні розпинатися? Векла не сонце, всіх не обігріє. Замазку їли, борщ закислий — мовчали. Надбавку, харч виклопотали політницям, а самі світ-заочі ідуть. Хоч одна душа оступилася за них, як виганяв Нестір? За свою шкуру боялися, мовчали. Отже треба було, щоб Векла з Христею мовчали, корилися. В дурнях однак zostалися.

Христя врозумляла, втихомирювала подругу. Хто не зна Нестора? Сподобалася дівчина, кличе в яр. Ніколи б не скорилася Несторові вона. Провчили вірного панського собаку вони.

Оверка гнітили розмови, нарікання дівчат. Що правда, надії не втрзча він стать на роботу, хоч на іншу. Дівчата заздять йому. Добре, що за його оступиться єсть кому. А тут куди підеш, кому скажеш? Чи не до коваля Кузьми надумав він піти?

Оверко промовчав на те, він ще сам не знає, неприязно розминувся з дівчатами, подався до хлоп'ячого хліва. Хлопці, що були тут, на сміх Оверка зняли.

— Що, рябка привів?

Така вже звичка: цим виразом стрічали, сміялися

з кожного, хто, попавши в немилість пригінчому, пертався з наряду.

Тихін радить Оверкові — в корчму хай Нестора закличе, почаствує, на роботу знов візьме...

Терешко парубок бувалий: чи стане Нестір з Оверком у корчмі пить? Так пляшку хай стромить, тютюну купить, пригінчий одійде. Щовечора п'є, гуля, своєю хіба горілкою куховарку частує?

Оверко на ті думки безпорадно розводить руками:

— За що купиш?

Краще б він уже того не казав, мовчав, аби не принижувати себе в очах хлопців. Не знає, що робить? Купить ні за що?

Терешко тут багато не сказав. Одне слово, але змістовне таке:

— Украдь.

На тім балачка припинилася. Оверко закинув клуночок за спину на палку — все своє багатство, розминувся з хлопцями, подався яром, гушавиною, щоб не стрічатись нікому. Густо заріс яр, Оверко продирався крізь ліщину, куди не пробивається сонце, де під ногами прослався перегнилий лист. На сонячній галявині між кущами терену, глоду Оверко розпластався на траві, повзав на животі, визбирував рясну ягоду. Дика глушина ця вабила його, Оверко відчув — молодецька сила залягла йому

в грудях, проходила крізь руки, плечі, так що йому дурниця зігнути молодого дубчака — допустімо, це голова Нестора — чи навіть скрутнути, вирвати з коренем. Принаймні, це був Кармалюк.

Далєбі, як добре вдуматися, воно вже не так тяжко на тому світі жить. Сонце знялося якраз над димарем, стежка заросла шпорішем, полином, роса вимивала брудні репані ноги, кров весело переливалася в жилах. А може, то незвичне видовище під самим сонцем будоражило Оверка?

В кузні, як спочатку гадав Оверко, він не зостався: після тої колотнечі, що знялася на лану, Кузьма не наважився брать його, а спровадив — куди б ви думали? — на саму цукроварню!

Димар аж під хмари пнеться, великі будівлі нагромаджено над ставом. Вікон не злічити. Дивне видовище.

В уяві Оверка постали принадні картини солодкого життя на тому заводі.

Юрба хлоп'яків стояла коло воріт, поміж них Оверко стрів Зінька, свого приятеля. Зінько також лагодив сапачки, але в іншого пригінчого, і тепер, коли знадобились на завод підлітки, він прийшов сюди, кажуть, тут кращі заробітки. Хлоп'яки розминулися, ще коли прийшли з села, тож тепер сіли

над дорогою, раді один одному. Зінько дістав махри, скрутили цигарки, затяглися запашним димом, як і належить поважним заробітчанами. Зінько розпитав про односельчан, дійшла і до його чутка про бешкет, що стався на плантації Нестора. Невже викинули „красне знамено“? Зінько прочував щось, тямущі люди потайки про те знамено річ ведуть. Як на думку Зінькову, без Оверка тут не обійшлося.

Хоч і з приятелем мав розмову Оверко, та хіба ж міг він усе, звичайно, враз розповісти? Проти панів, народних гнобителів, що п'ють кров народну, викинули „красне знамено“. Адже недарма вирядили з плантації Оверка?

Зінько повен шани до свого незвичайного приятеля. Про такі незрозумілі речі балака вільно, розважно як. Не кожна голова збагне. Вчував давно Зінько, ще як ходили в ліс вони, — Оверко не аби який штукар, верховод в усіх витівках, заводіяка...

Оверко тут з жалем відчув — приятель далекий від істини був. За короткий час як можуть змінитися люди.

Зінько, між тим, з незрозумілою втіхою далі річ веде: Оленці як дошкуляли, чи пригадує він?

Оверко на ті слова поник головою — чи зрозуміє, збагне приятель, що діється в його душі? Багато про це розповідать треба, а по правді сказати,

Оверко сам не второпа ніяк нічого... А тільки вчува він, як дивне, тяжке чуття мутить йому душу, мов би чогось неvistача, а чого — лихий його дідько знає, заморочився цілком він, закрутився, а тут ще заробітки погані, вигнали без оплати, що йому тепер дома скажуть? Ну, і життя!

Зінько втішав приятеля: на заводі плата більша, набрали хлоп'яків чистить котли. Не візьметься серце поваги з того?

Оверко вчував тут безпорадність Зінькову — не найшов далі нічого сказати він, тож Оверко пояснює: в робочі вони тепер підуть, пролетаристи!

Це вам не якийнебудь безщасний попихач, що бігає в сапачкою на лану...

Зінько витріщив очі на Оверка, вражений з неосязних глибин знання, що несподівано виявив той. І відки він набрався тих думок? Незвичайне, повне нового змісту слово те хвилює серце Зінькові. Вже ж і здивує рідню він, сусід, як прийде додому!

Звісно, хіба міг знати Зінько, що із самим ковалем Кузьмою веде дружбу Оверко: по заводах вибродив бувалий коваль, набрався бунтарського духу, наслухався, надивився всього, його і з цукроварні вирядили — проти самого Харитоненка наводив робітників, направляв, як домогтися своїх прав, щоб не робили до впаду, щоб вимагали більшу плату... Такі чутки ходили, що мов би по тюрмах

тягали його, — хіба скаже коваль? А тільки знають люди, що гонили скрізь з економії коваля за правдиві речі його. За голоту, що з неї пани знущються, заступається коваль, сміливий такий, не змовчить нікому — будь то сам урядник, економ чи хто... З десяти років Кузьма сам з економії не вилазив, тож тепер заробітчан обстоює він, не може дивитися без сліз, як діти знесилюються на панів...

Сивий сторож одкрив ворота перед хлоп'яками, і ті скупченою юрбою, задираючи голови, проходили тісними, загромадженими закамарками.

Звичайно, ті хлопці, що вже бували на цій роботі, може, і не поділяли Оверкових захоплень, — завжди так бува, коли звикнеш... А потім, є всякі люди: одні світом нудять, Оверко ж захопленими очима дивиться на ті величезні котли.

Ви тільки зрозумійте, чого вимагає од них товстий сивоусий механік (то він од цукру, кажуть, набрав стільки тіла). Лізти в отой котел, довгий, як нора, і позрубувати увесь навар, іржу.

Веселішого діла не можна було і придумати. А котли всі залізні. Аж гуде, як стукнеш. Так і лізь, як лисиця в нору, на животі. Оверко зазирнув у темну пастку. Досить таки просторо там, зігнувши голову, можна навіть сісти.

Хлопці зачали було сперечатися, сіпалися, дебелий Левко намагався першим пролізти в котел, роз-

кидав хлопців, що повисли на руках йому. Кожному кортіло першому пролізти, не знати, що то за принада така, ніяк не могли помиритися. Витягували назад кожного, хто виривався первим, стромляв голову в котел, здавалося, ніколи вони між собою не зладять. Нова думка прийшла в голову Левкові, що був наче за отамана тут, поклав край суперечкам.— Хай тоді новенькі лізуть первими, не обвиклися ще вони, щоб не було нікому заздрісно,— кивнув на Оверка і Зінька бувалий Левко. На тім, здавалося, погодилися всі, а наші приятелі були здивовані з того, що хлопці поступилися перед ними.

Вже з першої хвилини Оверко відчув, що принадного мало в котлі тому — прилипла сорочка на йому, тісно, темно, душно, а тут ще курушка горить, коптить чорним густим гаром, забива рота, очі, ніс. Оскардами стальними, гострими шкрябали паровик, знялася курява, навар, іржа їдким пилом сіда на легені, разом із густим димом дух забива, в голові гуде, стука дикий шум, що зняли оскардами хлопці, червоні плями замигтіли в очах Оверкові. Котли вмуровані, цегла не охолонула ще, шість хлоп'яків влізло, коло виходу свіже повітря, курява, кіпоть виходить, а в кутку давишся, це — збагнув Оверко — хлопці бували схитрували, заманули його першого лізти. Гнітюче чуття взяло Оверка: невже ні до якої роботи не здатен він? Буде тер-

піти, щоб не подумали — легкодухий він, справиться не в силі, на глум, сміх візьмуть. То - то буде розмов, як додому прийде. Між парубками Оверко тепер не стане шиї гнуть. Чи похвалиться хтонебудь з них, що оскарду тримав у руках? Оскарду? Чи знають вони, що це таке? Стальна, гостра, вражала незвичною назвою, люто гризла навар, іржу. Абож у котлі хтонебудь сидів з них, з машиною мав діло? Небагато найдеться таких. Він та Зінько.

Оверко раптом відчув дивну квалість в усьому тілі. Зінько примітив, що приятель головою на котел обіперся, оскарда випала йому з рук. Мов безвільне тіло стало, зігнулося, застигло в незручній позі. Зінько з острахом позирав на Оверка, при світлі курушки примітив безкровне лице його. Закричав придавлено, злякано. Оверко, певне, не почув його, тільки блимнув безвиразно, косо білим оком. Зінько зачав термосити приятеля, тоді тіло його безвільно посунулося. Зінько несамовито гукнув, що Оверко кінчається. За пекельним шумом не чути було слів його. Зінько кричав, сівав, штовхав сусіднього хлопця, той позирнув на Оверка, став собі кричати, аж хлопці коло виходу не хотіли з котла вилазити, сміялися: що, мовляв, припекло? Хитрують, хочуть, певне, помінятися місцями? Нема дурних, Левко наказує нікому не вилазити. Знають вони ці звичайні хитрощі поміж хлоп'яків.

Зінько гатив оскардою по котлі, несамовито кричав:

— Пустіть, вилазьте!

Зачав тиснути на сусіднього хлопця, той собі, аж крайні хлопці не здавалися, влаштували цілу забавку, зачали грати в „тісної баби“. Обіпертися ні в віщо було, курушки погасли, хлоп'яки товклися, галасували, мов у пеклі. Не знати, чим би це кінчилося, аж тут пішла вода на вентилях, механік помилився, хлопці підплили, вискочили з котла, Зінько тоді з великими труднощами, сидячи, зачав тягти Оверка. Тісно, незручно було, ні впертися, ні взятися ніяк, Зінько весь забовтався, на силу витяг приятеля. Злякані хлопці обступили Оверка, що на свіжому повітрі стрепенувся, тоді знов лежав без ознак життя, безпорадно топталися. Прибігли засмальцьовані робітники, підвели хлопця, тримали голову йому, другі піднесли відро холодної води, дали напитися. Оверко без пам'яті ковтав воду, припав знов до землі, коли ж на голову йому вилляли відро води, він блімнув очима. Прийшов лікар, дав понюхати нашатиря, Оверка підвели, обіперли до стіни, він опустил голову, дивився мутними очима, приходив до пам'яті.

З того дня погані чутки пішли про Оверка. Люди бачили його в лісі: лежить на траві, на сонці черево гріє. Зустрівся з людьми — в куші кинувся. Здичавів зовсім хлопець. Розледащився, не захотів

робить, кинув завод, вештається в ярах тепер. Бурлака і єсть. На люди не показується він. Старі тієї думки були, що треба сповістити батька, кривого Сильвестра, щоб раду дав синові, а то занехаяний зовсім став.

— Виголодається, сам прийде,— казали одні.

— І чим він тільки харчується? — ламали голови над тим.

Одні казали, дику ягоду визбирує, їсть гриби, другі... Чутки всякі ходили, боляче разили серце Оленчине. Не вірила тому ніяк вона. Лихі язики звели те. Навмисне в неділю лісом ходила, клуночок хліба, грудочку цукру, шматок оселедця вив'язала, не забула навіть прихватити пачку махорки, сірників в надії зустріти Оверка, щоб не нудьгував без курива він. Дівчата пішли на Псьол, Оленка до вечора лісом тинялася, співала, вигукувала. Стояла, прислухалася, як переливався ліс луною. Зривався птах з дерева, шарудів вітер листом, ламалася гілка, Оленка здригалася, насторожувалася. Завмирало серце в грудях. Брала моторош. Ліс густий, як ніч, і де той Оверко днює, ночує? Барліг вимостив собі, курінь поставив, у печері де чи, може, на дереві? Ну, а як дощ, грім, що тоді?

Надвечір сумна, самотня пленталася межею Оленка, верталася з лісу, клуночок на гілку повісила, може, примітить?

І з чого він живе, п'є, їсть? — непокоїли думки Оленку. Якщо слухати людей... Одні казали, ніби ремінні віжки він украв, продав, волочиться тепер, другі — наче ярлики в якоїсь дівчини вирізає, гроші в конторі получив на них. Оленка тому не вірила, здогадки то, певне, людські.

Вистигав колос, Нестір був лютий, жнива наспівають, треба повірить буряк. Обіцянками, погрозами підганяв дівчат. Оленка теж намагалася впасти в око Несторові, вертка, жилава, дарма що мала, нарівні з дівчатами поле. І ніхто не пособля їй тепер. Ще, може, справді на покрову принесе дарунок, шмат ситцю, — слава на все село.

Дівчата таки вблагали Нестора, щоб прийняв Веклу з Христею. Підмогоричили пригінчого. Не те, щоб вигнаниці тинялися без діла. По околишніх хазях поденно пололи. Та не хотіли кидати зароблених грошей в економії. Чому прийняв Нестір дівчат? Над тим довго ламали голови всі.

В неславі був тепер пригінчий Нестір перед економом. Політниці Несторові танули. Заохотить тепер нелегко було яку дівчину сюди, скрізь рознеслася лиха слава про Несторову плантацію. А тут жнива наближалися. Нестір знав, що Христя з Веклою впливові дівчата. Нічого не втратив з того Нестір,

ще й могорича поставлено йому. Всі побачили зайвий раз силу його. Хоче — карає, хоче — милує. Розмова з дівчатами коротка була. Хочуть стати на роботу? А перед між дівчатами будуть водить?

Подруги не думали, не гадали, що відновлять на роботі їх такою тяжкою ціною. Подруги вагалися, не найшли, що сказати. Забули хіба ту зненависть, що будила в них Секлета колись? Мало грудок, прокльонів упало на її голову? Свою совість продадуть вони за п'ятака? Лице Христі взялося гнівом.

Згода! — сказала Векла, подруга.

Христя запнулася, змовчала, але на душі з того не легше стало. Векла вмовляла подругу: аби на рядки стати. Зароблені гроші щоб не пропали. А там видно буде.

Того дня дівчата завзято пололи, дружно з піснями рядки проходили, верховодів своїх шанували вони. Нестір вдоволено ходив між рядками, старанно дівчата роблять, покірні, слухняні, не сперечаються з ним, сапачки жваво гризуть землю. В останні дні перед жнивими повірить буряк треба. Нестір таки не прогадав, що взяв Христю з Веклою ...

Незабаром і Оверка прийняв Нестір. Дівчата впросили пригінчого. Хлопець вештається в лісі.

В роботі справний він. Бісові дівчата, завжди по-ставляють на свому. Аби позбутися надокучливих дівчат, Нестір махнув рукою... Хіба в Нестора серця нема? Воно хлоп'я, дурне. Стромив пляшку в кишеню Нестір. Жнива скоро, стерню лущить треба, сіять, орать під зяб. Нестір махнув рукою. Хай приходить. Доки йому в лісі шалаться. Воно як не є, а сусідське хлоп'я...

Ціла ватага дівоцька розбрелась у лісі, з піснями, вигуками вибродили цілий день, надвечір в яру натрапили Оверка — лежав у ліщині. Побачивши дівчат, кинувся було навтікача, продирався між кущами, злякався, чи що, аж ті окружили його, піймали. Відлюдкуватими очима дивився на дівчат Оверко, рвався, пручався. Христя з Веклою намагалися власкавити хлопця. Оверку, що сталося? Не пізнає їх, чи що? Як він схуд, очі позападали, тяжко дивитися. Марне лице, кісточки виступали. Разив серця дівоцькі отощений вид Оверків. Може, їсти він хоче? Вони за ним скучали, не було дня, щоб не згадували.

Хлопець голодними очима дивився на шматки хліба, сала, що стромляли йому щедрі дівоцькі руки, проте не осмілився взяти.

Дівчата з ніжністю притискали до грудей його, втішали — хай не журиться, не доведеться в лісах тиняться йому, впросили пригінчого, на роботу щоб

узяв Оверка. Хлопець недовірливо косив оком, байдужий до тих захоплень, тримав у руці шматки хліба, що силоміць стромили йому, але їсти не їв. Колись веселий, неугомонний, тепер стояв мовчазний, зніяковілий.

Здивовані політниці були. Насилу вламали його, потягли за собою.

Оленка з острахом дивилася на занехаяного, вихрястого приятеля, що намагався не стрічатися очима з нею, задуманий, обдертий дивно якимось плував ногами. Мляво відкусив шматок хліба, натяглися жили на тонкій шиї йому, сльози виступили в очах. Сказав з посмішкою:

— Мало не пропав...

Пройняла болем серця вдавана веселість та. А лице худе, безкровне випирало кісточками, як у ховрашка. Чи збагне хто муку тих думок, що зазнав самотній хлопець в лісі в дні безпорадного блукання? Потрохи зідходив він, хоч і мовчав, не розмовляв, забив рот хлібом, жадно рвав сало, а руки чорні, як рілля, були, довірливо між дівчатами ішов, якийсь дивний... І що б йому розповісти? Оленка ніяк не придумав. Не траплялося з вами ніколи? Хочеться якусь приємну вість сповістити людині, щоб порадувати, аж напередиво, як не ламала голову Оленка, нічого не могла придумати, ну, як на лихо, самі прикрості обсіли...

Оленка думкою раділа — сорочку наготовила йому чисту, полатану. Від людського гурту одвик він чи, може, захворів?

На мить уявила вона, як доглядає, лікує хворого Оверка, усяким пахучим варивом напува, і як потім мати Федорка дякує їй — врятувала хлопця вона. Адже Оленка ніколи не забуде тих турбот, піклувань доброї жінки в них у домі, коли Оленка хворіла. За те віддячила дівчина їй, сина виходила.

Оленці дуже кортіло протиснутися крізь коло дівоцьке, спитати, чи найшов Оверко клуночок з харчами, що повісила на гілці вона? Та не насмілася. На самоті краще питає, ніхто і гадки не мав, що вона в ліс ходила.

Перед грізні очі пригінчого привели дівчата Оверка.

Не то глумливо, не то лагідно стрінув Нестір хлопця, що ніяково топтався з похилою головою перед пригінчим.

— Е, це той, що бастував, прийшов? — спитав Нестір.

Дівчата хвальними очима позирали на пригінчого, намагалися власкавити його, підсміхувалися.

Мовчазний, покірний хлопець став. Це примітив Нестір досвідченим оком, — життя прибило хлопця, повчило, мов переродився він, ніяк не схожий на колишнього заводіяку.

— Хай стає завтра на роботу! — милостиво дозволив Нестір. Погонича треба йому до косарки.

Дівчата не могли натішитися, нахвалитися на Нестора — силу яку в руках має. Він карає, він і милує.

До пізнього вечора дівчата возилися з Оверком. Обсіли його, і він розповів про всі свої пригоди. Дівчата вражено слухали, тяжко зітхали, а дехто змахнув сльозу. А до Кузьми не пішов тому він, щоб не був лихої думки коваль про його після того, як утік Оверко з заводу.

Десь узялася чиста сорочка, хлопець умився, повечеряв, уперше за довгий час з розкішшю витягся на м'якій соломі. Заснув глибоким сном.

Починалися жнива.

В полоття втяглася Оленка, обвиклася, аж за косаркою в'язать руки слабкі. Перевесло скрутиш, станеш сніп в'язать, то воно розкрутиться, бісове перевесло. А тут Нестір позаду йде, ногою сніп ударив, перевесло лопнуло, розповзлося, перед усіма в'язільницями страмив Оленку, кричав, називав огидними словами. В Оленки серце розривалося з болю. Оверко кіньми на жниварці править, бачив, чув, як розпікав Оленку Нестір, мало не згоріла з сорому невдала в'язільниця. Якими очима Оверко подивиться тепер на неї? У в'язільниці пнеться

вона,— чи не краще їй було би з підлітками колоски згрібать, солому та воду возить за півціни? Нездатна ні до чого вона. Ще й жито як костриця, не скрутиш перевесла.

Сестра і подруга візьмуть рівненько жита, розділять надвое колосок до колоска, крутнуть, мотнуть, око не встежить — сніп зв'язаний в них, кидай—не розірветься. Руки дебели, засмагли в них, ловкі, так і мотають снопами, біжать, а не в'яжуть, в Оленки ж руки тонші за перевесло.

За косарками гуртом в'язали, а вже за косарями Оленка в ряду із в'язільницями стає, кожна покіс бере, не поспіває за дівчатами Оленка, позаду лишається, зернистий колос, не під силу вертіти тим снопом Оленці. Хоч би Нестір не бачив, вибивається з сили вона,— чи їй за безцінь з підлітками ставать? На стерню падають, щоб подумали — мало-сильна вона? Не поспієш за тими косарями — Те решко, Спирка, Тихін за обідом по восьмушці випили, то вони вже до впаду роблять, стараються, розчулені серця, розпотіли, розчервоніли, вкрай вдоволена душа, ладні догодить Нестору за чарку. Коли дівчата дійшли краю, стали Оленці пособлять, снопи дов'язувать.

— Серце болить мені дивитися на тебе, нащо ти мучишся? — казала сестра Христя Оленці, снопи дов'язувала.

Лаяли дівчата хлопців, називали послідніми словами, аж тим байдуже з того, чарка голови запаморочила їм.

А тут порепалися руки, ноги, стерня цупка, колюча, січе, коле, тіло ятриться, мухи сідають, хоч би полотном обв'язать, ноги мов у перці горять, вдень у роботі ще не так, а вже коли ввечері полягають, натомлене тіло одійде, пече, рве, шарпа, без плачу сльози виступлять. А найдужче душа ние з сорому Оленці, Нестір на стерні лаяв огидними словами її. Та вже Оленка рада, що вернулася Христя з Веклою, в біді пособлять. Та ще Оверко з ними. Не раз було вмивалася гарячими сльозами на плантації Оленка, як сестри не було. Дівчата на сміх брали її — без неньки ради не дасть собі? Аж тепер однак тяжко. Під руками спухло в Оленки, руки, як крила, носиш. Оленці, власне, то ще нічого, аж ось Улиту пригінчий страмив як.

Дівчата в'язали, Нестір слідом ходив. Пекло до нестями, очі кров'ю запливали, голова кружить. Хіба тільки як за ліс сховається Нестір, голову розчешеш.

Молодиця Улита слабкий сніп зв'язала, побачив Нестір, розлючений, мстливий напався на неї. Кричить, аж тіпається: що вона в'яже?

Розвернув снопа того, нап'яв на голову оторопілій жінці, за руку водив на сміх людям. Щоб усі

бачили, щоб усі знали. Жінка мов без пам'яті за Нестором по стерні пленталася.

Косарі, що були напідпитку, косить кинули, позирали на дивовижну картину. За боки бралися. Веселий день випав. Видовище ціле на стерні. В обід по чарці дали. Розваги скільки!

Секлета з подругами аж качалися зо сміху. От так штуку Нестір утяв!

Оленці не до сміху було, мало не з плачем дивилася на безпорадну, беззахисну молодицю вона. Незрозуміло, кому весело з наруги тої?

Водив між покосами, страмив, лаяв Улиту Нестір.

— І кевер на голові, а ти таке в'яжеш? Дивіться, добрі люди, що вона нав'язала! Дурень тебе взяв! Тебе за три копійки не треба брать було! Перед економом хочеш мене в страм ввести? Щоб неслава знов про Нестора пішла?

З прилюдного глуму того Улита сама не своя покірно за пригінчим ішла із снопом на голові.

Секлета заходилася:

— Тіятри!

Це був єдиний випадок, коли на роботі можна було, треба було сміятися. Сам пригінчий на посміховисько жінку виставив. І як ладно вигадав ще!

Мало хто поділяв захоплення те. В'язільниці з ненавистю позирали на пригінчного. Дарма Векла спиняла Христю, аж та не стерпіла, гнівно напу-

стилася на Нестора : годі, буде глузувати над жінкою ! Збудила цим співчуття поміж людей, на хмурих лицях яких Нестір не зустрів нічого втішного.

Спересердя він пустив Улиту, що безтямно припала до покосу, сльози заливали очі їй, напався на дівчат, надто на Христю, кричав, лаяв. Давно в ноги кланялася, просилася, а тепер знов завела своє ? Надумала вчить його ? Чи, може, набридло їй робить під його рукою ?

Пригрозив вигнать Нестір Христю під три вітри, коли не перестане втручатися не в свої справи вона.

І напевне, вирядив би знов Христю Нестір, якби не боявся колотнечі. В'язільниць до того ж не ставало йому.

Дівчата, придавлені ганебною поведінкою Нестора, понуро ішли покосами, тугі снопи в'язали. Вірний панський прихвостень здатний на всякі вигадки, аби принизити робочу людину. Щодня наглузується доскочу над дівчатами він.

А тут ще поденних нагнали, нарочито Нестір помішав між строковими. Поденні рвуть, наввипередки роблять, строкові не хочуть гнать за ними. Христя напалася на поденних :

— Ви сметани та пиріжків понаїдалися, а ми ціле літо над кандьором робимо ! Чого вас чорти пруть сюди ? Ми за двадцять копійок у день

жнивуємо, а вам сорок платять, хіба ми з вами нарівні підемо? Сметаною, салом, горілкою пригінчого власкавили?

Відказали на те поденні Христі:

— Нестане роботи, ми підемо, а вас залишать.

Христю досада бере: самі нужденні дівчата в строк пішли, а тут хазяйські дівки на убори заробить понаходили.

По обіді в'язільниці попадали на стерні під копами в затінку, розляглися, повитягувалися, розкидали руками, ногами, натомлене, запечене, розпарене тіло здригалось, відходило...

Улита, безщасна молодиця, розповіла дівчатам про своє поневіряння. Заступилися вони за неї, спасибі їм, з Несторових рук вирвали, хоч і самим дісталось.

Два рублі завдатку взяла вона, весною люди в економію подалися, а вона сиділа дома, народилася дитина. Кличе врядник її: на буряк чому не пішла?

— Дитина на руках у мене.

— Ти знала, що буде дитина, навіщо завдаток брала?

— А подать чим сплатить?

Урядник напався на неї: Харитоненка з торбою хочуть пустить вони!

Посадив її в холодну в Лебедині.

В холодній з малим дитям два тижні висиділа вона. Колиску в холодній не почепиш, на руці дитину колихала. Свитянку на камені просгелила, дитину клала, сама спала. Три пелюшки з дому взяла, кожен день треба прать. Ночов нема. Наглядач тиждень води не дає. „Не можна в холодній пральню робить“. На колінах благала наглядача: „Дитя заприло, не скупаеш, пелюшок не випереш, уже шкура злазить з дитяти, як печене стало“. Сторож зжалився, приніс води, в мисці випрала пелюшки вона, аж сушить ніде. В холодній мотузка не почепиш. Під пахву, до голого тіла приклала пелюшки, протряхли, тоді дитину сповивала. Під кінець захворіла, все тіло крутить, ломить. Два тижні відсиділа, тоді на жнива відроблять борг вигнали.

Закрутився світ в очах дівоцьких, нема ніде правди в світі. Скрізь панське право, панська воля. Дівкою живеш — горе, замужем теж не щастя.

Коли вечірньою порою в'язільниці посідали знов над яром, тужливими голосами виливали свої жалі, плачі, надійшов Оверко, дивний, мовчазний такий, коло гурту сів, вистругував грушеву палицю, прислухався до дівоцького співу.

Чужу ниву жала...

Оленка, що, поклавши голову на коліна, зібралася в клубочок, заколихана сумною піснею витала

десь думками, пробудилася від марення — до неї звертався Оверко, якось несміливо так. „Я помшуся Несторові за тебе“, — сказав Оверко, дивний такий. Оленці серце стискало незрозуміле чуття, недоуміло дивилася на Оверка і тільки дивилася, нічого не сказала йому, завжди така балакуча, знїтилася, слів не находила. За кривди, глум, що вазнала на стерні від Нестора, грозив помститися Оверко, пам'ятав, не забув, наглядав він за нею, чи що, аж ніяково їй.

Віра в свої сили, що було покинула хлопця після невдачі на заводі, вернулася знов до його.

Вже давно Оверкові кортіло побачити всесильного Харитоненка, з милості якого він натерпівся стільки лиха. Так, він мав багато чого сказати йому Чи він один? — Оленка, Христя, Векла, Улита, Зінько, всі...

І ось зустріч та відбулася, несподівана, змістовна така, що залишилася глибоко в пам'яті, що повіки не забути хлопцеві її.

Палило сонце, копи вистоювались, мотався люд по стерні, возили снопи, скиртували, стерню лушили, волочили пари, розбивали токи, дівчата дов'язували ярину. В цей час Нестір мав таку розмову з Оверком. Наближалася оранка, сівба. Нестір хлопцеві порцію сильнішу дасть, куховарці скаже, п'ятака

накине, якщо тільки Оверко на оранці поведе перед. Буде стараться Оверко, взимку на гній візьмуть його. Барду возить на воловню, биків чесать скребицею. Якщо тільки Оверко гнатиме первий волів. На легшу роботу поставлять, по ріллі плентатись тяжко, пасти волів Оверко буде, якщо тільки поведе перед між погоничами він. Проворних, сильних волів пригінчий Оверкові на оранку дасть, майже і робить нічого йому буде. Усі гроші зароблені йому виплатять. Добра хлопцеві Нестір хоче. Хіба ж не видно?

Оверко тут задумався. Коли пригінчий що каже, спробуйте не помізкувати. Ще чимало принадних обіцянок почув Оверко від Нестора. Нестір може все зробить, це знає Оверко. Восени додому Оверко прийде в шані. Одягнутий, вбутий і при грошах. Між парубками він не послідній буде, закурить, випить матиме за що. Захоче Нестір, виведе Оверка в люди, аби тільки повів за собою погоничів він. А захоче всевладний Нестір — безжально затопче. Це розумів Оверко. Ні над чим було хіба голову ламати? Не зумів би хіба Оверко перехитрувать Нестора? Взятися перед водить, допустімо, про людське око? Якби плугатар заодно був. Спирка сам Нестора в корчму зазвав, півкварти купив, щоби дав йому пригінчий биків сильних. Спирка сам за п'ятака виводить хлопців на ріллі. На косовиці

адже водив? Хіба здатен Оверко совість за п'ятака продать? На Харитоненка перериваться стане? На що схожа Оленка? Вимотали на рядках дівчину. На жнивах. Секлету всі дівчата зненавиділи. Хіба поночі не турнули Спирку з греблі косарі? Аж не кається він. До гурту не приймають його, глузують, дівчата з ним не водяться, сама Секлета. Свою кумпанію мають вони.

Оверко мав повну можливість здобути прихильність пригінчого. Хоч би хто скористався із слушної нагоди тої. Мало крові попував, здоров'я Оверкові пригінчий? Тепер хлопець мав повну можливість здобути ласку пригінчого. Без усяких могоричів, без нічого. Нестір сам набився. Аж уявіть, Оверко відмовився перед водить на ріллі, тягти за собою погоничів, озлив проти себе Нестора. Ноги, мовляв, спухли, не піде наввипередки він.

Нестір злим оком кинув на Оверка. Від своєї вигоди відмовився він. Хай тоді наріка на себе. З досадою пригінчий вилаяв упертого хлопця. За добро віддячив як. Приймав на роботу, думав — слухняним стане. Аж, видно, мало ще вчили його.

Нестір знав — Оверко не побоїться жодних дорікань, загроз від хлопців. Відмовився він, тепер шукай іншого. А щоб покарати Оверка, пригінчий дав йому найпоганіших волів.

Тихін за плугом іде, на Оверка кричить, Оверко

на волів горло рве. Воли ліниві, ледве ноги переставляють, один одного збивають. Полоснув бато-гом Оверко, воли в борозні лягли. Позаду плугатарі стали, загрожують батогами Оверка сполосувать. Спирка одірвав за собою ще кілька плугів, доходив краю, а вони стоять. Що їм пригінчий скаже? Шкура товста, батогом не доймеш вола. Як лягли— хоч ріж, не встають. Мало не в плачем топтався Оверко над волами. Непосильним криком намагався зігнати вперту тварину. Крику віл дужче боїться батога. Плугатарі над волами загейкали, воли піднялися, скривили борозну. Спирка, плугатарі не-вдалого погонича Оверка лають: як тепер іти слідом? Всім кривить борозну? Як побачить Нестір, що скаже? Хоч лопаткою розкопуй.

Плуг врізався із скреготом, великим бриллям лягала суха рілля, воли ліниво пленталися, Оверко вимахував над ними батогом, здригалася шкура на волах, погейкував:

— Гей, Половий! Соб, Круторогий! Гей-соб, Бовкун! Гей-гей-гей!

Воли не спаровані, збивали один одного, плугатар Тихің одно на Оверка кричить:

— Куди ти дивишся? Повилазило тобі? За борозну йде віл. На огріх волів поганяєш? Що мені Нестір скаже? Задні плугатарі? Взяв на цабе! Бери на соб!

Оверко знов вирівнював биків, надривався коло них дужче, ніж воли коло плуга, знов рвав горло, вимахував батоном, аж через хвилину Тихін знов нападав на Оверка:

— Що ти соб береш? Виходе з борозни віл. Бери цабе!

Гортані нехватало Оверкові.

Зінькові воли проворні, передні йдуть. Зінько тичку поставив.

— Гей, Сокол, на тичку!

Як шнуром провів борозну.

Весело помахує батоном та покурює. Не чути зовсім голосу його. Вперед погнався. Плугатар Спирка не кричить на погонича свого. А ти доганяй тупими волами їх.

Спробуйте вивести і завести в борозну, передні зайдуть, а ті не вспівають, звісно, віл — передні тягнуть цепом задніх, хоч гвалт кричи. Плугатарі радили Оверкові, щоб він могорича купив воловикові, спарованих волів дасть, так хіба Нестір з воловиком не зійдуться?

Захеканий, грізний примчав Нестір на коні, тумчим оком ріллю обвів. Плугатарів обдало страхом. Плугатарі вчували свою провину перед пригінчим, тільки не Спирка, звичайно, і не Зінько. Передні плуги, на чолі з Зіньком, доходили краю, Оверко з плугатарями плентався позаду. Нестір

лютував. Цілий день не злазить з коня він, мотається полем, проте ніщо не вкриється від гострого ока його.

— Чого розірвані плуги? — закричав він розкоштним голосом, полоснув нагайкою повітря.

Пригінчий напався на невдалих плугатарів, стримив, лаяв. Плугатарі на Оверка вказали — він затримує. Нестору і без того видно. Напався на Оверка він, огидними словами взивав. Борозну покривив! Гребінь знати! Волам не може ради дати. І до чого він здатен? Нестір дуже шкодує, що взяв його на роботу. Хай би пропадав пропадом.

Нестір пригрозив плугатарям знизить оплату, якщо будуть відставать на оранці. Гудив Оверка. Вихваляв Зінька. Враз видно, де хазяйського батька син, а де ледащо. Непутящий хлопець Оверко той, ціле літо в економії, ні до чого привчитися не може. Під рукою Нестора, тямущого пригінчого, працює він!

Пригінчий поїхав, плугатарі доходили борозни, ненависно позирали на хвалених передовиків, ладні при зручній годині натовкти боки їм.

Зайшло сонце, плугатарі верталися в поля, безнадійно позираючи на чистий обрій. Вогкістю взявся шпориш над дорогою — завтра знов пектиме. Оверко понуро плентався за волами, втопала нога в пухкій пилюзі. Плугатарі смалили махру, нескладні думи

протягом цілого дня снували в їх головах, затовкли, здавалось, зовсім голови. Оверко не балакав ні до кого.

Од крику язик розпух, і він не міг проковтнути ложку гарячого кандьору. Оленка сама виморилася за день, затяглася, аж втома Оверкова кидалася в очі всім. Мовчазний, змучений, без усякої охоти вечеряв він. Западав жаль у серце Оленці.

Після вечері дівчата, як завжди, посідали над яром, відходили морені тіла, жодним думкам не було місця в голові. Оверко розлігся поруч, угейкався за день так, що аж у голові гуде, стука, упав, мов підтятий, коло дівчат на вогку траву, і коли Оленка схилилася над ним, він подивився на неї волячими очима. Холодна земля, що до неї припав усім тілом Оверко, здавалося, вертала силу натомленим кісткам, він приємно витягся, позіхнув, закрив очі. Оверко не спав. Душа болить, ние. Застогнати хотілося Оверкові. Продався пригінчому Зінько. Приятель. І хто міг думати? Погоничів взявся водить за собою. Спокусили п'ятаком хлопця. Не зумів проти Нестора встояти. Хваленим будь перед пригінчим захотів. Віднині він йому не приятель. Ну, й що з того, що Зінько врятував його в котлі, як задихнувся Оверко? Кому іншому за зраду Оверко, безперечно, натовк би боки. На приятеля рука не підіймається. Зінькова поведінка

пригнічувала Оверка. Кому тепер вірити? На кого покластися можна тепер? Хоч усе одно — когось то найшов би Нестір. Не думав Оверко, що приятель легкодухий такий. З ним спати в одному хліві огидно тепер. За обідом слова не промовив Оверко до приятеля. Зінько звертався, аж Оверко не відповів, змовчав. Не лежить йому душа до приятеля тепер. Отут болить.

Втома своє взяла, Оверко незчувся, як стяжеліли повіки йому, думки випали з голови, тіло не відчувало землі, ясні дівочі голоси заколисували, вся істота Оверкова поринала кудись у простір, мов коливалася в повітряних хвилях.

— Гей, соб, гей! — кризь сон стрепенувся Оверко, несамовито закричав невдалий погонич на ледащих волів, що примарилися йому, зірвав сміх у гурті. Дівчата в захваті реготали, по траві качалися, така вже звичка — посміється котра, втому наче рукою зніме.

Оверко з великим зусиллям пробудився, безтямно лупав очима, збагнувши, що він поміж горластих дівчат, безучасний до їх веселощів, поплентався до хліва спати.

Оленка повними жалю очима дивилася вслід хлопцеві. Віл на ногу наступив йому, дізналася Оленка, мало кістку не розтросив, у ріллю втоптав, насили плугатарі зігнали з місця вола, терпіння теж треба

було мати вистояти, жодної сльози не проронив клопець, тепер шкульгає на праву ногу. Незвичайно завзятий, сміливий Оверко.

В останні дні прибавилося плугів, прискорити оранку наказ від економа був, нагнали нових погоничів, і Оверко як досвідчений заробітчанин став ходять за плугом. Це вам не якийнебудь безщасний погонич, що плентається за волами, батогом ляска, горло рве, на якого гримлять плугатарі. Оверко сам за плугом іде, землю крає, мов прибавилося сили в руках йому, а що вже поваги, то і казати нічого. Нарівні з досвідченими хліборобами, бороданями плуга веде він. Не абиякий плуг ще — трикорпусний, на пружинах, це вам не дерев'яне рало, яким батько, кривий Сильвестр, ниву оре, безщасне рало, що скрипить, скрегоче, душу вимотує. До чого змістовне життя те! І ходити Оверко навіть не так став — поважно, широко розставляє ноги він — власне ноги якось самі ходять так. Прийде додому Оверко, буде розповісти що.

Вперше за своє життя плуга в руки взяв. Не рівня своїм одноліткам пастухам. І так Оверко в борозні йде, сам не вищий чепіги. Хоч і малий ростом він, зате проворний, не кого іншого — Оверка пригінчий настановив плугатарем. Хоч би Оленка нагодилася на цю хвилину, побачила в оранці Оверка. Піднімає руки на чепіги він, кладе міцно

так, аж земля дрижить, якби пройшов дощ, земля протряхла, плуг плавно скибу клав би, а то земля засохла, рве, шарпа, мота, трусить.

Приїхав знов Нестір, зірке око пригінчого враз примітило всі неполадки на ріллі. Та поличка крута, та проста, та стелить, та на ребро кладе.

— Вирівняй ріллю, виправ плуги! — гукає Нестір на плугатарів.— Край ріллі від дороги повишай, повишай!

Думка така — економ їхатиме дорогою, гляне — глибоко орють, пригінчому слава.

З хрестом так і ходить Нестір за плугами, глибину міря, напався на Оверка, вславленого плугатаря :

— Що ти ріллю рвеш? Опустити на дірочку!

Опускаєш гвіздо на колішні, заглиблюєш леміш, Нестір слідом іде — як рілля сиплеться за халяви, хвалить оранку. За тим Оверком неполадки самі.

— Як край проорав? Гній викида, іди затоптуй, загортай, економ побачить, тоді очима кліпай? Щоб перегнивав! Рілля щоб ворона була!

Невдалий плугатар Оверко той, добре хоч Оленка не чула, не бачила, як гудив Нестір Оверка, пробирав, лаяв, сорому не обберешся... Ще ввечері викажуть хлопці, найпоганіший на язик Зінько.

Оверко заглибив плуга, з коліньми в ріллю вліз, завзятий такий плугатар, бож знав — Нестір пильно стежить за ним. Оверко жажнувся, плугатарі погна-

лися вперед, знов біда, відстає на оранці він, і тому, коли пригінчий закрився за бугром, Оверко знов підмілив плуги, щоб легше волам було, щоб нагнать передніх плугатарів. Хіба ж не знає хитрої польової грамоти він, не звикся, не засвоїв? Власне всі так робили під батогом на пана, щоб не дуже пух...

Поле перейма широка бита дорога, жене вітер куряву дорогою, котяться запоашені вози, хто зна куди і відки біжать вози, де починається і куди веде дорога та. Перетина широкі Харитоненкові землі, зника в його ж лісах. Оверкові здається — до самого моря просалася дорога та.

Не знати, як ті дивні думки заходять в голову хлопцеві, все збуджує увагу його, до всього приглядається він. Поїхала хура, хай би собі їхала, аж ні, Оверко довго водить оком за нею, фурманщик поплівся за конем, кінь та він серед поля, кінь тягне, погонич понурий, отак усе життя під хуру їздить, прийде додому, нап'ється, як Оверків батько, поб'є матір, — марудне життя!

Щоб менше плуги крутилися, Нестір наказав плугатарям орать поперек дороги — довше поле, тільки не займають дороги щоб. Загавився Оверко якомсь, вчасно не вийняв плуга, і лемеші врзалися в дорогу, а плуги трикорпусні, дорога збита, повис на ручці він, не під силу Оверкові піднять плуги,

висів на пружині, а волам що, їм аби тягти — перерали дорогу.

На ту біду четверик дорогою їде, якраз до плугатарів мчить. Оверко спинив воли, став руками загібать борозну на дорозі, закидає землею, а тут плугатарі позаду кричать, лають невдачу-хлопця. Оверко раптом вигнувся, полоснуло вогнем по спині йому, в очах потьмарилося, фаєтон мало не наїхав на його, дужий бородатий кучер цвѣохнув батогом над головою Оверка, оперезав ще раз хлопця, а сам вискалив зуби. Плугатарі зняли картузи, тримали в руках, схиляли голови. Оверко стояв на риллі, безтямно дивився вслід фаєтонові, що зникав у куряві, вражений був дивним видовищем тим. Безперечно, це промчав сам Харитоненко. Поблискувала срібна збруя на вороних конях, два черкеси в баранячих шапках, при шаблях, кинджалах, гарцювали обабіч фаєтона. Плугатарі натягали картузи на голови, зняли на сміх Оверка. Забили памороки йому, чи що? Це сам Харитоненко почастивав його так. Оверко довго не міг прийти до пам'яті, — так відбулася його перша зустріч із паном. Знаменита подія в житті хлопця. Оверко побачив, що не сам пан полоснув його, а панський кучер. Одлягло від серця хлопцеві. Харитоненко, низькорослий, дебелий, з сивою борідкою, у маленькому брилику, навіть і пальцем не поворохнув, дарма що палюга

була в його руках. Де ви бачили, він навіть не grimнув на Оверка. Кучер, дужий чорний бородань, стьобнув Оверка. Спина горіла, мов у перці. Сам Харитоненко, можливо, і не зна, як над людьми знущаються пригінчі. Добре, хоч Оленка не бачила, як охрестили Оверка, полохлива така, могла б ще заплакати. Увечері зо сміхом Оверко розповідав дівчатам про пригоду цю. Бо як сам не розповість, хлопці прикрасять. Дівчата кинулися здирати йому сорочку, жажнулися. Червоний рубець витягся через усю спину, синя смуга лягла навхрест. Оверко побачив, як великі очі Оленчині при тім таки справді набралися слізьми. Вона одвернулася і не хотіла дивитися. Оверко запевняв дівчат, що йому не болить. Свербить навіть. Дівчата вражено, мовчки дивилися на спухлу спину Оверкові, проймалися якимсь незвичним чуттям — жаль, любов, що вигрів у теплому серці дівоцькому безталанний хлопець, переросли в гнів до гнобителів. Оверка сміх розбира. Не знати диво яке побачили вони. В самих, мабуть, ще досі не посходили синці.

Оверко плуга возив до коваля, мав довгу розмову з Кузьмою. Адже то не пан ударив його, а панський кучер. Сміявся коваль Кузьма з міркувань Оверкових. Став би пан руки трудить. Наймані слуги на те в його. Панський батіг по спині Оверковій пройшовся. Економ, пригінчі запроваджують панську

волю скрізь. А він думав що? З заробітчином став би Харитоненко возиться? Старий Сидір, сторож, ще пригадує, як батько Харитоненка варив цукор в чавунах. З мужиків виліз сам. А тепер губернатор у Харитоненка під рукою. Харитоненкової землі — птах не перелетить! Увесь Сумський повіт. А заводів! Економій! Челяді скільки! Тисячі заробітчан на Харитоненка роблять. Сотні сіл можна було би розмістити на його землях.

Оверкові і без того ясно: тисячі підлітків пересялюються на Харитоненка. Поміж них Оленка. Скільки знущання, поневірянь зазнали заробітчани на тих землях? Ненажерне панське черево.

Поля куріли димами, густо заслані копами чорніли землі, в Нестора неставало людей, пригінчий розривався, мотав людьми, перекидав з оранки на мотосьбу, то назад. Чотири гарби з Оверком на чолі підвозять снопи до молотарки. Порожні вози швидко котять у вибалок. Сховались з очей пригінчого хлопці, посідали, закурили. Не кваплячись накладали снопи. Три гарби наклали, розпластались на теплих снопах, куняли. Сонце приємно розпікало крижі, повівав вітрець. Довгі, настирливі свистки летять від молотарки. Молотить нічого. Оверко втішається: поки він снопи возить, Оленка не перериватиметься коло половини. Оверко командує: вставай, хлопці! Він помітив верхівця. Три гарби із снопами виїхали

навустріч пригінчому. На четверту снопи накладали. Хлопці не сиділи без діла. Нестір лютує і вдіяти нічого не може.

Коло молотарки чисте пекло. Головня курить, світу не видно, густа сажа сіда на легені, осот очі забива, мов сніг полем літа. Найтяжче, безперечно, доводилося коло полови. Їдка порожнява забива дух, у грудях коле, нудить, Оленка відхаркувала чорні згустки.

Химерна ненажерна пастка ковта сніп за снопом. Гавка, мете, рве. Мов у пропасниці, труситься із пожадності.

Оверкові затягло дух. Не настачиш снопів ніяк. Тихін не вправляється снопи стромлять.

Оленка — полову загібать.

Людей обмаль, Нестір скупю силу розставив.

Дівчата закурені, розпалені, не вспівають перевесла розв'язувать.

Сніп за снопом рве з рук Тихона молотарка.

Довгий ожеред топчуть скиртоправи, солома закида людей.

Спідні снопи з гарби падають на полицю, летять у барабан. Один, другий, третій...

Молотарку стрясло. Трахнуло, рвонуло, хруснуло, затріщало.

Дівчата несамовито заверещали. Злетів пас. Тихін затулив лице, мало не вибило очі йому. Молотарка

стала. Хтось стромив кінську кістку в снопа. Перемолотила міцну кістку молотарка. Нестір скочив на молотарку, за голову взявся. Грохотà побило, вал зігнуло, в барабані зуби повилітали. Нестір тяжко застогнав, безпорадно розвів руками. Якби міг знати: хто це? Недовіжливо косився на кожного.

Поки гукнули майстрів, поки прийшов Кузьма коваль, зайшлися лагодить молотарку, люди в соломі спочивали, обмірковували пригоду цю, другі безжурно куняли.

Оверка з хлопцями Нестір погнав снопи підвозить. Оверко сіпнув віжками, вимахував батогом, не можна сказати, щоб дуже стурбований з події тої, стиха наспівував навіть. Що наспівував Оверко? Нічого особливого. Люди матимуть перепочинок. Хто з Оверком працює, тому не прийдеться перериватися. Несторові ще не так помститься він. Терпінню край прийшов. Просто що прийде в голову мугикав про себе Оверко.

В цю пору Несторові доводилося таки скрутно. Тяжкі дні випали на його долю. Досі не пощастило аж нічим перед економом виставить себе. Все, як на зло. Одні неприємності. Все було на перешкоді Несторові. Якась лиха рука молотарку пошкодила йому. Засмикалася зовсім людина. А тут ще на сівбі не пощастило. Дня без прикростей не обходилося. Пригінчі глузували з Нестора: це не коло

дівоцьких спідниць порядкувати. Молотьба. Оранка. Сівба. Все наспіва враз. Усе збіглося. А там буряк копати треба. Побачать, як тоді Нестір вправиться.

Не тільки похвалиться Несторові перед економом нічим було, а все нові неполадки на лану його траплялися.

З Тихоном Оверко завжди домовитися міг. Ще на плугах потоваришували вони. Допік їм пригінчий досить таки. Тепер сівалку припадало їм водить. Терешко за правилом ходив. З повним серцем гніву висівали зерно вони. Нестір на межі стоїть, за кожною сівалкою не встежить він. Коли, приміром, закрить сівки, коні сівалку водитимуть, а зерно в землю не посиплеться, порожня земля буде. Слідом друга сівалка іде, третя, шість сівалок уряд. Сівалки розірвані, плутаються, переміщаються, ніхто ніколи не збагне, чия де сівалка пройшла.

Оверко з піснею коней водив, ляскав батогом, по-свистував, упадав Несторові в око завзяттям своїм. Пригінчий ладен змінити думку про хлопця — ніколи не притомлюється він, весело робить як.

Оверко виспівував... Мало що йому в голову западе? Лихо з нею, з сорочкою тою! За гарну сівбу пан обдаровує сівальщиків сорочками. Оцей рядок за Оленку він веде... Тільки, щоб інші сівальщики не дізналися, бо хіба ж подарують Оверкові сорочку вони? Оцей рядок за Веклу, Христю...

Ще чимало рядків провів він за своїх друзів, приятелів, родичів. За Зінька навіть. Хоч той і зрадив дружбу, продався пригінчому, вислужиться захотів, Нестір хіба кого не спантеличить, зате мстить пригінчому Оверко. О, коли б він міг, хіба так помстився би ненажерному панові за ті кривди, поневіряння, що зазнав на панськiм лану! І за вироблену матір Оверко рядок проведе. З добрими чорними очима, сухорлява, дбайлива мати, батько затовк жінку, тому і похила така. І за батька, кривого, незграбного Сильвестра, хоч і знущається над матір'ю він. Усіх своїх друзів, родичів обдаровує Оверко. Вигадлива хлоп'яча голова!

Одне слово, як зійшла озимина, Нестір жажнувся. Довгі чорні смуги сполосували лан. Просіви. Нестір мало волосся не порвав на собі, божевільними очима дивився на лан, застогнав. Ой, хто ж бо це сподіяв таке? Чутка про те облетіла всю економію. Економ обдивлявся лани, побачив Несторове поле. Пригінчий волів крізь землю провалиться, аніж стати перед грізні очі економа. Страм, сміх на всю округу. Скажіть, за що міг економ Нестора хвалить? А головне, всі те бачили, як розпікав економ Нестора. Непутящим прикажчиком обізвав, і всі те чули. Пригрозив вигнать Нестора, не місце йому на культурному господарстві порядкувати. І всі свідками тому були. Неслава на всю економію. Вже й так

поза спиною Нестора слались смішки. Пригінчі в очі глузували з його. Дівчата, хлопці дивилися насмішкувато, нахабно, вже не вклонялися, не віталися до його. Кожна невдача в могилу загання Нестора. Хоч він і пересіяв галявини ті, проте наслідки його недогляду виявилися враз. Економ наказав Несторову корову вилучить з панської череди, про те йому ввечері полісовщик заявив глузливо, нахабно. Добре, хоч лісу вспів привезти та прихватить клопоть сінця.

Вже тої неділі доскочу натішився, наспівався Оверко. Хіба щодня напасті самі та біди? І на його долю весела днина випала. Саме тоді, коли захмарився Нестір. Бо коли веселий він, тоді не до сміху, не до розваг, гулянок. Вечірньої пори зійшлися хлопці, дівчата, поставали над яром у круг, обнялися, зорі слухали, як розлягалася буйна пісня вночі...

Яка це була пісня! Оверко такої пісні зроду не чув, не знав. Пісня — не пісня, якась чарівна химера, мрія, чорт зна що! Коли нестасє слів переказати свої переживання, відчуття, що будила пісня ця. Далєбі, душу вимотувала. Молоді голоси дружно рвонули :

Калинушка, вой да
Розмалювушка !

Загриможкотіло, задрижало повітря, затремтів лист, зашелестіла трава знеможено, затаєно так, пісня розлилася, як вогонь, опалила душу, незнане чуття об'яло Оверка, може, він щось думав, щось мріяв, нез'ясно защеміло серце, плавна, як літ птаха, пісня ця зачарувала його, хотілося самому полинути в незнані краї за піснею тою ...

Вой да не опускай гілля
До синьой моря ...

Нічого б Оверко на світі не хотів, а тільки гриміти таким, як у Спирки, голосом. І парубок непутящий, підлабузник Несторів, п'яничка, а в співах не було рівні йому. Далєбі, це був могутній орган ... Врочистий, потужний ... Сурйозний голос. Вуха глушив.

Вой да на синьом море
Корабель пливе,
Аж вода реве ...

Кров кинулась до лиця Оверкові, так надимався, виспівував він, незвичні слова будоражили, паморочили голову.

На том корабльо
Охфіцер - майор ...

Рідко в житті коли так доводиться наспіваться людині, аж на серці легше стало, співці мрійно

відсапувалися, оновлені світлі лиця стали, пісня
та скрашала марудне, скотяче життя заробітчан.

А тоді ще прийшли музики ...

До чого та сосна співуче дерево! плотники скрипки
поробили, тепер грає, виспівує скрипка:

Ой дівчина горлиця
До козака горнеться.

Векла Нарожня враз пішла в танець, та плавка,
та гнучка, п'ятнадцять кіп нав'язує.

Ногами викидали, до землі припадали, кружилися,
вертілися, скакали, підскакували ...

Ну ж, і життя!..

А вже вереснева роса вранці проти сонця голу-
біє, в дівчат ноги тернуть, по траві ідучи, вже
стайками птаство збиралося, прощальними поглядами
водили дівчата за ключами журавлиними. Холодні
зорі стали.

В хлів свіжої соломи привезено кілька возів, щоб
тепло спать дівчатам було. Осінне сонце ласкало
землю — ясне небо, теплі дні, весела осінь випала.
Дівчата проминали лопушистий, густий буряк, ішли
до молотарки. Зеленим соковитим листом перели-
валася плантація, перед сумними очима дівочькими
прослалася на все взгір'я, вкрила польові простори,

доки сягне око. Чимало лиха ввібрала тучна земля перед тим, як забуяла пишною рослинністю.

Подорожани не могли намиливатися:

— Уродив бог славний буряк.

— Поле гноем густо було заслано...

Пригінчі пишалися перед економом. Ось тут Нестір не з послідніх був. Він високо голову носив. Мало хто міг похвалитися перед економом таким буряком. Нестір не міг натішитися своєю перемогою, на всі легені вдихав щастя своє: тепер видно господаря. А де базіки самі... Хоч на сівбі, молотьбі, оранці неполадки були в Нестора, зате буряк у його найкращий. Показний буряк. Сам економ те визнав. Помстився своїм недругам Нестір тепер, по горло натішився. Не хотів би бути пригінчий в їх шкурі. Зневага, сором відкрили ворогів його. А найдужче заздрість усіх брала з Несторової плантації.

Одного разу сам можновладний Харитоненко з економом (світило ясно сонце) промчались фаетоном, обдивлялися плантацію. Спинилися на дорозі, розмовляли з пригінчим. Знаменний день! Черкеси при шаблях слухали. У великих вовняних шапках. Дикі гуси кричали на прощання, летіли в чужі краї. Економ був гордий з досягнення свого.

Буйні хвилі котилися ланом.

Як на гадку економа, до ста берковців візьмуть з десятини на підгір'ї.

Економ не журиться, по всіх ознаках зтяжна тепла осінь буде, буряк набира цукру, хай ще підросте, в Кеніга вправлять, безліч зайвої сили тоді насуне, за безцінь дістануть копальниць вони. За кілька днів буряк вирвуть. Стратегія.

Пригінчі збагнули хитру поведінку економа, мудру голову носить на плечах Александра Степанович. Хоче з найбільшою вигодою буряк викопать. В Кеніга перевитрат скільки, висока оплата. Харитоненкові дешево буряк обійдеться, не один мільйон в кишеню покладе за таким економом. Александра Степанович голова! Хай пошука Кеніг такого. Харитоненко цілком звіряється на економа свого. З багатющим досвідом людина. За кордонами вчився він.

З уст в уста передавали пригінчі розмову Харитоненка з економом. Немалу винагороду цього року візьме економ. Звичайно, і пригінчих не обійдуть. Нестір певен того. А для цього треба економу в око впасти, вирвати зайвого п'ятака з копальниці. Ще тільки первий місяць осені, хай у людей викопують, тоді Нестір по двадцять п'ять копійок найматиме. Економ розміркував мудро. Вони ще візьмуть своє. Хай дурні поспішають. Коли пригінчий більше копальниць нажене за дешеvu плату — в немилості перед економом не буде. Завдяки своїм ворогам, Нестір позбувся панської ласки, без якої він, мов

рослина без води — сохне, в'яне, їсти, спати, жити не може. Нестір ще доведе, хто вірою - правдою служить панові, а хто язик довгий має. За всі кривди, що сподіяли йому — корову з панської череди вилучили — ще пошкодують вони.

Одне слово, обігнати всіх надумав він.

А дні тим часом одлітали, надиво пригожі, ясні дні, насичені запахом терпкої прілі — конюшини, конопляників, городнього бадилля, засновані білими нитками „бабиного літа“.

Строковими силами не вправити буряк. Це побачили згодом економ, пригінчі. Хліб молотить теж треба. Людей обмаль. Економ розігнав посланців в усі села людей наймать. Надії на численну дарову силу, що сама приплине в економію, не справдилися. Нестір мотався дні-ночі, копальниць добував. Не міг похвалитися успіхом він. Цього року скрізь буряка сила, по економіях, хазяях Нестора на сміх зняли. За тридцять копійок копатимуть три берковці? І сорок не pomoже. Дарма Нестір на всякі витівки кидався — на те він був майстер великий — у них буряк, як глечик, земля вироблена, копати легко, — дівчата і слухати не хотіли. О, цю осінь поденні тримають себе нестерпно! Не дуже щось рвуться в економію вони. Вправляють свої городи. Низька оплата нікого спокусить не могла. Нестір щоразу приводив мало людей. А раз вимаєшся ніч,

яка з тебе вдень робота? І додому навідатись ніколи. Хоч Нестір не клопочеться, завзята, хазяйновита жінка за всім догляне. І спокусив його лихий цього літа в економію сунутись! В яру, на купі сухого листу, вдень спить Нестір, дівчата без догляду копають. Копати буряк не під силу Оленці, земля затужавіла, Векла з Христею копали, Оленка гич зрізала, сама закидана соковитим листом, стругала, чистила. Легко при дівчатах Оленці було, щоб не засиджуваться, брала теж копач, допомагала, та сестра з подругою не дозволяли їй перериваться. Півдня копали вони, а тоді сиділи, чистили.

Нагнали знов хлоп'яків ножі гострять, копачі лагодить, Оленка горда за приятеля була — цілі дні на оранці з дорослими пропада тепер Оверко. Поважний такий заробітчанин, щовечора ледве ноги волочить. Дівчата бувалі — вміють, знають пригінчого перехитрить як — вимощують землею спід, гичі накидають, тоді буряк накладають, щоб більша купа була, заміряли щоб. Треба тільки пильнувать, щоб Секлета не помітила, бо викаже пригінчому.

Надумали пригінчого перехитрить! Нестір ящики топче, саме їхав економ дорогою, бачив, як Нестір ящики натоптує, щоб дівчата не хитрували, не підмощували гичі, землі.

Нестору тепер клопоту повна голова — економ занепокоєний, схвильований, ганяв пригінчих за

людьми, аж на малу оплату не дуже йдуть дівчата... А тут, як на лихо, сонце зрадило, сховалося за хмари, задощіло. Люди звеселіли: вже скоро покрова, а буряк у землі. Строкові знов бунтувалися, Векла з Христею знов колотнечу зводили, пригінчому дихать не давали — яка ціна тепер повинна бути їм, в болоті за безцінь не стануть бовтатися.

Матері його біс лихий! Нестір і без того розривається, ще й строкові його сіпають, дошкуляють, — чи дадуть йому спокій вони? Знов Христа з Веклою колотнечу зводять, дівчат бунтують?

На що дівчата дружно захищали водіїв своїх, тепер вони бачили скруту панську, смілості набралися, не страхалися пригінчого, вимагали ціну надбавить, загрожували геть піти.

Доводилося економу мало не після кожного дощу надбавляти дівчатам п'ятака, щоби скорій буряк копали. Це, правда, не завжди допомагало. Іноді п'ятаком не обходилося. Голосом яким заговорили копальниці! Без усякої шани, поваги, без остраху за свою участь вимагали надбавки вони. Сильніший харч.

Задули гострі, пронизливі осінні вітри, сікли дощі, а тут, як на лихо, одежинка погана. Зап'ялася рядниною Оленка, в гичі сиділа під дощем, сорочка промокла на ній, болотюка руки роз'їдала, забовтана, промерзла буряк чистила, тремтіла. Христа

з тяжким серцем позирала на посинілу, змучену сестру. Заробить саме тепер можна, до рубля ціна на ящик піднялася, а Христа з Веклою, Оленкою не накопували ящика в день. Коли сухо — вдарив буряк об буряк, земля обсипалася. Земля розмокла, буряк мохнатий, болотюки налипло, мучилася Оленка коло буряка того. Влітку хоч сонце зогрівало, не доводилося од вітрів, дощів тремтіти. Давно б кинули дівчата економію, та гроші за конторою були. Водять з оплатою, як ото сома...

Щодня дівочка ватага коло контори бучу знімала. Дівчата насідали на пригінчих. Економа ніде не видно було. Казали, що захворів зза тих неполадків, що сталися на плантації. Прогадала людина. В немилості перед Харитоненком економ тепер. Нестір докоряв економові, навіть не криючись, де тільки міг.

— Думає вигадать, тягся за п'ятаком, вчасно не викопав, а тепер бігає, висунувши язика, наймай, переплачуй, одривай від інших.

Із зневагою Нестір докоряв економові.

— А ще за кордонами вчився. Неуків перехитрують не зумів. У великі збитки Харитоненка ввів.

Так, коли б це на Нестора... Він, правда, далі нічого не казав, але чи не видно і без того, на що здатен він?

Аж тут новий наказ від економа вийшов, пригінчі

об'явили. По роботі сало і по чарці людям даватимуть щодня.

Збудоражила людей чутка та. Вже не стали так розбігаться. Січе дощ, рве вітер, копальниці тремтять, мервнуть, кожній кортить по роботі душу погріть, корячок горілки випить, ще й закусить салом, оселедцем. Мокрі, забовтані ввечері ішли з піснями, заривалися в солому, спали парким сном. Оленка свою чарку не випивала, віддавала подругам. Дівчата її довго силували, насміхалися над нею, Оленка спротивила питво те, поведінку дівочьку. Оверко — той да, любив, умів чарку випить, — корячок витягне, мов свіжого повітря ковтне, як дорослий, розвозив оселедця заболоченими руками. Взяв повний корячок в руки він, Оленка примітила, як затремтіли йому хрящики носа, одним духом викилив, подивився на Оленку такими променистими очима ... Заплутується ногами, пада, сміється. Чарівне питво душу веселить. Повертаєшся додому без дум, без тривоги. Далєбі, почуванням тісно в грудях. Оверко не хоче бути посліднім між парубками. З його хлопці давно глузують — дівочький мазун. Поважати тепер його парубки стали, ну, так що, як літа не вийшли, потоваришували з ним, аякже: нарівні з дорослими в роботі, п'є, гуляє, справжній тобі парубок. Оленці гірко було дивитися на приятеля свого. Возить щодня буряк на цукроварню він, увечері, заморочений

горілкою тою, з поля йде, на дівчат нападається, чіпляється, взива огидними словами, з хлопцями бешкетує, заводиться. Зінька раз побив до крові, ледве дівчата відборонили, вирвали сумирного хлопця. Батьківська вдача,— казали люди,— кривий Сильвестр теж коли нап'ється, хоч з хати тікай, дістається жінці Федорці. Зовсім знахабнів Оверко той, з парубками виспівує непристойних пісень проти дівчат. Раз був посіпав Оленку, вся в сльозах, розпатлана, з подертою кохтою прибігла, впала на соломку, гірко плакала. Спротивила вона тепер його. Несправний волоцюга, зайдиголова, він завжди знущався з неї. Вона ніколи не забуде поведінки його на селі. З огидою вона згадувала несамовитого розбишаку, що з помутнілими очима напався ввечері на неї, зачав сіпач, а коли відштовхнула його, то кулаком ударив її, аж в очах потемніло, насилу відбилася вона, вирвалася, тепер уткнулася лицем в ряднину, вся в сльозах. Образа глибоко запала в її душу. Дівчата п'яні, веселі, сміялися над нею. Дурна така, парубок залицяється до неї, а вона в сльози. Ха - ха! Ось так дівка! Вже ж не малолітня вона, літо в економії вибула, а розуму не набралася. Літо хлопця водила, а тепер в плач.

Оленці були огидні всі ті речі дівочькі, і сестра Христя з Веклою не кращі за всіх дівчат, у жарт взяли Оленчині сльози. Серце розпаччю взялося,

нудить світом вона, не миле ніщо їй. Якби гарячка на неї напала, простудилася, захворіла, вмерла вона, абощо. Набридло вже оту нудьгу зносити. Мало, що на буряках натрудишся, виморишся, від Нестора гидоти наслушаєшся,—з роботи прийдеш, і тут тобі спокою нема, від дівчат різної погані наберешся. Підмогоричили сторожа, старого Сидора, щоночі хлопців набивається повен хлів, з дівчатами вигулюють. Цілу ніч вереск, стогін не стиха. Найгірше те, що коло Христі з Веклою теж примостилися хлопці, думали, що заснула Оленка. Цілу ніч тремтіла вона... Зігнулася, скарлючилася, щільніше рядниною замоталася.

Повгрівалися за ніч в соломі, вранці з неохотою підводилися.

Повиходили дівчата надвір вражені. Посріблена трава аж закучерявилася, покрівля, теж білим кришталем всипана, вигравала на сонці, що зійшло ясне, червоне. Зо сміхом, вереском дівчата вбігали до паркового хліва, збуджено дихали. Вода в діжці замерзла, жорстким полотном терли рум'яні лиця. Повдягали свитянки, сіряки, в кого були, пішли на буряк, мигтіли червоними, як мак, литками.

Лихі ті заробітки — копач у землю не йде! Задубіла земля. Не витягнеш ніяк буряка. Земля

мокра була, змерзлася, хоч кайлом бий. Ящика втрюх не накопували. Переривався буряк надвое, землею обмерз. Ударив мороз, сніг випав, буряк ніж не бере, по снігу кидали чистить. Вітер уранці повіє, як голками коле тіло.

Покрова скоро, вже не потепліє. Валом повалили дівчата до контори. Пригінчі не дуже клопоталися — однак вдіяти нічого не могли. Економ лиха наробив, вони не винні: якби були вчасно кинулися, — врятували б буряк. А то за даровою силою погнався економ, заморозили буряка стільки. Все підгір'я, триста десятин, замерзало, скоро накриють сніги. Хоч би й не кидали копальниці, так не було вже вигоди Харитоненкові за таку дорогу ціну буряк копати. Кенігові за тридцять-сорок копійок день копали, а тут рубля дають, і того мало. І як тепер економ перед ясні очі панові стане? В збитки які Харитоненка ввів безголовий економ.

Строкова сила дешевша, Харитоненкові вигідніше строкових держать, та невигідно в строк іти — нужда гонить. Тій дома треба скопати, сплоть, та десять, та п'ятнадцять зайвих днів у місяці має. А тоді прийде гаряча пора — своє нажене, економія дорожче заплатить. Строкова стільки не заробить. Ціна на берковець в Харитоненка мала була, поденні не дуже гналися, бігли за дорожчою платою до Кеніга. Економ хотів вигадать, за п'ята-

ком та почестю тягся, бо чим дешевше обійдеться Харитоненкові буряк, тим більший процент економіві перепаде. Чутка ходить, що вже економ свій завод надумав будувати, хіба ж капіталу не має, год десять економіями править? Осіння пора, збігається робота з роботою — сівба, оранка на зяб, люди в ціні, картоплю копають, коноплі беруть... Економ ждав, поки дарова сила припливе — осінь затяжна, тепла, своє нажене. До того ж пізно сіяли буряк, весняного морозу боялися, а там жуки повила, в клечану суботу пересівали, отже хай визріва буряк, набира цукру. Аж тут ударили заморозки. Харитоненко ціну набавля, а Кеніг ще більшу, люди Кенігові буряк копають. Харитоненко злякався, що не встигне буряк вирвать. Пригінчі, рядчики, воловики бігають, висунувши язики, по селах. Розіслали гінців у всі сторони. Хлинули заробітчани аж спід Курська, Путивля, так уже невідно Харитоненкові буряк копать за таку ціну, земля задубіла, замерз буряк, прикидав сніг плантацію. Пустили плуги, виорювали, переорювали буряк, возили волам, обпарювали, оббивали скиби землі...

Коло контори з самого ранку стояв невимовний гам і плач. За все літо, виявилось, дівчатам мало що й получать було. Оверко придавлений відходив од каси з грішми в руці — тяжкий заробіток. Що-

правда, перше він у своєму житті повну жменю грошей мав. Не доплатили скільки! Вирахували за вилка, що він їх зроду не бачив, якусь лопату, за поламаний плуг — як дорогу переорював, одлетів леміш, ще й на три дні оштрахували за те, що спав з дівчатами в хліві. Розгублений серед двору стояв з грішми в руці, набралися очі слізьми. За те, що вісь одламав, обернувся з снопами — згадали, а дні позащитувать забули. Думав чималий заробіток додому принести, справиться треба, аж не знати, чи на одержину вистачить. Ще й за вареники вищитали. Раз наварили пригінчому вареників, Оверко побіля вертівся, пшеничні вареники з сиром, Оверко хто зна коли їв, запашне тісто дух забива... Хіба не закортить? Куховарка вздріла, поскаржилась Нестору:

— Оверко захопив три вареники самоуправно...

Наказав Нестір п'ятнадцять копійок вищитать з Оверка — по п'ятаку за вареник.

Хлопець радий був, ще хвалився дівчатам він:

— Я з'їв п'ять! На два одурив!

Не справилися заробітчанські сподіванки, ще й могорич Оверко мусить поставити плугатарям за те, що оступалися перед пригінчим за його.

Оленка затесалася між гурт, косила очима на пригніченого хлопця, рада була втішити його, аж не розмовляла з ним ніяк. Оленка сама наплака-

лася сьогодні. Мало, що не позашитували дні, вирахували за рядно, що полову носила, за зламані граблі, згублену сапачку — Оленка все здала в комору — ще й сплатили їй, як малолітню, неповну силу, хоч поряд з дівчатами робила вона. Глузували, насміхалися в конторі з неї, поряд з довгою, дебелою Секлетою ставили. — Хіба зробить Оленка за Секлету? Наполовину менша вона. Мізерне. Замучене. А хоче, щоб платили однаково їй, нарівні з дорослими!

Оленці самій ніяково стало. Не осмілилася повної плати вимагати, тільки болісно серце защеміло, залило очі сльозами, ще й Секлета підсміхуваться зачала, виразно презиралася з конторщиками. Секлеті що? Защитали зайві дні їй, п'ятака набавили за те, що перед вела. Оленці збавили ціну. Що в книзі записано, те й одержить. Ось і „дебет“, ось „сальдо“. Перевірятиме вона, чи що? Це ж італійська бухгалтерія! Хіба тут може бути помилка? Рахівництво ведеться в „ажурі“. Все чисто до гроша виведено. Ясно, мов у дзеркалі. Які відомості давав Нестір, те й занесено.

Оленка таки справді відчула свою неси́лу тут, мало сказати — сумнів у своїх вимогах, переляк перед тими незрозумілими словами. Літери не втне вона, а тут щось страшне робиться в тих книгах. Вчені люди сидять, адже їм видніше, пояснюють їй.

Хто винуватий, що вона не тямить нічого? Може й справді в книзі все вірно виведено. Що Нестір подавав, те і записували. Коли б знала вона, що таке буде, хіба ж вряд з дівчатами робила би? Старалася, переривалася, не шкодуючи здоров'я свого, нарівні з дорослими полола, в'язала, аж шкура позлазила — думала, нарівні з дівчатами плата буде їй. Гіркі заробітки! Не справдилися сподіванки, зрізали плату Оленці. Неповнолітня, мала сила. Навіщо ж тоді робить ставили з дорослими?

За кожною дівчиною найшлися збитки, що про них ніхто не знав, не відав. В кожній найшлися незащитані дні. Дівчата безпорадні були. Плакали, нарікали. Кому довести, пожалітися кому? Економ десь поїхав, а хоч би й був, хіба ж насмілиться котра піти до його із своїми мізерними скаргами? Дівчата жажнулися, коли дізналися, що зрізали денну плату. Ціла колотнеча влітку на плантації знялася зза тої надбавки, дівчата бастували, бунтувалися, аж тепер і сліду нема з того. Дівчата розплакалися, знявся невимовний галас, гам, мало вікна не побили в конторі. Конторщики запевняли, вгамовували дівчат, щоб не подумали заробітчани, ніби наплутали тут. В книгах записана одна плата („італійська бухгалтерія“), а що там пригінчі говорили політницям, обіцянки які надавали, в конторі не знають, не відають.

Христя з Веклою розлючені, обурені, зібрались ще дівчата, кинулись за Нестором, аж той, наче вчував ту колотнечу, що станеться при розплаті, завчасно зник. Не здобрувать би йому, попадись він до дівоцьких рук тепер. Конторщики охоче пояснювали дівчатам. Коли пригінчий більше політниць нажене, йому нагорода від пана, тож Нестір на всякі хитрощі кидався, заманив дівчат високою оплатою, а контора, мовляв, нічого не відає, не знає.

Цілком закрутили голови дівчатам у конторі тій. Хіба розбереш, де шахраї в них? Христя з Веклою стали на конторщиків наступать, вимагать, хай подають Нестора сюди, куди вони його заховали? Заробітчани ночуватимуть тут, аж поки не з'явиться Нестір — не підуть звідси. Хіба вже вони його не стрінуть на селі?

Невідомо, чи довго би товклися дівчата в безпорадності своїй, аж тут устряв Оверко з цілком тверезою думкою. Ковалева наука допомага скрізь йому збагнути суть речей.

Пан збитки на буряках зазнав, тож норовить з дівчат копійку стягти, а панські слуги вже стараються всяким способом обкрутить, задурить заробітчанин. Проти пана нічого не вдієш.

Дівчата розходились із слізьми, розвівали по вітру потлілу, перетерту соломую — жалі, плачі, вимріяні ночі розвівали разом з соломую тою — про-

клинали кістки, весь рід, весь хід панський. Велика ненависть об'яла дівчат, пройняла кожну жилку, до болю наляла серце, мутила кров дівочьку. Затуманені погляди кидали на спустошені лани, зловтіхою проймало зелене підгір'я — мерзле бурячище — єдину веселу згадку понесуть з собою вони.

Знов осінні дороги зарясніли заробітчанським людом — у засмальцьованій одежині, з брудними клучками, завітрені, суворі, верталися додому, як ходили щороку батьки, діди... Знов польовий вітер розносив прокльони незащитаних днів, зрізаних рублів, скарги, нарікання дівочького безталання. Хмурне небо, сірі простори, зжовклий в червоних плямах ліс, понура дорога...

Навіть дарунок, що несла під пахвою — ріденького ситчику шмат — не веселить Оленку. Ще й сама повновида пані, пишна, привітна така, власноручно дарунки ті роздавала. Образок в додачу. Оленка низенько вклонилася, всі дівчата в пояс кланялися, світилися очі дівочькі щастям, роздивлялися, милувалися, вбирали очима, приміряли квітчасте поле, що тхнуло свіжою фарбою, в мраморних розводах... Христя з Веклою злостилися. В шовках, оксамитах, виряджена, блискуча, в перснях, браслетах, сергах, усе аж мигтить на ній, сяє, обдаровує політниць пані. Прийшла б на лан до них, стала би поряд з ними, взяла би сапачку в руки, вони б її пово-

дили, до вечора ноги витягнула. Хай вона з ними споле. А тут порепаєшся, залипнеш пилом, хіба ти її не варта?

Христя з Веклою такого наговорили, що дивно слухати Оленці було.

Секлета сатину, батисту по шматкові дістала, сам Нестір привів перед панські очі полюбовницю. Оленка ріденькому ситчику була рада. Політниці лютували — з пригінчим спала Секлета, найбільше подарунків набрала. Оленці байдуже до заздрощів тих. Хай но вони розкажуть Несторовій жінці дома.

Прийшла додому змужніла, мовчазна, мати не могла надивитися, натішитися на дочку. Принесла із собою гіркий досвід людського життя, зневаги, глуму, кілька тарань без голови, грудку цукру — гостинця матері принесла. Дванадцять рублів грошей заробили з копійками. Мати тому була дуже рада. Мало сказати, не знала мати Галька, якими очима дивитися тепер на Оленку. Потіли сорочки, спідниці за літо на ній, земля сапачку з'їла, собою не росла Оленка, — міцна, збита, кургуза, вироблена, руки зашкарублі, репані, неговірка, сувора, змістовна, як справжня дівка. Вже косу пишну яку завела — хвала дівці, як коса густа та довга. Малі діти обсіли її, і вона обдаровує всіх, лагідна така з ними. Хазяйновита, путяща така дівка, розпитує про двір, про сусід, про себе нічого не говорить. Мати із слізьми

трима тараню набухлими, буграстими руками, мало не молячись на Оленку — дадуть на сніданок тараню їй, так вона головку одлама, з'їсть, а то для матері приберегла, приховала, додому гостинця принесла, спасибі їй, чорноморка тараня...

Додому прийшла — думаєте, заспокоїлася вам ураз? На покрову із матір'ю, Христею на ярмарок пішла в Лебедин, врочиста така, поважна, купляти вати, черкасину, ватяну юпку собі шить — чи вік їй у матерній свитянці ходить? На себе заробляє, вдягається і харчується, вже мати над нею не вольна... Ціле літо в строку вибула, малà літами, разом із дівчатами полола, в'язала, назву „Двожильної“ від дівчат дістала вона.

Приємно бува в кишені власні гроші мати! Чи людина звикла до того? Завжди так... візьмеш ті гроші в руки, зрадієш, дивне чуття серце хвилює, за всі біди забудеш. Відрадне чуття проймало Оверка. По ярмарку він ходить, грошима брязка, статечний такий господар, до всього прицінюється, поважно, діловито роздивляється, широко розставивши ноги, мене чи то халяви, переда, підшви, чи то навіть сукна, хто зна, що потрібно людині, над усім він владар, і народ торговий, поважний схиляється перед ним, запрошує, спід яток вигукує. Хвилююча

сила нових, незнаних відчужань! Це вам не голодраб який без копійки по ярмарку швендяе, на все заздрим оком дивиться... А захоче, ще й кварту горілки купить, із хлопцями вип'є, закусить — Оверко все тепер може. Ярмарок широкий, скрізь шниря грошовитий хлопець. Хто зна, з якою думкою в голові ходить він, стоїть коло коней, прицінюється, обдивляється тямущим оком коло корів, свиней. Коло нових кованих возів ось спиняється. Мало з якою думкою в голові ходить він, і нікому діла нема до того. Густий дух дьогтю спира легені, будоражить кров у ярмарчан. Чуби, борода стурбовані, заклопотані, п'яні, веселі никають по ярмарку, хто зна, що шука вибаглива душа, що людині треба. Оверко то знає, заробив гроші він, сам пішов на ярмарок, походить, обдивитися треба, чи він не господар, скупиться треба, зима йде, може, хто і сидітиме голий, босий, Оверкові вдягнуться, вбуться треба, не заробив він, чи що, на себе?

Заробітчани розбрелися по всіх шляхах - дорогах, в кого сім'я, діти, на господарство треба стягаться, Оверко пішов на ярмарок. Штани кортові, чорні, як дьоготь, він вибрав собі, фабричні, це вам не якенебудь хатне полотно. Грішми так і сипле він: купці, вадрівши під пахвою в хлопця новий крам, мало не стеляться під ноги йому. Звісно, крамарям видно, з ким діло мають. Ох, і здивує батька, се-

люків він, як додому прийде! Картуз синій, до лица, козирок блищить, Оверко вдивляється в дзеркало — він це чи не він? Із дивним чуттям роздивляється довго завітреного, кострубатого юнака в новому картузі... Вперше в житті людина, може, побачила себе... Нахилив голову, поверта і так і сяк. Далєбі, приемнішого видовища і в житті не бува. Шия чорна, комір білий, красунь, та й годі! Голову трима рівно, не вертить, не крутить нею. Ще й чуб спід козирка випустив. Новий картуз усе ж до чогось зобов'язує людину. Лице суворе, змістовне таке. Вибира чоботи. Звісно, якби не гроші, взяв би хіба ж такі чоботи? Правда, хоч і приношені, пристрочні, зате... Козирок блищить, чоботи зі зборами „на бутилках“, пінжак вистрочений синіми, червоними нитками, полтавський, капустянські кравці розшили рукави, на грудях, ну, як його все таки на село йти? На весь Буймир подив, слава тепер про Оверка піде. Цікаво, враз таки пізнають його? Ціле літо - осінь не був дома. Як усякий досвідчений заробітчанин, почтивий син — півкварти на останні копійки Оверко прихватив додому, гостинця батькові, матері.

Виряджений хлопець вертався з ярмарку, осінньою дорогою до села брів. Стрічали люди знаменитого заробітчанина, парубки, дівчата, з ніг до голови оглядали, якісь думки людям западали, якісь

слова між собою вимовляли, байдуже ніхто не міг пройти повз Оверка, усім пада в око він, розкіш'ний паруб'яга, а дівчата — то навіть присміхувалися. Легка, думаєте, справа оновленій людині рідним селом іти, де не був цілу вічність, здається? Якби не оцей брудний клуночок за плечима із старим шматтям! Проте все ж не можна сказати, щоб Оверко дуже заносився. Він вітався до людей, ті спинялися, дивилися вслід йому, недоуміло, здивовано. Ось і рідна хата, рідна стріха. Думаєте, серце не схвилюється? Ворота похилились, мотузком прив'язані. Самотня стара груша на городі стояла гола. Позападала, повгиналась покрівля на хліві, хаті. Невеличкий ожеред вимолоченої соломи стояв на току, купа кукурудзяного, соняшникового бадилля. Яке все неприadne, похиле, вбоге, понуре, сіре, разом рідне таке... Собака прожогом кинулася на вирядженого хлопця, аж роздивилася, що то сам Оверко був, засоромлено замахала хвостом, лащилася. З тривогою береться за клямку хлопець, одкрива двері, привітно так:

— Добрий день.

Мати сполохано поверта впалощоке лице до його. Мов невтямку їй, кого вздріла вона. Батько, той зразу збагнув усе, аякже, голова дому. Батько жахнувся, очі йому мало не лізуть на лоба. Кров кинулася до лица, червоніла шия — погана ознака.

Батько, незграбний, кривий Сильвестр, стояв серед хати, як стовп, забило дух йому. Грізно напустився на сина.

-- Коли це вже? Сам? Хто тобі дозволив? Кого питався? Чи ти вже сам? Де воно це так?

Згріб батько хлопця. Вхопив за розшитий рукав. Як зачав шмагать! Мов яструб, насів старий на Оверка. Зачав товкти дужими кулаками сина, що осмілювався на свавільство таке, нікого не спитався, без дозволу батькового розпорядився грішми. Здав дужими коліньми за шию хлопця, ще й ременякою шмагав по кортових штанах, розшитому пінжаку, аж в очах потемніло Оверкові. Ох, і лютував старий, учив нерозумного сина, зганяв досаду з серця, не в силі стерпіти непошани тої, наруги, що виявив син до батька. Захекався, очманів старий Сильвестр — спід батьківської волі осмілювався син вийти! Шмагав непокірного хлопця ременякою.

Оверко, думаєте, кричав? Ще б цього нестало!

Пошматований, побитий в розшитому пінжаку хлопець, нічого казати, враз позбувся того святкового вигляду, що так пасував йому.

Діловито нахилився над цебром, змивав кров, що точилася з носа.

Мати аж заплакала, повна жалю за нерозсудливо витрачені гроші, докірливо вимовляла:

— Вже він сам, ви подумайте ... хазяїн найшовся ...

Д І В О Ц Т В О

Ой, дівчино, люблю тебе,
Не їж хліба — вівьму тебе.

Нар. пісня

Гляди ж! Наночуй мені
тільки!

Із тими словами мати
Олену виряджала, дівочької честі пильнувати наказувала, суворими очима дивилася вслід, — хіба ж не знає стара про ті звичаї на досвітках? Виповнилася як дочка, вже старшу

сестру нагнала, хлопці заглядалися, вже б давно висватали, якби при достатковій дівчина була. Клопоту коло тих дочок, з малими намаялася, повиростали — теж морока... Хіба ж не знає стара про ті досвітські звичаї? Сама дівувала, мати, баба, всі своє дівоцтво в довгі зимові ночі скрашали на досвітках тих. В неслав'ї ніхто не був. Всі в чистоті повиходили заміж. Наставляла Олену мати. Дома нудно самій, хай іде між люди, повеселиться, може б, і не пустила мати дочку, непокоїла думка матір — старша дочка Христа зістарілася в дівках, з бідного

двору хто візьме, сидить дома ні баба, ні дівка, з нудьги аж почорніла, Олена теж переросла вже, за двадцять год дівці, ходить сім зим на досвітки, ніхто заміж не бере, прибувають парубки з усіх кутків до вдови Улити, може, приглянеться котрому, може, хто висватає, скорше дівчина своє щастя найде. Оверко, з бідного двору парубок, крутить голову дівчині, зайдоголова такий. Нестір — той матиме за що дочку заміж видать, той не клопочеться, там розрослася, як дрохва, Марфа та, сімнадцятка, хлопці валом валять, так приступу нема, не один вже коряк довбе, пишна, як краля, одежею, скотиною багата, перебира, мота хлопцями, як сама хоче. А до Гальчиних дочок хоч би один зазирнув...

І коли вже позбудеться отих думок надокучливих, клопотливих стара мати Галька, коли вже прийде спокійна, тиха старість? Тяжко зітха безнадійна така, торохтить рогачем у печі. На старість хоч дітей щасливих хотіла би побачити вона. Не доведеться, мабуть. А тут ще сина Івана на війну взято, господар був би в домі, полегкість матері, два роки на війні син, дні-ночі молиться стара, щоб вернувся живий, здоровий...

Олена вечірньою вулицею йшла, міцно притисла прядку до грудей, хрумтів сніг під ногами, виповнив як вулиці, хати сніг той, обложив тини, загати, понависав на деревах, теплим кожухом вкрив землю,

душу веселять білі поля, все помолоділо, і сині зорі ясно світять, Олена ж на досвітки поспіша, між веселе товариство, вільна, незв'язана, — що вона дома сидітиме, діти не плачуть, свині не кричать, з Оверком стрінеться вона, а Христя сидить дома похмура, самотня, між дівками не дівка і між жінками не жінка. Жалко сестри було, не мала долі вона, як нянька за Оленою ходила змалечку.

В хаті було повно сміха, галасу, чаду, як Олена прийшла, на комині курів жмуток, дівчата на довгих лавках уряд пряли, хто вечеряв, про хазяйські справи гомоніли, дівоцькі новини перебирали, Олені все дійшло до вуха і до ока, всі також, звісно, примітили нове вбрання на Олені, проте ніхто не збагнув, що то коленорова спідниця, в чорному порошок крашена. Марфа Несторова задивилася, дівчину завидощі брали, із нехтуванням процідила крізь зуби:

— Іч, вдяглася, як тисячна!

Непривітно косила оком, совгалася — куди Олена моститься, і так тісно — не захотіла, мабуть, хазяйська дочка із колишньою своєю наймичкою поряд сидіти.

Олену в жар кинуло з дурної поведінки пихатої хазяйської дочки. Олена не стерпіла, розлютилася, — наговорила чимало гострих речей дівці... Іч, дукарі, розкричалися, порозсідалися, гусячим салом з млинцями запихаються, своїм достатком вихваляються

та сміються з тих, що вони бідні... „У нас коні, корови, вівці“... Хай вони виздижають вам, чужими руками надбали, хай воно вам перегниє, те, що в скринях ...

Дівчата зачали вгамовувати Олену, втішалися, нікому не змовчить, не стерпить, пробрала добре зарозумілих дукарок, не дасть в кашу наплювать собі...

Досвітчана мати, вдова Улита, щоб запобігти сварці, кинулась прибирати лахи, щоб вмостилася Олена, щоб було місця всім. Боялася розгнівати Улита дочку Нестора, од якого натерпілась колись на жнивах стільки лиха, знущання. Морока з тими досвітками, нестатки кругом, кожна по паляниці принесе, повісмо конопель, соломи, нарядуть по півмітка, переб'єшся зиму Як п'ють, гуляють — досвітчаній матері перва чарка, шана...

В табуні шістнадцять дівчат було, три багатих, а то голота, косилися одні на одних.

Жмурок коптить, очі болять, Олена проворно нитку виводила, мов і не дивилася туди, де на купі соломи, поза спинами дівоцькими, теплими, коло подруги Метелиці Шури вигрівается Оверко, самі латані штани, чоботи вивирають.

Сьогодні всі дівчата були в зборі, повиряджувалися, хто як міг, ждали гостей. Думкою тішили себе — може, зглянется котрий зі сторони, кине

оком, сподоба. Здавна так заведено було в своєму селі мало втіхи, відради, хлопці звиклися, рідня на очах, ні до кого і в гості їздить буде... Кожна норовить між нові люди піти. Бувало, старі зведуть — живи, терпи, поки звикнеш. Хлопці так само никали по сусідніх селах — хоч сова, аби з іншого села...

До Несторової дочки вчащали хлопці, на всі довколишні села слава пішла про пишну красуню Марфу, розносили хлопці славу ту по ярмарках, храмах, з далеких сіл прибували парубки на оглядини. Всі приваблювала вродлива, а що хазяйського роду дівчина. До батька - матері враз не підеш, на досвітках збиралися, дівчат розглядали, вибирали...

Довгождани гості явилися — загупали в сінях, аж хата стряслася, забряжчали шибки, замигтів каганець, сповнилися тривоги дівоцькі серця... Морозна пара валами пішла по хаті, три огрядні постаті заставили двері в сивих шапках, чорних кожухах, три рум'яних парубки, три орли, польових вітрів сини з буймирових хуторів, хазяйських дворів, прибули, дали всій господі на добрий вечір. В дівчат затерпли серця, всі враз примітили статечність, вроду парубоцьку. Лиця розрум'янилися на морозі, чорні тонкі вуса, брови, ще й чоботи на зборах, блищать.

Хуторяни топталась коло порога, подавали руки сільським парубкам, закурювали, добросусідські зви-

чаї, звісно, озирались, дивувались, до чого сумирні дівчата тут, та сором'язні, мовчазні, не скалили зуби, не пащекували, не те, що на хуторах, та всі чепурні, привабні, як квітки, сидять, пряли, шили — всі очі, всю увагу, здавалось, вбирала нитка та, мов ні до кого їм не було діла. Та повбирані доладу, виряджені, аж в очах мигтить — рясно так...

Хлопці, що стояли серед хати, на всі легені втягували запашний дух махри, повели розмову про те, що мороз надворі дужий, а свині дорогі цієї зими...

Тоді знов як поставали, як зачали скидати калоші, що обмерзли, ніяк не злазили, хлопці з рипом, скрипом калоші стягують, а коли постягували калоші, тоді зачали розмотувать шовкові хусточки, сопуть, приють, постягували шовкові хусточки, пара так і валить спід кожухів, тоді полегшено звели ясні очі на товариство, що само, надто дівчата, не могло одвести зачудованих очей від парубків.

— Сідайте, грійтеся, гуляйте, розкажуйте, — запросила гостей Олена, привітна дівчина така, зірвала хмурий погляд Несторової Марфи.

Улита витягла довгого ослінчика спід полу, приставила до стола, хлопці поклали кожухи, посідали, забалакали.

— Мороз добрячий, — сказав один круглоносий, Тарасем звали.

Чорнявий красунь, другий, Протас, від щирого серця засміявся, визнав, що мороз таки справді добрий.

Третій, дебелий Павло, подивився на червоні руки, потвердив, що мороз лютий.

Хлопці втішно позирали на дівчат, на все товариство, діловито курили, балакали.

Тарас нишком поспитав Оверка, киваючи на Олену — чи то буде Несторова дочка? Оверко з по-смішкою заперечив, похитав головою, вказав на Марфу.

Тарасові зібралися зморшки на чолі, і він уже не міг одвести очей від привабної дівчини. Оборка кубова спада на гладкі коліна їй, ще й червоні халяви осунулись, виграють дебели літки, поверх оксамитової корсетки суконний козачок на три клини, плюсом обложений, спід темносиньої шовкової хустки, що мигтіла, переливалася, вибивалися лискучі рясві пасма, великі очі припали до пряжі, повні малинові губи мов заніміли; хазяйська дівка — видно враз — пишна та горда, майже не зважала на парубоцьке милування, залицяння, не відповідала на слова, на жарти.

Заглушив вуха горластий дівочький спів, замигтів каганець, хлопцям забило дух, в дівчат розгорілися очі, розчервонілися, споважніли лиця, — голосисті дівчата в Буймирі тому, — щонайдужче, найголдсніше

ляшала, виводила Олена чистим голосом, впадала хлопцям в око ...

Чорноморець, матінко ...

Ловка дівка, що й казати, заглядівся Протас на неї, чорні брови на блідому лиці вирізнялися, світилися веселі запалі очі, привітна така, лихо тільки — немолода вже, переробла ...

... З піснею нитка тонка та міцна мрійно в'ється, натче полотен мати, вибілить, наше сорочок собі Олена, а може, ще комусь више славно червоною заповоччю, квітками манішку, комір розшиє... Скриню давно вже собі дбає, щоб не потіли, бува, сорочки, як в Христі, з сумними думками Олена пряде, придавлено зітха, підбрала ногу під лавку, хоч і не видно, що пальці вилазять, чорними хустками пальці обмотані, щоб не білили крізь чоботи, аж ненароком можуть побачити, в'ється нитка сумна, довга, а з ниткою пісня ...

Вивів мене босую на морозець ...

Оверко по хаті викручуваться став, між дівчатами вивертаться, вихиляться, присів до Олени, може, розважить хотів, розвеселить, щоб не сумувала вона, посмутила хату пісня та, а може, потішити товариство хотів, блимнув сірник, спалахнула мичка — повна хата вереску, диму була, дим очі виїдав, від-

чинили двері, обдало холодом, погас жмуток, а вже як стало темно, хлопці товклися, мов у пеклі, таке звели... Картоплею жбурляють — під полом купа лежала — капуста, буряки по хаті літають, шум, гам, крики, чобітьми кидають — дівчата пороззувалися, щоб легше крутить прядки було... Засвітили каганець, дивляться — вустілка в відрі з водою мокне, в Олени шнур перерізано на прядці, досада дівчину взяла, захотів хтось помститися, не інакше, щоб менше напярала, щоб дома матір лаяла, пряди тепер, сучи мотузок той, весь вечір пройде...

Улита вхопила чаплію, вигонила з хати Оверка, веселощів, розваги скільки... Улита нарікала — якби досвітчаний батько був, нагримав, хлопці не розпускалися б, а як удова, то вже витівають...

З хуторськими парубками обвиклися, сумирність, мовчанка дівоцька спала, співи, регіт, гам не вщухали, парубоцьким витівкам не було спину. Тільки но зачинили двері, Оверко до Несторової Марфи підсів, хвацький такий парубок, перед хазяйською дівчиною похверцювати захотів, ніхто не осмілюється, Оверко з усіма за панібрата, вміє, знає, до кого як приступить, кожна дівчина залюбки прийма жарти його, залицяння, завжди рада потішити себе розмовою з бувалим, вдалим парубком. На всякі витівки шуток, Оверко збуджував завжди захоплення поміж товариством, заздощі, приятелі завжди визнавали,

скрізь, перевагу його... Ось і на сей раз з усякими вихлясами, викрутасами коло Марфи присів він, на дебеле плече руку поклав, пригорта, в лице зазира,— що тут особливого, нічого незвичайного, кожна б дівчина на те лише приємно примружила очі... Спалахнула гнівом Марфа, м'ясисте лице почервоніло, як помідора, заломила рота, із нехтуванням, щосили відштовхнула Оверка :

— Не тулися, від тебе козячим потом воня!

Принизила, прибила цілком, поставила на своє місце зарозумілого парубка, зірвала сміх у гурті. Нахаба такий, людський попихач, чи вона пара йому, по воловнях, кошарах, хлівах завжди скрізь ночує, в гної бовтається, з хазяйською дівчиною поводить себе не вміє, сіда поряд, тулиться, щоб перелізло що... В гурті сміялися, Марфа обтрусила плече, добро — на досвітки ходить, сама голота збиралася, близько хата була, так ще повинна зносить витівки якогось попихача

Олена мало не згоріла з сорому за приятеля свого, не найшов нічого сказати він на посміховисько те, іншій дівчині напевне би зацідив, а тут зняковів перед хазяйською дочкою, одійшов ні в тих ні в сих, Нестора побоявся, перевів на жарт глум той, підсів до Наталки, що на прядку пряла, пучок клоччя нишком стромив у вилка, крутилось колесо, мотало клоччям, знялася курява, світу не стало видно, запа-

морочило голови з утіхи. Невгомонний, непоправний шукар, Оверко той.

Як не кажіть, а в гурті все ж веселіше, не зчу-ешся, як минеться час, нарядешся і не втомишся, ну, а що вже до всяких забавок, розваг, то і говорити не доводиться, довгу ніч аби вкоротив як-небудь. Так думали баби, матері, так думали діти.

Дівчата долі над шиттям куняли, хлопці позакладали руки за пазухи, сиділи коло них, аж поки не об'яв сон. Незчулися, як і поснули. Вгамувалася хата, всі розмістилися парами, хто ж не мав пари, той так ліг, з тяжкою душею. Марфа стягла з себе нову шерстяну оборку, корсетку, зосталася в старому, нове на жердку повісила. Оверко прикурнув коло Метелиці Шури, крізь мерзлу шибку пробивалося місячне сяйво, чарівне, разом смутне таке. Олена гірко посміхнулася на ту поведінку зрадливого парубка, осміяна, покинута зібралася додому. Не стане виявляти своїх переживань перед ним, лихе люди балакають про його, тільки вона не бачить, порішила вирвати легковажного хлопця з серця свого, ні в докорами, благанням обзиватись до його не стане...

Аж до неї присів Протас, воркотливий голуб такий, зачав втішати, вона пручалася в дужих обіймах парубка, що з першого погляду сподобав її, в душу запала йому, простелив кожуха на соломі

він. Найтривожніша хвилинка в житті дівчини. Додому піти — в неславі щоб не бути перед селом — на все село поговор, славу рознесуть, язиками розплещуть: нехтують нею, це й не дівка, на досвітках пари не має собі. Ніхто не хоче ночувати з нею — найпоследня дівчина.

Біда також не підкориться хлопцеві. Розсердила Олена якомсь Оверка, на лавці лягла, так босу на сніг випхав, топталася боса на морозі, поки дівчата крадькома чоботи в сіни не виставили. Лампу побив, Олена лампу купила, заступиться нікому. Вранці вийшла води набрать, дивиться — прядка її в колодязі плава. Цілу зиму не розмовляла з ним, тоді помирилися... Казав — буде сватать.

Марфа невдоволено буркнула напівсонна: хай не гомонять, до світанку сидітимуть?

О, Марфа, та, звісно, з кимнебудь не стане водиться. Повчала мати, дочку наставляла, щоб на досвітках поводить себе вмiла: „як лягатимеш спати, так дивись, в кого повна клуня“ Тарас, хазяйський син, прикурнув коло неї.

Як тільки людина без любові живе? не могла збагнути Олена. Хоч би той Оверко. Тільки дівчат водить. Олена лежала з розкритими очима коло Протаса, що, силоміць поклавши її на кожуха, заснув міцним сном, такий чужий, одворотний, гидко хропів, спиною повернулася до його, насилу ніч

перележала, очей не зімкнула, не могла діждати, півні щоб заспівали, нудьга напала, напружено прислухалася до шелесту, храпу, не витримала, підвелася, переступаючи через розпластані тіла, полізла на піч, лягла коло Улити, задрімала.

Дівчата з потомленими лицями підводилися до світу, вигиналися, розчісувалися, розреготалися. Протас сам на соломі спить, на всю хату хропе. Олена ж на печі коло досвітчаної матері лежить. Дівчата поспхачувалися, допрядають, хлопці ж на соломі вилежуються, сплять, досада бере. Наталка Дранна, капосна дівчина, начіпляла клоччя на того Протаса, в калошах попелу наколотила, сажею вимазала,— отак гостей приймають, шанують вони!

Устав той Протас, заспаний, кошлатий, намотує онучі на ноги, дівчата прядуть, сміються, так і не взнав нічого... Дівчата, хлопці нишком втішались — коряк учепила недовбаний йому, тепер довбе. Марфа, хазяйські дівчата стали докорять Олені: хай ноче до святка, а там хутірські парубки обіцяли музики найнять. Оверко тільки голову крутить їй, на його надія мала, не висватає.

...Защеміло серце в Олені з непутящих тих речей. Невже той Оверко таки справді знехтував кохання її? Нічого ховати, дітьми вирости, по заробітках тинялись, натерпілись всякого лиха, гірка доля з'єднала давно їх...

Де тільки ділася принада вечірніх гуртових розмов, поглядів, веселощів, пісень, обіцянок? Все злиняло, все розвіялося, дівчата з нудьгою позирали на хлопців, що взувалися, хлопці на дівчат, що розчісувалися...

Оверко, лагідний такий, присів до Олени, що сувора, замкнена допрядала мичку, не обзивалася до його,— далєбі, він і не зчувся, як учора заснув, де, що, нічого не пам'ятає, виморився, намерзся, по дрова в ліс їздив... Адже вона теж, здається, не була самотня? На загадкову посмішку її загрошувать зачав, щоб Протаса з голови викинула, не водилася з ним, а то натовче боки. На що Олена вухвало наговорила Оверкові чимало прикрих речей, волоцюгою, пройдисвітом обізвала, тільки дівчат баламутить він. Якби Зінько не захистив, певне, за коси посіпав би Оверко її.

За порогом нова неприємність: Метелиця Шура прискіпаться до Олени зачала — чого вона з Оверком водиться, хай викине з голови думку про його, то її парубок, віднині не подруги вони, він коло неї всю ніч пролежав, чого вона її парубка одбива, безсовісна?!

Така колотнеча, гарячка звелася, попосварилися добре вони. Людьми переказувала Метелиця Шура, щоб не сміла з Оверком Олена гулять. Якщо не одумається, не отямиться, нахвалялася підмого-

ричить парубків, щоб побили Олену. За тим діло не стане.

Замкнулася Олена в того вечора, од подруг заховалася з невеселими думками. Зимовий день тільки вигляне, за мотаниною не оглянешся, як смеркнеться. В печі огонь гуде, вариться картопля, мороз позамуровував вікна, теплий солом'яний дух б'є з печі, Олена за пряжею сидить, кружля колесо, потріскує солома, досада серце їсть. Розпитувала мати, сестра приставала, тривожили душу їй — чому між дівчата не йде вона, чому од гурту відщуралася? Олена гримала на них — хай відчепляться, остогидли їй досвітки, товариство, все. Оверко навіть нахвалявся побить її, якщо вона на досвітки прийде, ніби за те, що з Протасом водиться, навмисне очі одводить, за Метелицею Шурою сам волочиться.

Чимало тих хлопців дівчина перекидає, поки ввірить, вивідає свою долю, довірить своє серце, вийде заміж щаслива, мудра до першої суботи, поки чоловік ребра не натовче... Тож пильно придивлялися до хлопців вони, примічали, хто яку вдачу має — хто смирний, невеселий, неговіркий, вайлуватий... До того серце, звісно, не лежить в дівчини. Оверка сподобали всі. Живий, моторний, на одній нозі крутиться, дівоцькі серця мліли...

Інша, дивись, на досвітки ходить, що й дергу згубить. Тоді шукай хоч гілляку. В Олени завжди білі

рядна. Дві ночі не була на досвітках, подруга і підсунулася до Оверка. А може, піддалася... А може приворожила...

Як приснитися коса, та ще й довга — плітки плестимуться. Чого тільки не говорено на людях про Олену? Знеславити хотять її. Несторова Марфа розпускає лихі чутки про неї, зненавиділа гостру, веселу дівчину вона. Метелиця Шура догоджа Марфі, за ті спідниці, що дає Марфа їй до церкви вдягать. Одежі в тої Марфи — всі досвітки стало би заміж видать. Сама дочка в батька. Хіба Марфа одинадцятку наряде. Дев'ятку ледве виведе, Метелиця Шура наряде їй за ті спідниці, хустки. Марфа не вишива, а плута, зачнуть вишивать дівчата, всі в Метелиці Шури зразок беруть.

Вулицею наближалася весела ватага, награвала гармонія, гулав бубон, хтось несамовито лящав, вигукував, зірвалася дружна дівочька пісня, протяжна, лунка полинула в ясні морозні простори. Олена ж самотня в хаті нудьгує, вражає стару матір дивна поведінка та: на вулиці гульбище, співи, музики, хлопці, дівчата веселяться, святки справляють, дочка мов прикована на лавці сидить, хмарна та мовчазна пряде.

Знов дикий вереск полоснув вуха, горлали парубки, награвала гармонія, Оверкова пика, нахабна така, припала до вікна, загрозливо гукнув:

— На вулицю не виходь!

Подався подвір'ям зухвалий парубок між гурт, повний втіхи з молодецького вчинку свого, обнявся з парубками, зачав викручуватися, витоптувати, кружляти, верещати — мабуть, п'яний.

Дівочий голос лящав під вікнами — то, певне, Марфа поміж подруг танцює, приспівує пісні приданок:

Ой п'яна я і рум'яна я,
Накажи, боже — не погана я!

Приголомшила хатніх непристойна поведінка парубка, що проти Олени озлився. Вже той Оверко коли захоче, то поставить на своєму. Помститься над дівчиною надумав він. Слухатиме товариство наказу отамана свого.

Стихала музика, голос, співи, Олена вийшла з хати — не могла всидіти при цій допитливій мовчанці — стала під обледенілою вербою — що колись, крислата, пишна, була єдиною прикрасою двору, тепер всихала — тоскно дивилася на місяць, ясні снігові далі... Величний спокій навкруги. Як тяжко на серці, як моторошно. Зневірилась в подругах, товаристві. Зanedбана, осміяна. Зливались, мигтіли зорі в очах. Кажуть старі люди, як помре дівчина, спаситель з її волосся запалює зірки...

... Вимріяна легенда давніх віків, що скрашала дівочьку печаль, запала в молоду душу...

Промерзла, сувора вернулася до хати. Ніхто нічого не питав її. Сіла за стіл, гаряча картопля забила дух, хрумтіли огірки на зубах.

Захекана, рум'яна прийшла Наталка Олену одвідать. Весела, говірка. Що це Олена в хаті нудьгує? Завтра неділя, а вона пряде. Бійся бога, Олено! Хлопці, дівчата ведуть по селу музику, хутірські парубки могорич ставлять парубкам Буймира за те, що з дівчатами нашими гуляють...

Подруги пошепки пристрасно в кутку довго гомоніли, про що саме, хатнім не чуть було.

Олена сповнилась рішучості. Не те, щоб їй кортіло Протаса побачить, що справді таки сподобав її, унадився до неї, тож прислав подругу, щоб визвала її. До поважного парубка, що прийшов зза Псла, в дівчини серце не лежало, байдужа була до його. Аж ось досада бере, невже той волоцюга, себто Оверко, справді думатиме, що вона злякалася його загроз? На зло йому піде з Протасом, на вулиці гулятиме. А то ще справді люди думатимуть, що вона за Оверком тужить. Адже він махнув рукою на свої розмовоньки, обіцянки, з Метелицею Шурою водиться тепер. Подумаєш, журба яка! Зрада! І Олена найшла собі милого, ще який — орел-парубок, хазяйського батька син! На зло піде на вулицю, гулятиме. Що вона дома сидітиме, серце сушитиме?

Всяка буває вдача людська. Подруги на тім погодилися. Наталка цілком схвалила поведінку подруги. Оверко тільки дівчат крутить. Лихе балакають про його. Він уже не одну дівчину кинув. Хай викине з голови його. А що — показуватиме, як вона горює? Хай не діжде. Ти найшов? А я собі ще кращого парубка вибрала. Сам прилетів, сизокрилий орел, лине до мене.

Олена, збадьорена словами подруги, накинула на себе легку одежину, вирядилася на вулицю. Так лунко рипить сніг під ногами, мороз збуджує дівчат, дух забива.

На вулиці вони розминулися. Наталка вказала, де ждатиме її парубок (не близько хати, боронь боже), сама пішла до гурту.

Протас на вулиці ждав, поважно походжав коло осокорів, узяв за руку Олену холодними долонями, пригортав, в очі зазірав. Олена пручалася. — Чому не ходить на вулицю вона? На досвітки не ходить? Чи є в неї хлопець? Чи в церкві бува вона? — Засипав словами її. Дебелий новий кожух його пахтить на морозі, спід сивої шапки дивляться ласкаві очі, Олена рук не чує, ніг, мовчазна, смутна, промерзла. Знов мерехтять сині зорі, від морозу тріскається кора на деревах, сніг сипле іскрами, аж в очах коле, парубок при місяці стоїть з дівчиною, держить її за руку, до серця пригорта, в очі зазира, в дівчини

самої серце терпне, ласкавими словами обзивається до неї.

— А де твої ворота?— пита він її.

Дівчина загадково посміхнулася на слова ті.

Вночі, при місячному сяйві, в снігових заметах, так чарівно навколо ...

Смутна, задумана коло тину стояла, слухала принадну річ парубка: моя мила, моя рідна голубонько, поберемося, кабана заколю, не журися...

Олена в парубком здовж вулиці ішла, на дуже плече обіперлася, до самої хати привела, на допитливі слова парубкові вказала:

— В нас скрізь ворота, куди не подивишся, скрізь розгороджено ...

На занесену снігом халупу з малими віконцями вказала жорстока дівчина. В одну мить чарівне мариво розвіялось. Посмутнів мужній вид парубкові. Він усе збагнув. Звичне око враз примітило спустошене подвір'я, голий тік — ні ожередів соломи, сіна, жодних тобі пристроїв, і хата крива, набік валиться. Що й казати, гнітюче вразило це невідрадне видовище парубка. Дома його подвір'я одгороджене високими парканами — птах не перелетить, широка брама під дахом, дворище — економія ціла ... А тут непривабне видовище таке.

Дівчина промерзла, пішла в хату гріться, парубок приголомшений на вулиці стояв, голову ламав. Як же

це так? Посміяться над ним хотіли, чи що? З тяжким серцем подався самотній парубок вулицею, не в силі збагнути тих дивних явищ на землі, смуток лежав на душі його, не думав, не гадав, що так минеться... Зінько, безсовісний парубок, приятель Оверків, каже — „я тобі дівчину гарну пораю“. А в неї хата без воріт. Перед парубками, приятелями розказував горе своє, жалівся: дівка то славна, та з убогої хати. Ловка дівка, собою гарна, весела, востра — та бідна. Жаль брав парубка, що й казати, з лихої невдачі тої. Буймир давно славився гарними дівчатами. В церкву ходили хлопці сюди. Коли ярмарок, храм, з околиць хуторів завжди парубків тут повно товчеться. Тарасові пощастило: з хазяйською дочкою, красунею Марфою водиться.

Занудилася Олена, в хаті сидячи. В веселому товаристві незчується, коли вечір зимовий минеться. Вже поговор про неї пішов. Ніде того не було, щоб одинока дівчина в хаті сиділа. Чого б то порядна дівчина ховалася від людей? По всіх закутках широкого, плутаного, покрученого Буймира сходились дівчата, хлопці в гурт. Наталка з подругами прийшла по Олену — сьогодні гулянку хлопці справляють, горілки закупили, музики найняли, напекли, наварили, як же в товаристві без неї? Перва співуха, говоруха вона. Що подумують — справді горює вона.

Порішила Олена знов на досвітки ходить. Знов з Оверком стрінеться. Вирвала покривджена дівчина з серця невірного парубка. Жаль було за вимріяні ночі, сплетені турботи, надії...

Мов хата веселіша стала, коли прийшла Олена до вдови Улити. Кинулись до неї, почали всі новини викладати, зраділи їй. Поміж подруг і Оленка відходила, лицем весела, тільки очі занепокоєні.

Дівчата взяли рядна, пішли по свіжу солому, щоб обігрілась під полом, поки спати лягатимуть та натанцюються,— стара солома вже збита, перетовчена, потрухла, тільки піч витопить. Вечірня темрява заохочувала дівчат до сердечних розмов. Олену розпитували за Протаса, на що дівчина щиро розсміялася: хай шука з ворітьми. Збились із стежки, забрели в глибокий сніг, вищали, така вже дівоцька вдача, як насипавсь сніг за халяви, ішли городом, кучугурами, там ожеред стояв, багато снігу намело, пухкого, сухого, мов голками литки коле, так і щемлять... Ключкою, руками смикали солому, сипався сніг за рукави, мов поза спинами розсипавсь, стягали рядна, впереміжку стояли, гомоніли, понав'язували аж трое ряден холодної пахучої соломи, плутались знов у снігу. Олена з порожніми руками слідом ішла, раптом скрикнула, затріщав тин, Олену боляче полоснуло через плече, і вона впала в сніг. Дівчата з галасом покидали солому, прибігли до хати, спо-

вістили — Олену б'ють. Хлопці, дівчата, Улита з чаплією кинулися Олену рятувати. Дівчина сиділа в снігу, плакала, над нею стояв засапаний Оверко, товк кулаками, місив чобітьми її. Прискочив Зінько, ще парубки, боязко вмовляли Оверка, відтягали, але той махнув рукою, і хлопці поточилися в сніг, образливо лаялися.

Велику силу в руках мав він, що й казати. Чобіт вивертав навиворіт! Та ще закаблуки які, підошви! Дьогтем промаслена, аж дзвенить! Зійшлися якось на досвітки дівчата, прядуть, чоботи під піл покидали. То Оверко візьми і виверни чобота Несторовій Марфі. Ось яка сила в руках була.

Улита гнівно напалася на Оверка — за що дівчину побив?

— Знаю за що! — хмуρο буркнув той, подався геть, не став з ними і розмовляти.

Засніжену, пом'яту дівчину привели до хати — ребра потовк, спідницю порвав він їй, — перед матір'ю сором. Мати горювала, нарікала на гірке сирітство. Ні батька, ні брата нема, оступиться нікому, проходу не дає дочці Оверко той, знущується над нею. Ні суду, ні розправи нема на його. З сусідкою Федоркою пересердилась стара Галька. Ладу не дадуть синові вони. Батько ні по чім йому. Чи матері легко дивитись, як скніє дочка на лежанці? Не стерпіла стара, в серцем вдяглася, пішла до

старости Никонора зі скаргою, щоб оступився за сироту,— так тільки сорому набралася. Поважний чолов'яга, вислухавши річ старої, витріщив на неї очі. Парубок побив дівчину? Староста на сміх зняв її. Диво - дивнеє! Чи це первина в них? А як вони обнімуться, тоді вона знов прибіжить до його? Вже до чого мудра, дотепна людина староста той! Звісно, не кожен зуміє старостою бути, теж треба мати голову, когонебудь і не настановлять. Чи стане староста зза якоїсь там дівки страмиться? Хлопці, дівчата б'ються, любляться, а він втручатиметься? Хіба то його діло? Поважніші справи в його є, ось і баба Галька досі подать не сплатила, чи хоче вона, щоб її знов описали? Вчора до волості кликали його, наказували...

Тільки страху стара набралася, не рада додому прийшла. Нову біду на свою голову накликала, староста за подать нагримав на неї, грішним ділом думала, забули вони. Ніякого спину тому Оверкові нема, парубки бояться його, боєм його не візьмеш, отаманом над ними він. Дівчину понівечив, захистить нікому. Якщо є брати — оступляться. Біда, син Іван на війну пішов, давно чутки нема про його, як би, не дай господи, не сталося чого.

В ці дні горілчаний дух слався селом, бриніли шибки від галасу, пісень, гаму, животи наливались салами, душі відвагою, буяла парубоцька кров, що

нерідко проливалась на сніговій дорозі, яскрава, мов квітка... Парубки на хитких ногах тинялись вулицями, горлали, бешкетували, били дівчат, відчіплювали ворота, згадували гріхи, провини один одному... Там десь гримлять гармати, ідуть війни — войовничий дух прослався вулицею. Згадували загиблих односельчан, заливали горілкою тривогу, жалі, плачі, журбу, раділи, що жито в ціні тепер, сало, одчайдушно гуляли, пили за те, „щоб їлося-пилося, а діло на ум не йшло“...

Оверко побився з хутірськими парубками. До глибокої ночі сиділи в удови Улити, поспивалися. Оверко, завзятий паруб'яга, ходором по хаті ходив, бив себе в груди, крутився в п'яному розпачі — за Оленою мов би тужив він, так примітили дівчата, не було рідної душі, совістився, що побив, мабуть... О, дівоцьке проникливе око! Знесилий впав на лавку, взявся за голову, не то стогнав, не то плакав, харчав, тоді завівся з Протасом, загрожував знищити того... Чубата голова знеможено валилася на стіл. Протас на те лїниво подав думку, що Оверко п'яний. Наруги тої не міг знести хлопець, і коли Протас витяг волов'ячу шию, щоб згребти Оверка, той на хитких ногах проскочив під руки, заїдив по потилиці Протасові. Хлопці кинулися розбороняти їх, але не стрималася душа, хіба легко було в розпалі пристрастей зберегти спокій, а може,

просто бракувало повноти відчужань сьогоднішнього вечора, зачали товкти хутірських парубків. Погас жмуток. Хтось став на дверях, бив кожного в лице, хто намагався втекти з хати. Треба сказати, що найбільш тут дісталось нічим неповинним дівчатам. В темряві не видно. Знялася страшна буча. Дівчата забилися під піл.

Другого дня вікна в хатині вдови Улити були затулені подушками, а кров'яні плями на стіпах старанно забілені крейдою. Дівчата ж ходили з понурими головами, натягували хустки на очі.

Стара мати Галька, тремтячи, покрученими пальцями м'яла листа, що прийшов з фронту, наказала Олені взяти десять яєць, грудку масла, піти до попаді, щоб прочитала листа, що син пише.

Олена в сльозах назад вернулася, про загибель Івана принесла вістку.

Втратила останню надію мати Галька — загинув господар дому, що в свої мужицькі руки хазяйство взяв би, навів би лад у домі — послідня втіха материна. Хто ж тепер земельку зоре, травицю скосять, сніп змолотить? Хто ж її тепер до смерті догодує? Де ж вона на старість голову приклонить?

Пригнітила всю сім'ю страшна вість та, восени вбито сина Івана, довідалась мати, ще й кріт ворота перерив — віщував нещастя.

Стощена, сувора, довгі часи просиджувала нерухомо під образами з пониклою головою, мовчки плакала ...

Вбито веселість, заглушено сміх в хатині цій. Думка була — син вернеться, коня куплять, заживуть по людськи.

Коли скоро Христя виходила заміж, ніхто й не радів, що матиме дівчина свій притулок. Зглянувся вдівець один, остався з дітьми малими, на чужі діти пішла Христя, вік не будеш при матері, до сивої голови не сидіти в дівках.

Пересварилася з хатніми Христя. Мало за коси не посіпалися з Оленою.

— Що ти всі подушки береш, а мені що? — напалася Олена на старшу сестру.

Христя запально відказала :

— Ти оставшся, насправляй собі!

Мало до бійки не дійшло в сестер. Христя виявила непомірну пожадність тут, захотіла всі нові пишні подушки забрать — красу і гордість сільської хати. Оголить хату зовсім надумала вона. На що схожа хата без подушок, що, рясно розшиті, скрашають вбогий куток? Знеславить зовсім надумала старша сестра Олену. Якими очима на неї дивитимуться — що то за дівчина, мовляв, подушок не насправляла собі? Ганьба і сором!

Вчепилися в подушку ту — тягнуть · перетягують, дівчата при силі, напірники потліли вже, розлізлися,

пир'я по хаті літа, таке зчинили, світу не видно. Тоді зачали полотна перетягувать одна в одної, рушники, рядна.

— В мене пальці над пряжею повсихали!—із слізьми вчепилася в полотнище Олена.

Всі полотна Христя забере, Олені сорочки ні з чого пошить, обносилися вже. Знала ж бо Олена мудрі звичаї ті, вже здавна так заведено в Буймирі: як не буде сім одєжин, ніхто і не посватає... А тут сорочок нема в дівчини...

— Всі мої заробітки пішли на вас!—не віддавала полотна Христя.

Засапано рвали полотнище те, по хаті перетягували, мотали одна одною. Олена була міцніша, добре помотала худу Христю вона, ненависно лялися, харчали, ногами зачали одбиватися, щастя—руки не були вільні, а то пошматували би одна одну, дуже озлилася старша сестра, що Олена осмілилась перечить їй, мов за останню свою надію вчепилася Христя, заволоділа полотнищем...

Мати, вчуваючи певну загрозу—з молодшою дочкою доведеться оставатися—за Олену оступилася, на Христю напалася: на своє хазяйство іде вона, чужа хата тепер їй стала, на своє хазяйство дбатиме тепер, тож норовить обнести хату,—зачала докорять старшій дочці мати.

Велика колотнеча, буча звелася, як зачали ділити

скотину. Христя телицю хотіла взяти з собою, мати рішуче застала хлів, стала благати дочку:

— Корова нікчемна в мене, глечика молока не дасть, хай теличка росте, без святої краплини молока хочеш оставить стару матір на старість?

Давно в сім'ї порішили — Христя при матері залишиться, стара дівка, хто візьме; не могли звикнутися тепер з думкою, що прийдеться частку добра одривать від хазяйства, віддавать за нею.

Христя не зважала на сльози материні, була рішуча в своїх намаганнях, вигукувала:

— Я податі сплачувала за вас! Я хазяйство справила своїми руками!

Мати зачала безсердечній дочці докоряти, перед людьми страмить: а город хто полов, управляв за вас? А корму хто скотині надбав? Свої заробітки видно тобі, а материні труда не шануеш? Економія прогодувала тебе? Огірок та картопля, що мати на городі надбала! Поміч з них велика була, жили за матір'ю, як за горою! Я ж тебе малою доглядала, вигодувала, а тепер ти хочеш матір обездолить? Совісті нема в тебе, без серця ти, ось люди сміються, людей соромся...

Люди таки справді оступили дворище, споглядали цікаве видовище, хоч для цього і не треба було далеко ходити — міг кожен у своєму домі налюбуваться досхочу — поділилися думками, співчували

матері, дочці, хто просто втішався з тої розваги, що скрашає одноманітне життя. Нестір — е, про що мріяв Нестір! Нестір, сусіда, волів би просто обрубати високим парканом сусіднє дворище, знести дощенту оту зелену халупу, де панує вічний неспокій, пригородити до свого широкого обійстя. І тоді би, мабуть, настав вічний спокій і лад на землі. Дихать йому тоді легше стало би, не дає веселими очима на світ дивитися людині сусідське дворище те.

Христя, вперта дівчина, не зважаючи ні на людські вигуки, ні на материні сльози, стояла на своєму, своє доводила. А вона що, гола до чоловіка піде? Та він вік докорятиме їй! Шматком хліба очі виватиме! Та їй ложку страви тяжко буде з'їсти. Гола від матері прийшла. На чужий шматок хліба понадіялась. Та до неї ні шани, ні поваги не буде. Хай люди розсудять... По заробітках усе дівоцтво своє змарнувала, молоду силу розвіяла, а тепер гола-боса з дому йди?! Де ж тоді правда? В матері застається дочка, заробить.

Надумала жорстока дівчина зворушити материне серце отими непотрібними словами. Мати дочці мудро відказала на те: а вона зять що, на голі стіни прийме? Така думка — багатше хазяйство, скорше пристане хтось до Олени, до смерті матір догодує. Ось і хата валиться, пересипать хату треба. Хто на таке хазяйство поткнеться сюди? На три дні

заміж іде, а матір оголить хоче! До господаря йде вона, в його єсть корова. Сина нема тепер, нікому на хазяйство дбати, засльозилась стара мати.

На що люди подали свою досвідчену думку — не знати, що б сталося, якби ще син був при цій нагоді...

Скорше дійшли до серця людям слова дочки, люди сторону Христі взяли, нагримали на стару, і мати руки опустила, Христя вдоволена, з слізьми на очах, налигувала телицю. Мати з плачем наказувала дочці: що до чого, хай не посміє назад вертатися!

З ворожим серцем пішла дочка з остогидлої рідної хати. Старі мотлохи повезла в скрині, приїхав насуплений, пристаркуватий чоловік, скриню забрав, за саньми прив'язана телиця йшла. Христя сповнена гордості була, — тепер і вона між людьми не послідня, чоловік і кінь єсть у неї, одвічна людська попихачка, тепер і вона не підкорятиметься нікому, захаяйнує в своєму домі... Чоловік теж, мабуть, не прогадав на тім, молоду жінку з телицею придбав, спроквола підганяв коня... З легкою душею ішла Христя за саньми, розрум'янилася на морозі, дівочу покору перед матір'ю розвіяла по вітру дочка. Непривіть та прокльони прослалися вслід їй на прощання. Вирядила мати дочку і хліба не поклала. В нову рідну хату прийшла Христя.

Коли повіяли запашні весінні вітри, польові дороги знов зарясніли заробітчанським людом, що плівся в строкову неволю. Олена на сей раз дома зосталась, хоч одне літо безклопітно коло городу вибуде, мати вже стара, чи багато на двох треба? Малі діти давно повмирали, братик і сестриця, недовго і прожили в нужді, без радості... Лопата м'яко грузла в густу землю, вигрівало сонце, пробуджувало молоді паростки до життя, паркий дух легені спира, гаряча дівочька сльоза пада в ріллю.

Новий гурт повів Оверко за собою, досвідчений верховод, отаман. Чого доброго, ще, може, на пригінчого виб'ється це літо? Не раз до Олени дівчат засилав, кликав із собою, перепроситься хотів, так не пішла Олена,— чи не зна вона хиткої вдачі парубка, не пересвідчилася в тім? Глибоко затаїла образу в серці своему скривджена дівчина.

Гостра неприязнь, що постала між хатніми, потрохи вщухала, скоро забулася, серця одходили, Олену жаль взяв, мов мерця з хати винесли, так незвично стало, як Христя пішла, спустошена, сумна хата стала. Мати никала з кутка в куток, місця собі не знаходила, не знала, за що взятись, мов чогось бракувало їй, безпорадна така... Досада брала за ті сварки, мерзенну пожадність, що виникла між сестрами в хвилину гніву, Олена думкою корила себе за те.

Дощі рясно зрошували землю, наливалася соками рослинність, поросли буйні капусти, картопля, хвилювались тучні хліба, мати Галька віщувала врожай на зерно — з осені листя на груші було червоне. Розгинала потомлені крижі, із смутком дивилася на людські ниви — мов виткані килими, переливалися на сонці.

Прийшло літо, Олена, звісно, з сапачкою не розминалася, і мати і дочка не вилазили з городу, стругали бур'яни, підпушували землю, вистигав колос, позернились жовтогарячі ниви, повітрішувалось засмагле зерно. Пшениця в Нестора, як море, чи діжде мати хоч перед смертю на своїй нивці пожнивувати? Кожна із своїми думами греблися між корчами, звиклися мовчки, невтомно, цілі дні так... Без тривоги, турбот, здавалось, розцвітала дівчина, розправлялося тіло, виповнилося, взялося засмаглим полиском, налилося силою. Вечори напоєні запаморочливими пахощами, від гомону дрижало повітря, Олена просиджувала під вербою, поринала думками між заробітчанський гурт, веселе товариство, згадувала подруг, може, ще когось, гаряча хвиля часом обдавала, дівчина ціпеніла, а серце билось так млосно...

Одного душного вечора Олена засиділася на вулиці, морене тіло відходило, мрійно дивилася туди, де за Пслем над яром табір, а з голови Оверко чо-

мусь не виходив, вже пожнивували, пора б навідатись комусь, принести вістку, Олена також у Нестора два тижні в'язала, заробила хліба собі, а від подруг чутки все нема.

Аж раптом дивний знак: там, де стояла панська економія, небо почало жевріти, немов великий місяць сходив за горою. Олена з хвилюванням не одривалася від огнища, що скоро загравою розкинулось на весь небосхил, освітило ліс, краєвид, спалахнуло велике, грізне... Повибігали люди з хат, сходились до гурту, скупчувались по закутках, повертали лиця до далекого полум'я, довго, зацікавлено стояли так. Не могло бути іншої думки — то горіла панська економія.

Переказували люди, що бачили Оверка на пожарищі з ковалем Кузьмою, рятували економію. Страшно до вогню приступити, а вони гасять полум'я. Вивезли бочки,—шланги рвані, поспадали, Кузьма справля, лагодить, Оверко накинув мокрий мішок на голову, мало в огнище не лізе, поливає водою з діривої шланги, впав усім в око завзяттям своїм, від самого управителя, кажуть, подяка виїшла обом.

Винокур по восьмушці спирту, оселедець, пайку хліба роздає тим, що гасили.—Ну, а тому хто запалив—дві дам!—думав обдурить, хтось обізветься: я!

Хоч і незрозуміло Олені було — з чого це за панським добром вони побиваються, проте гордістю взялось дівочьке серце з відваги приятеля свого.

Ох, і неспокійні часи пішли, тривожились душі панські!

Як тільки зібрали врожай, заскиртували хліба, червоний півень пішов гулять кругом.

Із уст в уста передавались дивовижні чутки про невловимого палія.

В суботу, опівночі, коли саме люд гуля, проти празника, ніхто не спав, пожару ждали, бо знали — прийшов Харитоненкові лист: в цю ніч, у стільки то часов, горітиме твоя економія. Люд до краю вражений із сміливих дій палія... Мало, що вогнем палить, ще й листи пише!

А там цегельня поряд була, коло цегельні пеньки лежали, гори цілі, сажнів п'ятсот.

Виставив Харитоненко стражників, приїхав урядник, бочки з водою вивезли, ставлять скрізь - усюди охрану, сидять, гомонять, палія ждуть. Аж тут як бухнуло полум'я, дим смоляний, сухі пеньки, приступу нема... Воловня з усіх боків огнищем взялася. Стражники бігають, лементують, вдіяти нічого не можуть. Куди не подивишся — скрізь на краєвиді огнище палахтить — огні народної помсти — в одні дні, в одні часи Харитоненко, Капніст, Кеніг горять. Заробітчани розплачуються з панами.

Люди цілу ніч не спали, збирались на вулиці, дивились на огнище, гомоніли...

— Спалили, а нащо? Добра стільки згоріло.

— Найшлася і на них сила.

— Щоб не дуже пухли.

— Нашими моволями надбав...

— На заробітчанських спинах економію побудував.

— Пеньки хто корчував?

— Та і я печінки рвав. Там пеньки — возом станеш. За три копійки оселедця на три дні візьмеш, ідеш корчувать.

— Туди їм дорога.

Всяких розмов наслухалася Олена, що тривожили душу, западали в голову.

Що вже не діяли, не вигадували, а палія так і не могли вловити.

В ці тривожні ночі панам не до сну було, стражники берегли панські покої, не одну склянку крові спортив їм страшний палій. Вже пригінчі на нарядах об'явили: двісті п'ятдесят карбованців Харитоненко дав тому, хто викриє палія, — а вогні однак не вщухали.

Нестір на той час дома хазяйнував, треба було раду дати на власному господарстві, що досить розрослося таки. Землі власної, правда, небагато в Нестора було, орендував панську землю він, сотні

десятин тої землі здавав в оренду Харитоненко хазяям Буймира. Земля та вклинялася в сільські наділи, заплутана між сільськими землями, через поле землі були, крутяться волами на тих клаптях. Чоловік збіднів, до краю дійде — піде до економа: купи в мене ...

Земля на окремих ділянках була не стощена, розкорчована, сита, давала сильні врожаї. Ось і сього року Нестір узяв на орендованій землі півтора пуд пшениці з десятини, зерно як золото. Харитоненка заздрість узяла, чи що, а тільки економ подвійну ціну заправив за орендовану землю. Хазяям мов би хто довбнею гупнув, ошелешили цілком їх пожадні заходи поміщика. Нестір мало волосся на собі не рвав — орать, сіять треба, земля перестоюється, ніхто не хотів землі брать за таку шалену ціну. Чуби, бороди сходились, горлали, нарікали. Нестір між хазяями свою думку подає, між людьми в повазі, шані слово його. Добре, що цей рік уродило, а як неврожай? Збитки самі земля та принесе, мужицьких трудов не поверне. Нестір обурений, схвильований був, тридцять рублів це ж гроші, витягни з неї весь пирій — чого ж і здавали? — підправ, здобрюй, а тоді ціну набавляють. Ненаситне панське черево!

Із тим усі згодні були, порішили знов до пана людей засилати, благати, щоб ціну збавив. Випало

Нестору до економа йти, як мудрому з наймудріших — хто вже краще за його всі звичаї знає?

— Ми до вашої милості, — низько кланявся, просив Нестір економа, щоб ціну збавив. Люди, мовляв, дякуватимуть...

Як уже не доводив, що вже не говорив Нестір, економ уперся, як віл, і ні з місця. Зачали горіть кругом економії, серця панські повідходили, подешевшала орендована земля. Хазяї вдоволені з перемоги, пора орать, сіять, припізнались уже. Аж не тут то було. Деришкура, Нестір, хазяї гуртом узяли дешевше в пана землю, а з людей, що вони мало-земельні, подвійну ціну правлять. Люди дізналися, зняли гвалт: собі за безцінь взяли корчову землю, там пшениця, як очерет, там бакші будуть, земля сильна, а людям солонці, далеко від села, плата дорожча і бариш їм! Баришувать землею Нестір з Деришкурами надумав! Собі взяли поділ, на подолі сім доль, а людям косогори, яри, бугри... Стощена земля, хто зна відколи гною не бачила, все в оренду ходила. А брати доводиться, бо на чім же сіять? Так що не можна сказати, щоб Нестір прогадав на тій оренді, вболівав з тих пожарищ... Правда, між людьми чутки ходили, що і Харитоненко не в збитках був, а ще вигadaв на пожарі тому. Економія горить, а тут страхового агента поночі фаетоном везуть, на столі їсти, пити, згоріло

на п'ять тисяч, а страхують на десять. А все — за мудрим економом. Страховий агент який будинок у Лебедині спорудив тоді!

Олена, прислухаючись до тих розмов, не в силі збагнути була складних звичаїв людського життя... Здається, напасть ціла, біда, а вдоволені, вигадали всі — Харитоненко, економ, страховий агент, Дерішкура, Нестір... Самі тільки малоземельні, що орендували панську землю з Несторових рук, не могли похвалитися вигодою. Дивні речі в житті побачила, довідалася Олена, взяла собі в голову, метка дівчина була.

Хіба Нестір не вибрешеться? Громада адже доручила йому клопотати перед Харитоненком? Що, економ з кожного гроші збиратиме? Доручив Несторові — потрібна йому морока ця! А тут ще наклепи на Нестора, віддячили за добро як, землю для людей виклопотав...

А палія все таки вловили. То був відомий на весь повіт бунтар, коваль Кузьма Базавлук. Ніколи б не виявили його. З дочкою винокура він гуляв, там така краля, проти неділі саме. Ніч глупа була, хоч в око стрель, понад осокорами ходили вони. Кузьма не здержався, скоро, каже, видно стане, сонечко засяє... Аж тут скирта спалахнула. Дівчина візьми і викажи батькові. А батько нарочито дочку підіслав. Взяли того Кузьму, руки зачали викру-

чувать — коваль ні пари з уст. Люди саме з обіду йдуть, а коваля на Лебедин везуть, закували його, стражники з голими шаблями довкола на конях, а він співа:

Ах вы, цепи, мои цепи ...

Олена захолола вся, мало не з плачем дивилася вслід чорнобородому ковалеві. Виріс по економіях, плечі од праці облізли, мстився панам. Ніколи не забути Олені грізного погляду чорних очей його.

Скоро пройшла чутка, що Оверко теж попався за Кузьмою.

Коваля взяли, а Оверко пуска півня, мстить за коваля. Вислідили його. Запалив фітиль, у чобіт сховав, чоботи під пахвою ніс, стернею босий ішов, сів під скирту, зачав узуватися, розмотує онучі, фітиль у скирту стромив. Кинулись до його пригінчі, стражники, виявили — фітиль наспиртований, ганчірка в селітрі намочена, в ній сірників пачка, коноплями обмотана, фітиль дотлівав уже. Так не довели Оверка до Лебедина, в ліс утік, хто зна де дівся. Тяжко вразила Оленку ця звістка. Знов блукатиме, як той звір, у лісах. На згадку чомусь приходило безпорадне хлоп'я, рідне таке... Дивна дівочька вдача, все ладна простить відважному хлопцеві Олена. Неосяжна для неї людина Оверко той. Не лише для неї — дорослі люди не могли збагнуть ніяк. Не одно дівочьке серце сповнилося поваги,

дивно зацеміло при вістці тій. Недавній зайдиголова, баламут, у великій славі тепер між людьми був. Хто міг думати, сподіватися? Страху якого на самого Харитоненка нагнав! Помстився за панські батоги. Увесь Лебединський повіт тремтів. На ноги всю губернію поставив. Стражників наїхало на того палія, не могли вловить ніяк. Люди деякі з подивом, деякі з жалем хитали головами: скільки панського добра пустив з димом! У лісах стражники гасають, цікаво, чи вловлять? Здавило груди дівчині від хвилювання. За участь сміливого хлопця тремтіла вона. Коли б могла чим пособить йому—все б покинула,—і порадитись ні з ким, як би напасти на його слід! А тут ще несамовита Марфа зачала сміятись між дівчатами, глузувать з неї: з бунтарем водилася Олена. На люди і не виходила дівчина. Приїздив урядник, в хаті Оверка трус робили, стражники лазили на горище, все перетовкли, перерили, шукали щось. Нестір на сходці вибалакував — на весь Буймир наробив неслави Оверко той. Воно бунтар, п'яниця, непутяще, в батька пішло... Федорка ходила мов без пам'яті, сусіди минали її, страхалися, на старість звалилася матері біда на голову, добре, хоч батько, кривий Сильвестр, не діждав наруги тої, помер завчасно. В старої Гальки находила притулок собі Федорка. Жінки на той час мов зріднилися, забулася вся неприязнь, що постала

колись між ними все за того ж Оверка. Олена помагала городину збирать Федорці, сльози вдячності виступали на очах старої, коли вона дивилась, як мотається на подвір'ї Олена, тяжкі гарбузи з городу позносила, картоплю викопала, капусти нашаткувала, як рідна дитина пособля в хаті. Не раз, бувало, в'язку вітролому принесе з лісу на зиму, таку в'язку, аж спина вгинається. Все це не минало ока Несторової Марфи, що між дівчатами на вулиці часто кидала вслід Олені глумливі слова — невістка Федорчина пішла.

А дні завихрились неосяжними, дивними подіями, що несподівано падали на приголомшені голови. Перед весною пронеслась чутка, що війні кінець, скинуто царя. Прибігли люди, зачали в волості царів рвать — революція. Мов у тумані жило село, кидались в церкву. Батюшка проповідь казав, по-смутив люд: хіба можуть бути вівці без пастиря? Баба Галька, звісно, ніяк не могла збагнути: царя скинуто, ну, а як же бог? Коли стали пригінч їздить селом, наймать хлопців, дівчат у строк в економію до Харитоненка, баба Галька побачила, що нічого страшного нема, і життя в них іде по-старому... В затурканій голові склалося уявлення: гармати ревли на заході, може, вивоюють щось, до чогось дійде?.. Ще за першої війни сподівалися, бастували в Сумах, Харкові, козаки смиряли, стара

Деришкураха їздила на богомілля, так просиділа два тижні, поїзда не йшли. Може, ось тепер від Харитоненка одірвуть землі, така думка була, з чого ж і жить?

А вже коли після покрови пройшла вістка, що нова революція постала, зачали панів турять, стара Галька занепокоїлася: як же ми житимемо без панів? Поміщицькі, церковні землі, луки, ліси різали. Харитоненкові неосяжні поля наділяли людям. Рубали, валили сосни, дуби — на хати, хліви дерево. Ще й жінок потягли за собою. Які вагітні були, дітей поскидали, понадривались коло дерева того. Возили, будувалися. Добре, в кого було чим вивезти. Нестір запрягає трое коней, ріже дуби, сосни на пластини, підвалини. — Такі часи настали — тягни, хто що підніме! — В кого ж не було коней, не сидів, склавши руки, на плечах носили, плечі пооблазили, сусідам пособляли, коровами возили. Діти, сповнені завзяття, непосильні гілки тягнуть, на втіху батькам стараються, надриваються... Гармати з Харкова гримлять, а тут ліс рубають, шумить, тріщить, на вибір дерево ріжуть, порідили, галявини поробили. З амбарів, комор зерно, цукор возили з економії, коней набирали для Красної гвардії.

Зінько дошку крашену з економічного фронтона на своїх воротах прибав. Люди застерігали:

— Зірви, видно...

Байдуже махнув рукою:

— Це нас багато вішать.

А тоді німець людей шомполував за Харитоненкові ліси, економії. Дехто голову зложив од німецької кулі. Зінька збили так, що злилося волосся на голові в суцільний струп. Нестора минали. В почесних хліборобах ходив він... З попом водився... А вже піп усі відомості німцю дає — скільки добровільців у Красну гвардію пішло, хто ховається, хто мобілізований, зброя в кого де захована, ненадійний хто. В попа списки були, піп за Нестора руку тягне — вірний слуга гетьманові. Шомполи рвали тіло на людях, що вони розтягли панське добро. Тюрми були забиті людом. Стогін стояв селом. Люди кинулись назад звозить плуги, дерево.

Німець скликає сходку, на все село контрибуцію накладає за ліси, маєтки, що розбивали селяни. Шукають зброю по хатах, у скрині, шмат полотна де найдуть, заберуть... Люди подивляться на гармату, що на село направлена, — курей, масла, яйця зносять, зерно звозять, зводять скот. День і ніч тяглися підводи з зерном, понурий люд брів за возами, везли хліб німцю, на зелених возах кабани годовані трясли салами... Хури сіна везуть на станцію, кладуть стоги, пакують, переправляють у Німеччину. Як утікали, не встигли забрать — палили людське добро...

І тоді баба Галька стала трохи розбиратися на політиці, осмілилась стара, людських ворогів-поміщиків прилюдно проклинала вона. Голота тоді кинулася знов у ліс, але вже із зброєю в руках. Ті, що побудувались на панських землях, ще раніш знялися, пішли в Красну гвардію. Знадобились економічеські коні. А сивоголову Федорку петлюровець сполосував нагаями за сина Оверка, що в лісах партизанів. Стара лежала в хаті збита, поси-ніла, тяжко стогнала, і Олена ходила коло неї. А тоді прийшло визвольне слово — Ленін, і годі поміщикам, дукарям знущатись над людьми, Червона армія зганяла ворога з Радянської землі, Федорка дістала радісну звістку від сина: в далекій стороні в радгоспі служить він, колись економія Харитоненка була, на новому хазяйстві порядкує, прислав сто рублів грошей, передавав поклон Олені. Олена просиджувала за ворітьми чарівні ночі, мрійно спі-вала до зор:

Куди їдеш, куди від'їжджавш, сизокрилий орле,
Ой хто ж мене, молоду дівчину, ввечері пригорне ?

Одріза́ли землю в дукарів, наділяли малоземельних, а в земельній комісії Нестір був, громада на сходці обрала. Олена осмілилась, проти свій голос подала. Ще й досі в заробітчан синці з тіла не посходили. Панський посіпака до землі руки простяга ?..

Так горлані в синіх чинарках затуркали, на сміх зняли Олену, не захотіли бабських теревенів слухати. Нестір безтямно лупав очима, поводив плечима на осоружні слова дівоцькі — може б, він і не зніс образи тої, коли б то не дівка свій голос подала, — звертався до справедливої громадської думки. Всіх, звісно, вразила зухвала поведінка дівчини. Доки світ стояв, ніколи не чуть було жіночого голосу на сходці, поважні, досвідчені люди громадські справи завжди вирішували — про ліси, пасовиська, чи то бугая, і заводу ніколи не було в Буймирі, щоб котра хустка поткнулася сюди. Аж тепер жінка на сходці свій голос подає, в громадські справи втручається, прийдеться чоловікам борщ варить. Чимало ще дотепних слів упало на жіночі голови, сині жупани зачали свого приятеля обстоювать, нападали на Олену. А що, може, її обрять, щоб до комуни зтягувала? Кому ще можна довірити таку важливу справу, кому під силу, коли на всю громаду ніхто й розписаться не вміє? Нестір добре грамотний, коло землеміра ходив, знає всякі науки, ціну землі знає, зуміє лад дати.

Бідняцькі верстви були ще не організовані, комнезам був слабкий, громада на сходці справи вирішувала...

Знялося на селі велике гульбище. Хіба ні з чого було радіти, веселитися? Діди, прадіди силу, здо-

ров'я збували, заганяли в могилу жінок, сім'ю, ладні горло перервати один одному в гонитві за тим клаптем. Аж тут дарова земля довгождана звалилася на голову. Хоч би кого збудоражить вість та.

А що лиховісні чутки про Нестора ходять — вороги язиками плещуть, найдужче розривається Олена, підбива несаможний люд, ніби Нестір за могоричі совіцьку землю ділить, — то, звісно, вигадки, всім тяжко догодити, розкидані клини скрізь, до того ж почва землі не однакова... Нестір умів, знав, як пояснить...

Мати Галька докоряла Олені, повчала, власкавити Нестора треба було, не нарізав би за п'ять верст землю, нерозумна дочка сварку з ним завела — чи їй більш за всіх треба, ворогів хоче нажить собі? Нестора однак не пересилиш...

Ровверстку хліба, скоту на хавяїв накладають, підводи в ліс гонять, Нестора минають, де ж пак — державними справами відає, не приступиш до його...

Несаможні дукарів зачали сіпати, в Деришкура ще раніш взяли реманент, олійницю, млина, в кого трое коней... Нестір прочув про це, завчасно збув одного коня, щоб прибіднитися. Аж безкінних чимало, на всіх не насташиш.

Дивна мати, незрозуміло їй, що разом з ворогами нажила Олена також і друзів. Плакалися удови на того Нестора, не по правді землю ділить, Векла

Нарожня, Улита, сестра Христя перед Оленою скаржилися — заступниця вона для них, чи що?

В неділю вирядилася мати Галька свою землю оглядати, так тільки серцем намучилася. Ходить стара полем, сумує. Коло цар-дуба землю дали, самі безсмертники ростуть, лебединські бублейниці колись гречку сіяли... І хазяйнувать тепер можна, так робить нікому, чоловік помер, сина на війні вбито...

Не стерпіла Олена, на сходці знов проти Нестора річ повела. Дивне явище: покривджений люд, удови, маломожні оступили Олену, мов якісь надії покладали на неї, і коли горлані в синіх чинарках захотіли знов затуркати дівчину, знялися обурливі, грізні голоси: хай говорє! Сміло все ввічі кинула завзята дівчина Нестору і його прихильникам, обізвала дукарями, наговорила ще чимало ганебних речей, що людям аж страшно і дивно стало, разом і боязко за Олену, як наважилась вона проти Нестора піти, чоловік при силі, коли б не скрутив він дівчину.

Нестір, уявіть, тільки очима кліпав на непристойні речі ті, не посмів нічого зробити їй, мати Галька думала — в холодну він засадить Олену, спасибі, нічого не вдієв, пропустив біля вуха, тільки гримнув: тобі ще мало? Ти ще не нажерлася?!

В громаді, до речі, не дуже нападали на Нестора,

в оборону навіть стали декотрі, не хотілося людям позбутися родючого наділу. Так воно все і присохло.

Вже і просо поспіло на Гальчиній ниві, волотки легенькі, як пір'їнка, нездобрена нива.

Зібралася стара з дочкою жнивувати, дочка косу в руки взяла — єдина опора дому. Згадала мати сина Івана, заплакала, заспівала:

Виряджала мати сина
Та на косовицю,
Зачесала сину кудрі
Та на потилицю.
Я ж думала, мій синочку,
Ти будеш косити,
А ти кинув косу з рук,
Зачав голосити.

Нестір тепер мав нагоду провчить Олену, довести її зажерливість. Допалася, мовляв! Горлала — землі мало, а тепер тій не можуть раду дати... Нестір забив у чистім полі кілок, тепер заздрощі її беруть, дукарем його зробить хоче, мовляв, ворожим духом він диха, втопить надумала?! Он груша в саду його, в графа Капніста перед порогом стояла, в революцію Нестір пересадив... Ось хто такий Нестір! Революцію власними руками здобував! Люди слухали подвиги його, прихильно кивали головами.

Деякі, правда, твердили, ніби економ, як утікав, пхнув Нестору коня, корову, роздав Дерішкурові,

хазяям, щоб перестояли, поки Харитоненко знов вернеться, роздав скотину на переховище ... Начебто економа Нестір в сани посадив, прикрив соломою, на станцію одвіз, на Боромлю — кулі. мовляв, везе, а партизани шукають ...

Не корилася ніяк перед поважним господарем Олена, хоч він і при власті був, нападалася, наводила людей проти. Лопаткою землю робитимеш! За п'ять верст поле дав. Затоптані люди були. Картоплею, гарбузом жили. Десять сажнів сінокосу маєш і то він тобі випасе. Привезе тобі, зоре, посіє — тричі відробиш йому за те. Свій хліб сиплеться — йому в'яжи. Ще й глузує з тебе: біднота, бур'янище! А сам робить бідняком!

— По-сусідськи живуть, здавна не миряться, — такої думки інші були. Нестір горою стоїть за бідняка, на сходці мало не перерветься кричить, не раз голову КНС Зінька корив за те, що не дбає за незаможний люд.

Партизанову матір Федорку не забуває Нестір, уважний такий сусіда, завжди одвідує, дізнається, яка нужда в неї, про сина розпитує, рубали Дерішкорові верби, так наказав дров одвезти Федорці, аякже, город коли виоре, стіжок соломи привезе, про те все село знало, дивувалось, вражалось, піклується як про стару жінку. Так що даремно Олена наклепи зводить на людину, на факті все видно.

Мішок зерна до млина одвіз, муки змолот. Чи косять Дерешкурові береги незаможні, рубають ліс, розподіляють будьщо, — Нестір ніколи про партизанову матір не забува, завжди нагадує, люди тому свідками були, може ствердить все село. Коли дитячу голову погладить він, видно, людина з чулим серцем — за сиріт дбає.

Через кілька років проти зими Оверко вернувся додому. Ішов селом, так сусіди не пізнавали — так змінився, так змужнів він. Ніде не спинявся, нікого не розпитував, з тривожним серцем переступав рідний поріг. Оторопіла мати серед хати стояла, рогача з рук не випускала, з хвилюванням дивилась на крем'язного вусаня з тяжким сундуком за плечима — рідний син з далекої дороги вернувся... Чи ж могла стара розповісти враз синові про всі тривожні події, що сталися за цей час, про всі муки, печалі, що зазнала вона? Слізьми виказала все.

Син закликає коло вікна, мати розповідала про смерть батька. Вона саме качала сорочки, а він іде, як дим п'яний. Поїхав на ярмарок, поросю продав більше, а купив менше, а ті гроші пропив. Стара і викажи йому. На полиці копістка дубова лежала, квашу мішали, стара ложки мила, то він узяв копістку, як рубонув її, так вона впала, перебив попереk, тепер спини не розправить, б'є не по голові,

а по ребрах, вже благала, щоб добив її... На ранок його не стало, бог йому суддя, помер, тепер, як прийде неділя, все дожида, в вікно вигляда, чи не вернеться батько п'яний. Сама на хазяйстві маялася весь час, спасибі, добрі люди не забували — Нестір, Олена пособляли їй. Чимало біди, напасті зазнала. Петлюровець шомполував її. — Де твій син? — напався на неї козарлюга в синьому жупані з оселедцем. — А твоя мати знає, де ти? — безстрашно відказала Федорка. Полосували нагаями, шомполами, збили, вся синя була, ледве відходили добрі люди. Довго ще розповідала мати, піч давно згасла, а стара все не могла виказати всього синові.

Оверко мовчав, щб міг сказати на те він, на руках носитиме матір свою, натерпілась за його стільки лиха, не знатиме клопоту тепер вона, без турбот, в спокої житиме, син за все подба.

Люди не переставаючи бігали, дивились на крем'язного вусаня, розпитували, дізнавалися про всякі новини, заводили сурйозні балачки про політику, кредити, Чемберлена, про те, що краму нестача, мануфактури, чобіт дорогий, а в кооперації безладдя, п'яниці, марнотрати — і куди сільрада дивиться?.. На що Оверко людям пояснення дав, що країна відбудовує зруйновані фабрики, заводи, і потреби наші вирости, а ми ще мало сіємо конопель, бавовни, ось і цукроварні ще не всі працюють, земля

ще гуляє, і буряка мало сіємо, треба, щоб у сільраді, кооперативі сиділи бідняки, середняки, без глיתая і прихвосня, щоб у селі був міцний актив, і щоб у сільраді не командували, а на ділі, факті показали, як треба робить...

Федорка з подивом дивилася на сина, що людей повчав...

— Голова в того Оверка! — всі одностайної думки були, всі пересвідчилися в тім, що людина з головою Оверко — себто Овер'ян Сильвестрович, як з повагою перший підкреслив Нестір... Велика слава пішла про Оверка селом, двері кожної хати залюбки відчинялися перед ним

Оверко вражений був — до чого змінилися люди, новим змістом сповнилися. В тім ще більше переконався він, коли стрівся з Нестором, що з великою приязню поставився до його, заприятелював з ним, запросив до себе, шанував, частував, дуже зрадів, що вернувся Оверко, міцний актив у них стане тепер. Помотався, покрутився Нестір за цей час, підмоги нема, все на його валиться: землю діли, ліс рубай — голова земгромади він. Оверко щиро Несторові дякував за його піклування, турботи про матір свою, хоч Нестір не признавав своєї заслуги в тім, помагала совіцька власть. Хіба вже в Нестора серця нема? Як Оверко пересвідчився, порядна людина Нестір той; він і економії розбивав, панів

зганяв, дізнався Оверко. За чаркою товариство зріднилося, договорилися про спільну працю для блага народу. Ну, звісно, батько і дочку почастивав, що пишна, рясна кружилася тут, розрослася, розпушилася. Марфа спалахнула вся, сором'язна, рум'яна до Оверка пила. І Оверко приязно за її адоров'я пив, не міг одвести очей від повногрудої дівчини. Показний такий чоловігя Оверко той став, балакучий, веселий, біда тільки — хата скоро завалиться, цікаво, чи є в його що за душею? Обдарував матір він з ніг до голови — оце тобі за ті шомполи, що прийняла за мене. Кажуть люди, думає Олену брати. Що ж, хай бере, мабуть, нема вже кращої дівчини на все село.

Олена за поріг не виходила, з хати не показувалася, дивна така: бувало, щодня одвідує Федорку, аж як приїхав син, і не ступить. Голову помила, одяглася в чисте, хоч і приношене, перед дзеркалом розчісувалася, із смутком дивилася на змарніле, безкровне лице з запалими чорними очима. За прядкою вже не сиділа, а як прийде вечір, в обскубану книжку занурювалася, читала великі літери, хоч мати і докоряла — карасин переводить. Вивчилася грамоти, — тепер такий порядок, учителі неписьмених грамоти вчать. Оверко з матір'ю сам навістив стару Гальку, з порога заgrimів його голос, Олені кров заморозило, мати Галька з печі посунулася,

як молода, обняла його, як сина, став подяку він хатнім складати за те, що доглядали стару матір, такий бадьорий, говіркий, обдаровує всіх. Олена не хотіла брати, так силою нав'язав, приміряв, вихваляв, сміха, гомону. Хата вже давно не знала таких веселощів, шуму. Сиділи, згадували, гомоніли про всякі біди, напасті. Уважний такий, розпитував про їх життя, новини, поцікавився здоров'ям матері. І коли мати Галька заохала, заговорила про смерть, Оверко навіть пританцював коло неї, гоп, гоп, не дав їй договорити, ще не так заживуть вони, з чого старій мов би полегшало. А тоді дивився на Олену цікавими незвичними очима. Оверко з приємністю прочув, що в комнезамі активістка вона,— хіба ж не знає здавна він завзяту вдачу дівчини? Сповнилось серце дівоцьке відрадою по словах тих, і вона з хвилюванням розповіла йому, як комнезам піклується про вдів, маломожних, завзятий жіночий актив в комнезамі в них... Полегкість біднякові вийшла, податків не платять, пільги їм усякі, кредит, допомога, і вже чимало зіп'ялось на ноги, тільки неподобства ще в на селі...

Розжилися люди, скот позаводили, хліба хоч запися — на самогон перегонять. Оленка розповіла про Нестора, дукарів, що засіли скрізь, позакручували голови людям, і що Зінько в КНС не справляється, в горілці мокне. Нестір не розминався

з землею, спочатку головою земкомісії був, тоді волземвідділу, головою земгромади.

Олена з матір'ю зіп'ялися також на ноги, стали краще жити, земелька єсть, та хазяїнувать нікому, — сказала і засоромилась, не осмілилась в очі подивитися, бодай не подумав що... Орать — наймай, возить, сіять, з відробітків не вилазить Олена... А Нестір культурне господарство запровів, шести-пілля, сівалкою сіє, залізними плугами оре, показаний сад у його, на виставці грамоту дали, а що за бідняка піклується він, на сходках кричить, вибалакує, то вдаване все, про людське око... Оверко задумливо слухав, дивувався, не абиякого громадського досвіду Олена, за сільські справи вболіває, піклується щиро як...

Оверко заспокоїв її, обіцяв навести новий лад у селі. Федорка повна гордості була за свого сина, в кого ще є такий син, в шані і славі тепер ходила скрізь вона, люди заздрили їй — славного хлопця має, повне відроди материне серце, велика втіха матері на старість...

Хоч і пішла враз чутка селом, затьмарила радість матері — чому з радгоспу пішов він, не навів там ладу, — од лихих язиків не сховаєшся...

Накрили на стіл, тісно розсілися, вечеряли, співали, приязне чуття об'яло, зріднило всіх, на очах старих бриніла сльоза, ну, а молоді, то вже, звісно,

не могли надивитися, нарадуватися одне одному... Збуджені, веселі сиділи поряд, забулися всі прикрасі, неприємності минулих літ. Оверко, проте, з соромом згадує парубоцькі кручені дні. Олена на те вся прояснюється, як стрілися, як подивилися — дівчина відчула, що душа її давно приросла до його. Довго просиджували на самоті, не могли наговоритися, хіба все викажеш, усе, що приходить в голову в довгі безсонні ночі, все, що зазнаєш у дні блукань, поневірянь, коли із смертю побратався, з лихом не розминався?

Що Олена перетерпіла, як пішла чутка в них, що постріляний, порубаний Оверко в яру лежить?! Петлюровець шапку його вулицею носив, людям показував, вішав на тину, з нагана поціляв, розстрілював — красна шапка, кубанка, люди жахалися, плакали, мати Федорка з Оленою бігли до світу, прокрадались лісом, щоб закопати його кістки.

Набігли сльози на очі дівчині, з тремтінням, одкритою душею вона припала до міцних, надійних грудей його, повна довір'я до загартованого товариша свого, незчулася в дужих, палких обіймах милого ...

В великій дружбі, злагоді, здавалось, молоді були, на втіху матерям.

...Ватага махновців за ними гналася. Загін червоних був у селі. П'ять чоловіка стримували мах-

новську ватагу. Ті насідають — здавайсь, комісари! — гукають. — За що ви б'єтесь? — гука Оверко до них, з карабіна — бух! Махновець валиться. — Здавайсь, комісари! — За що ви б'єтесь, бух...

Дочка схвильовано припала повними грудьми до столу:

— Хрестовий король пада на серце ...

Повернула усмінене лице до матері, в сірих смутних очах її пробивались якісь надії. Мати задумливо провела ніжною рукою по лискучій русявій голові, спочутливо примовляла:

— Голубка моя сизокрила, що б досі свого гніздечка не мала...

І мати і дочка, затаївши подих, у глибокій мовчанці схилились над столом, довго мудро споглядали складні розташовання карт, що віщували людям якісь тривоги, сподіванки. Докірливо, з благанням звернулась жінка до чоловіка. Занапасть життя дитині хоче він.

Нестір око примружив, придавив землю ногою, кров кинулась йому до вух. Гострий позір його, напружена нерухома постать надто стривожили жінок. Забило їм дух. Нестір озлився на ту вперту поведінку дочки, матері. Щоб було так, як він сказав! І ворожить тут нічого. Мало він ще їм доводив,

пояснював? Досвідчене слово його не доходило до них. Тепер не до любощів. Захистить себе треба ... Поки розвіється чорна хмара ...

Дочка ображено заломила рота на змістовні міркування ті, протягла з нехтуванням:

— Пролетарист ...

Нестір тричі пояснює дочці. Оверко коло власті тепер. Силу в руках має він. Усе підкоряється йому. Відводять, нарізають землі, хліб трусять. Вже не минуть Несторового двора, вже не обійдуть Несторового поля. Найкращий клопоть Нестір прибрав собі. А то ж як? А що пролетарист Оверко, то, звісно ... сова не виведе сокола ... Який був рід, такий приплід. Бідняцьке дерево, його тепер право, воля. Чи, може, мати з дочкою хочуть, щоб незможні в двір його зазирали? Він не хоче піти за Деришкуром. І так на зборах розмови постають проти Нестора — Олена там верховодить, зненавиділа його, приховався, мовляв, від совіцької власті він. Гасить треба, поки тліє, щоби не розгорілося полум'я! А вже як у Нестора буде зять активіст, хто тоді посміє переступить його поріг?

Посмутилися мати з дочкою по словах тих, позанурювалися в тяжкі думи. Не легка участь дочці випала. Хіба Оверко дочці пара? Хіба серцеві накажеш? Вік доведеться з людиною жити, спати на одній постелі, їсти з одної миски. Це розуміла

мати. Колись він у хліві, на сіновалі спав у них, як ходив коло скоту, завжди забовтане, в гної завожене, харчилося недоїдками, що zostавалися, зливалися з обіду. А тепер за один стіл садови його, тепер шануй, бійся його, тепер родичайся з ним. На висівках та на кваші вік жили... Хворостяні сіни, хата валиться, ніколи поросяти в дворі не було, тепер Федорку, що ходила по хатах сажу трусить, свахою, матір'ю взивай! Ох, і часи настали! Наруга над людьми. Колись би давно за хазяїна дочка вийшла, схопили би, не дали їй розцвісти, а тепер засиджена дівка, хазяїна обходь, обминай, бійся, хазяйські сини самі повисватували наймичок, пооженьовалися на помийницях, поділилися з батьками, повиходили на садиби — середняцькі двори... Голота тепер верховодить, комнезам, Оверко селом править, колись, бувало, прийде з економії — послідній парубок в товаристві, дівчата не дивляться, тепер підкоряйся йому, тепер він високо голову носить, вже не мають тепер голосу батьківські сини, де ділося вогневе завзяття, поховалися по хуторах, тремтять за свою душу.

Сушили, крушили жінок гіркі думи ті, безпросвітні дні. Ні над чим хіба голову ламати? Чого ждати, на що сподіватись? Дочка, як квітка, в'яне, сохне без води, без сонця. В тривожних думках сиділи дочка з матір'ю.

Хоч справедливо розсудити — ясна хвиля вдарила матері в голову — не такий вже нікчемний хлопець Оверко той. І веселий і в сім'ї роботящий, тільки п'яниця і забіяка. Первий на селі чоловік тепер він, силу в руках має, таких обминать не годиться. Слухати батька дочці доводиться, бо як не послуха, то він на дочці і матері шкуру спустить. Однак діваться дочці нікуди... Хоч і найпоказніша дівчина вона на селі. Хай обира краще з поганішого.

Хвалити бога, глузду ще вистачить їм, тверезий розум узяв верх над сліпим серцем, скорилася дочка на материні слова, жінки тепер повели раду про те, як здійснити важливі заходи, що повинні змінити долю, створити щастя дочки — мало сказати — всієї Несторової сім'ї.

Кістлява, гнівна Федорка сина корила, повчала, доводила... Зовсім здурів Оверко той. І прийде на думку людині... З голови хай викине...

Кидалася від печі до столу, розводила жилавими руками, від небезпечного кроку застерігала мати сина.

Понурий син повісив чубату голову, мов нічого не чув, не бачив, безучасний до материних докорів, мов не було його в хаті, наче не до його мати обзивалася гнівним словом.

Обвиклася з того часу мати з сином, як вернувся

він з служби, став запроваджувать новий лад у селі. І тоді не витримало серце дівочьке, стала та Олена знов горнуться до його. Аж ось настала тривожна хвилина в житті матиному — волочиться за дівчатами не в пору, — хоч вони, до речі, і самі в'язнуть, — жениться надумав син. Мати, завзята Федорка, щира дорадниця синові, рідне дитя корила, наставляла хмурого вусатого парубка.

— Сукин син, у кого ти береш? Стара дівка Олена твоя, замучене, мізерне, вже не почервоніє, хоч який мороз, скорше посиніє... Було, на досвітках віхто і не дивиться на неї, ніхто не приляже, там, як солдат, дівка. Ще й підстриглася, половину ума одрізала. Все в комнезамі тому товчеться, ще й спідниця на вісім пілок, путнього не спече, не зварить...

Звісно вже, коли мати захоче зуміє, знає, як дівчину прославить, розписать, прикрасить, на те вже їй хисту не позичати, вигадлива сива голова...

— Стара дівка Олена та, аж порепалась!

Не можна сказати, що слова ті не дійшли синові до вуха, хоч він наче глухий, німий був... На сей раз в безвиразних очах синові проступив проблиск — син занепокоївся, нахмурився, засовгався, зітхнув глибоко, вражено, занурився знов у тривожні думи. Як не кажіть, можливо, чужу долю дівочьку вирішує син...

Від необдуманого вчинку застеріга мати сина, твереза мати. Щоб потім не жалів, не каюся. На матір не нарікав, що не порадила його. Як мак, дівка Марфа та. Ягода дівка. Краска грає. З хазяйського двору. Хлопці так і бігають. Вона і шить вміє, в полі дощ — вона дома шитиме, це вам не яканебудь пряжа безщасна. Сукна качалка, овець, корову, дві скрині худоби за нею Нестір дає. Копа святних сорочок у неї, сорок буденок, двадцять шматків полотна ...

Аякже, все перещитала, звірила мудра Федорка, Нестір приятний такий сусіда, сам зазвав стару, посадовив за стіл, припрошували, шанували, частували, розвідалась, все побачила вона. Стара пишалася з уваги тої, що виявив такий поважний господар до неї, потайки тішила себе думкою породичатись з ним. Правда, колись Федорка не осмілилась би думати про те, тепер же, уявіть, Нестір сам навів її на цю гадку. Нові часи настали... Знатних родичів хотілося Федорці придбати. Водив скрізь Федорку, показував, стривожила серце стара, шкода буде, як комусь чужому стільки добра перепаде, — коли вже прийде та тиха, безтурботна старість? В комору, хатні кутки зазірала, обдивилась Федорка, на власні очі пересвідчилась — достатки кругом. Дійшла до Нестора чутка, що жениться Оверко, себто син її, надумав. А в Нестора дочка саме на

виданні. Як писанка дівка. Не попихачка злиденна яканебудь. З хазяйського двору. Хоч Нестір з тяжким серцем повинен засвідчити — нема тепер шани господареві, в наш вік. Ось і Оверко новим порядком заправля в сільраді, правда, то служба його така. Старости пороги Несторові оббивають, та вже Нестір не такий батько, щоб за когонебудь дочку видать, з двору спровадить. Оверка добре знає він, хлопець справний, бувалий, роботящий, надійна пара дівчині. Щоправда, з Оленою водиться він, аж то таке... Як на Несторову гадку, старі, досвідчені батьки повинні самі подбати про щастя дітей.

Федорці запала в саме серце врозумлива, розсудлива річ Нестора, схвилювала, зворушила. Федорка може похвалитися своїм сином, поганого ніхто не скаже за його, а що хазяїни лихе балакають, так то з серця, за те, що нові порядки заводять він, думає навесні супрягу організувати, нарізати ближче землю, докупити звести, машинами засіять тим, що вони бідняки, середняки. Тож доведеться хазяйські поля порушити, тепер таке право, директива така вийшла з центру, сам партійний секретар зазивав Оверка в Лебедин, наказ якийсь давав... О, стара вміла, знала, як погомоніти, чи то про політику, про всякі мудрі речі, до всього дослухалася, тямкувала вона, часто вечірньою порою пильно ловила всі ті новини, що вчитував син у газеті...

Розгорілися пожадно очі старої. Шкода буде, як стільки добра дістанеться комусь іншому, не її синові. Марфа переробила дівка вже, довго не ждатиме. Довіку одежі своєї не зносить вона. Сім пар чобіт у неї, п'ять пар черевиків, три козухи, свитянки, ватні кохти — стьожкою виложена, кубова, до стеклярусу чорна альпагова, атласова, черкасинова, вісім юпок, а хусток і не злічити. Скатерті, рушники, рядна... Грошей за нею Нестір дасть. Свекруху з голови до ніг невістка вбує, вдягне, нову чорну шерстяну хустку, шматок сала Пасьчиха замотала, вив'язала, старій подарувала, приятна така сусідка.

Мати Федорка досвідчені міркування свої перед сином виложила — не скриню, бодай чувал з одежиною принесла Олена та. Вік не настачиш, не наробишся на неї. Вийшла заміж — справляй чоботи, чоловіче! Хата валиться, тік голий... До різдва хліба нема, то квашу колотить...

...Часом Оверкові здавалося, що то не мати говорила, а то був голос мов би другого Оверкового ества, глухий, настирливий голос, що його не легко людині позбутися...

Із нехтуванням мати нагадує синові ще і ще раз: сорочку хіба свою роздере — штани тобі пошиє...

А найважніше, про що зовсім не думає син, і де вони житимуть? В обох хати валяться... До речі, забула сказати вона синові. В Нестора хата на дві

половини, нова, простора, казав — на другу половину зятя прийме. Одне слово, і голову тут ламать нічого, хай сватає Марфу, хазяйська дочка. Нестір теж трудового роду, своїми руками надбав усе, він і економії розбивав... Те могло ствердить усе село. Кований віз з економії притяг, і досі під повіткою стоїть, а може, одвіз на ярмарок. Мало ще чим чоловік прославився між людьми.

Дивна мати, хіба приваблюють Оверка оті колти, кожухи? Дівчина вродлива, пишна глибоко в душу запала, хвилює серце Оверкові. Повногруда, повнокровна тривожить давно, нестерпно і вдень і вночі невідступно стоїть перед очима, спокою не найде він. Нестір зазивав часто тепер до своєї хати Оверка — та ми ж сусіди, активісти — шанував, частував, прихильний такий, не раз з дочкою на самоті лишав. Колись недосяжна, горда хазяйська дочка, здалека лише міг дивитися на неї, тепер... Ну, а тепер? Ось і вчора Нестір привів до хати, Марфа рушники вишивала, сама, як квітка, покинув Оверка — ви посидьте, а я близько збігаю... Зоставсь з Марфою на самоті Оверко, милувався вишивкою, тремтіло полотно в руках його, схвильовано ходили дівочькі груди під вишиваною сорочкою, гарячий подих помутив голову йому, безвільна, пишна вона розпласталася в дужих обіймах. Млосне чуття об'яло Оверка... Ні, не може він жити без неї віднині,

балачки вже і так ідуть кругом, косяться на Нестора того, вже давно поріднили їх. Не сила Оверкова встояти проти чарівної дівчини, навіть і думати не сила, горить у грудях... Олена, суха, виснажена, стояла перед ним, суворо лише дивилася, безропідна, дивна, тяжке чуття гнітить Оверка, давить, нічого не вдієш, серцеві не накажеш...

В неприємному світлі стала перед сином та Олена по словах материних. Вже мати не пожаліла ні слів, ні хисту, розписала дівчину, хоч би й на кого материне слово переконливе, дібране справило б гнітюче враження... В очах усього села, здавалось синові, стояла дівчина в такому ганебному світлі. Вже давно серце його не лежало до неї, що, змарніла, придавлена, втратила в очах Оверкових уся красу молодих дівочьких літ.

Мудра річ старої, досвідченої матері западала в душу синові, мов би збігалася з тим міркуванням, що приховане десь в глибині свідомості.

— Огонь дівка Марфа та. Повнокровна, росла, як іде, аж земля двигтять, в руках усе горить у неї, он Зінько перелюбить хоче. Од вітру валиться Олена, суха, квола, нещастя для чоловіка хвору жінку взять, ярмо на шию, ще й з байстрам ходить, нагуляла, хоч би молочаю корінь зварила, випила...

Понура, як ніч, як тьма, ходила дівчина, тинялася по хаті сновидою, місця собі не находила, не знала, за що взятись, до чого приступити, з ниткою в руці застигала, як кам'яна баба, пробуджена материним словом бездумно вертіла колесо... Мати Галька, вчуваючи великий розпач в душі дівчини, втішала Олену, та після короткого лагідного слова знов ремствувала, дорікала, звичка така вже, за одвічними хатніми неполадками сувора мати стала, Олені відрадніше докори ті слухати, ніж слова жалісливі...

— Качка склянку схвате, переваре, треба і тобі переварювать...— говорила спочутливо мати, збудила великий жаль у серці дівочому... Мати одвічна невдаха, до сивої голови з горя не вилазила, перед Оленою тепер також нема жодних світлих сподіванок. Вість та пригнітила дівчину

Знов понурила голову, знов поринула думками. Спливали суворі дитячі дні поневірянь, веселе, завзяте хлоп'я приходило на думку, коло ока веснушки, тепер розтяв шрам...

Що кинув, насміявся над нею — не так серце мучить,— до колишнього ката пішов у прийми, злигався, продався за хазяйський ласий шмат, душа болить, що своєму дитяті скаже вона?

Мати не змовкала із своїми докорами, дякувати їй, плутала, розвівала тяжкі настрої, думки Олені,— так завжди : не змовчить доти матір, поки не виго-

вориться. Чи вона не казала, не радила дочці? За удівця хай би ішла Олена. Сватався Протас? Майструє, покірний матері, з ним Олена не пропаде, він її пальцем не вдарить. Батьківський син. Стук-гряк — п'ятак. З хазяйського двору. Тещу догляне, догодує. Серце її не болить за матір. Знов по наймах ходитиме? Щоб матір мучилась за неї? Маленькою гляділа, колихала, а тепер вона дівка, воля тепер своя в неї, матері не слуха...

...Кружля колесо, сумна, як дівоцький плач, стелеться пісня, в'ється тонка нитка, скільки тих жалів, сліз ввібрали білі полотна...

Не дай мені, ненько моя,
Ні миски, ні ложки,
Та дай мені, ненько моя,
Доленьки хоч трошки...

...Десять відер горілки самої випили... Кабана заколов Нестір. В суботу дружки ходили селом, зазивали гостей. Три столи на всю хату поставили, наставили пирогів, чавуни капусти з м'ясом, драглів, кисіль червоний, білий, сметани... Гості п'ють, їдять, веселяться. Музика виписна з Лебедина, труби гриміли... Марфа, в чотири коси заплетена, стрічками перев'язана, як райдуга сяє. Оверкові манішку вишила, рясна така.

Мати Галька всі новини, всі події того великого гульбища знала, аякже, щоб вона не знала, не

відала, не з легким серцем сповіщала про те дочку.

... Нестір з чаркою за столом гостей частує, припрошує : щоб пропадало, краще з'їмо! Тепер уже землі не треба! Тепер масла не збивать!

Олена не хотіла речей тих слухати, серце тривожити, дошкуляла стара дочку лиховісними чутками тими, гримала Олена на матір, докоряла: хай замовчить із своїми надокучливими балачками. І без того не легко. Мало не згоріла з сорому вона. Якими очима тепер Оверко той на людей дивитиметься? Де твоя совість? Як він міг спокійно слухати ганебну річ Нестора?

Матері, проте, не хотілося змовкнути. Найшла така на неї пора. Хай знає дочка. Не казала хіба мати? Оверко її не візьме. Оверко вітер... Нестір оплутав його, дочку висватав. Федорку прикорили, обдарували, вбули, обшили, старій того і треба—аби не ходила боса, голодна. Там таке виробляли на весіллі тому. Пасьчиха карманом розшитим трусить, обдаровує гостей, витанцьовує, вигулює, виспівує—

Скатерті мої квітчасті,
Гостоньки мої не часті,
Скатерті мої заслані,
Гостоньки мої зазвані...

В Нестора за сволоком сніп жита, щоб життя молодим було. Тягнуть жлукто, колесо, терницю—

давай жито молотить. Той попів сипле, той воду лле, тоді зібрали сміття, Пасьчисі за пазуху висипали. Прославлені весільні звичаї. Спилися, повилазили на хату — полють, коноплі тіпають. Вранці зачали горшки бить, молоду будить, луп у двері, щоб молода не глуха була. Гучне весілля Нестір дочці справив, заміж ішла знатиме коли. Олена ж терпіти мусить, зносити наругу. Безталанна, покинута, занедбана така.

Пророкувала мати Галька, гірку долю дочці віщувала, серце дівоче краяла:

— ... Над тобою тепер хто захоче, той і насміється, а дитину безбатченком будуть звать...

Невтішного горя словами тими завдала мати дочці.

З Р І Л І С Т Ї

Серед ночі виринула несподівана коло пастухів, стояла перед огнем дивна така, виблискувала веселими очима, в червоній вив'язці, мов сама спородження полум'я. Пастухи враз перестали куняти, зганяли коней, що проти зоряного неба вияснявалися, в кущах розбрелися. Довгими ярами прийшла на вогонь навістити пастухів, щоб не розгубили коней, вовк щоб не розірвав часом. Сторожі коло скрити ніч не сплять, знають, ждуть, скоро прийде вона.

Ніч зливалася в ріллею, лунко тахкали мотори вдалині, запахом осінньої прілі насичена земля, серце біль різонув, хвиляста рілля, гребінь нерівний, великі брили, спади, западини, не переступиш.

З глухої темряви виринула перед трактористами, неждана, гнівна. Так вони орють? Б'ються за врожай? До праці ставляться безчесно?

Раптова зустріч приголомшила трактористів. Не встигли приховать своїх гріхів. Гудила, соромила, разила гострим словом, стягла з високості. Мовчки зносили докори ті, покірно, ніяково вовтузились коло лемешів, вчували свою провину. В ображених очах їй сльоза бриніла. Ланку їй споганили. Під буряк глибоко орати треба, а вони під прикриттям ночі хитрують, мілко орють, аби скорше ріллю зірвати, а тоді вранці, як люди на поле вийдуть, глибокою борозною прикриють. Довірили трактори їм. Пирію не повиорювали.

Схвильована, обурена до краю була. Кого скарать надумали? Своє поле...

Не легко людям враз визнати свою провину. Поночі, може, яка борозна і мілка. Бригадир Нестір на ріллі був, ходив, товкся, оранку дивився, нічого не признав...

Здовж і поперек пройшла ріллю вона, в самі темні кутки душі зазирнула, такої ганьби зазнали... З острахом і захопленням дивились услід червоній хустці, що поринула в ніч. На серце нудьга впала. Сувора дума лягла на засмальцьовані лиця. Що скаже про них? Принизили себе як. Трактористи заглибили плуги. Гуділа земля під колесами, плуги повільно, плавно перевертали набухлі влагою скиби. В уяві невідступно стояла перед ними, мало не з плачем, худорлява, завзята, добре пробрала. Серед

ночі в далеке поле вийшла, кожную борозну оглянула. Довір'я до них втратила. Плуги глибоко в'їдалися в масну, густу землю, що одійшла в осінню нічню. А гризота, досада довго ще не одходила.

Перед світом зазірала у жолоби, парко дихали коні в шию, терлися довгими щелепами об плече. Тепер хай їдять сіно. Ситий овес, вику припаса на весну, коли поведуть сівалки, культиватори.

Веселіли серця, дивні такі, несподівані речі сталися перед очима. Невдачі гнітили людей. Билися, метушилися, мізерні наслідки були, нудьга в хиткі душі западала. Невіра людей проймала. Хто? Вона? Виведе артіль з прориву? В неславі щороку були. Чи під силу їй? Овер'ян Сильвестрович, Нестір не могли ради дати. Обрали в управу її. Приїхав начполіт, стали радить, як повести господарство, збільшити врожаї, позбутися неполадків. Люди вигукували Олену, щоб обрали її в управу, чимало здоров'я віддала вона за артільну справу, бідняцьку правду. Завзята, смілива жінка вже давно веде похід проти Нестора — шкодить на господарстві він; так Оверко обстоює свого тестя — з господарським досвідом, мовляв, людина. Обрали в управу жінку. А тепер наводить лад скрізь вона. Олена Павлівна.

Чого тільки не вивела, не звалила на чубату голову Оверкові і Нестору неспокійна жінка! Мало, що

ріллею натуркала, закрутила очі всім, так ще за-
недбана культурна ділянка в них, на бригадах газет
не читають, не пояснюють, опустилися всі гуртки, ви-
став не ставлять, концертів не влаштовують, в трубах
миші позаводилися...

Усе життя та Олена Нестору дихать не дає, зав-
жди прискіпається до його, ось і тепер на артіль-
них зборах наклепи на його зводить, тягне до од-
віту. Нестір винен, скажіть, що миші в трубах по-
заводилися? Чи він розірватися повинен? За полем
наглядай, на хазяйстві лад дай, за все дбай, скрізь
правуй, сіпають, шарпають тебе, ще й майно кол-
буду припоручили йому. Він і сам думає — до чого
огидна тварина: музичний струмент, а вона гніздо
мостить! А потім з газетою... Дійсно, був такий
випадок.

Неприємна згадка стривожила Нестора.

... Вільної години бороди вшнипилися в газету,
кричать, сперечаються, гукають Нестора, що на той
час ріллею брів. З розгубленими лицами звертаються
до бригадира за поясненням.

Хоч і ніколи було Нестору, проте відмовити він
не хотів у такому важливому ділі. Хіба було, щоб
Нестір не знав коли чого? Дарма він таку славу
між людьми мав? Хіба обійдеться будьяка важлива
справа без його? Він сів на голоблю, зморшки на-
бігли на чоло. Що людям тільки в голову не при-

ходить! Став думати. Він дасть раду в усякій важливій справі, ніхто не піде від його невдоволення. Ще подумують, бува, Нестір не зна чого. Він обміркує, зважить, щоб дати людям вичерпливу відповідь. Плугатарі обсіли його, не зводять з бригадира очей. Глибока зморшка врізалась над переніссям його. Глибока дума в голову запала. Всі звернули увагу на те. Голова в того Нестора. Все завмерло навколо. Плугатарі притаїли дух. Чути було, як скрипіли широкі груди. Міцне настовбичене чоло, в обручі турбот затиснене. Ясна хвиля набігла на лице. Лиця плугатарів теж проясніли. Тяжкі муки народження мислі, ідеї легко минули. Всі полегшено зітхнули. Раптом чоло бригадира знов охмарніло. Тривога набігла на лиця. Бригадир зривається, мие газету, жбурля, кричить на плугатарів: що вони йому баки забивають?! Вік прожив, не знав мороки тої, а тепер голову крути... Лабораторія! Вони чого розсілися? Рілля перестоюється, вітер із сонцем сушить! Матері його біс лихий! Культроботник він, чи що? В його всі неври випали коло них! Люди вже не раді були, що зачепили його, до того розходився тесть голови, до того розгнівався він. На ту суперечку натрапила Олена Павлівна. Почула слова послідні, за голову взялася — чимсь давно минулим, жажним повіяло од слів тих, аж кров ватерпла, серце захололо. Вона

згадала випадок в економії на буряках, розлюченого панського собаку, що знущався над політницями. Жінка гірко посміхнулася. В артілі найшов захисток собі, дочка пособила.

А про „лабораторію“, уявіть, жінка пояснила людям. Хто б міг думати? Докладно, ясно, зрозуміло. Чого тільки не навчають на тих курсах?

Чимало нарікань пада на Оверка — все зза того тестя. І голова все те мусить зносити, терпіти, вже втратив повагу між людьми він, в гурті, бувало, розмовляють, сміються, наближається голова — всі змовкають. Завжди всякі неприємні закиди доводиться зносити йому, ось і сьогодні Олена згуртувала жіночий актив, ланкових, повела цілий наступ на Нестора, разом і на його. Мовляв, пирій з коріння росте, до вісімнадцяти сантиметрів глибини, а трактори зорали бодай на шістнадцять, коренище залишилося, буряк глушитиме, хліба давитиме. І Нестір на ріллі товкся, нічого не сказав, не примітив, хіба його серце за артіль болить? Голова цілком звірився на бригадира свого, за полем не наглядає.

Легко було, скажіть, Нестору ганебну ту річ слухати? Порядки пішли, к лихій матері, неuki вчить його надумали! Чутку, що Нестір не господар — він це просто в очі скаже — вигдавав ворог совіцької власті! Добро, гострий язик мав бригадир, не змо-

вчить, провчить зуміє всіх напасників своїх, що згуртувалися навколо Олени, повели цілий похід проти його. Нестір бачив усміхнені лиця, глузливі погляди. Так, при йому всі кобилиці лошат привели! — вразив він людей вісткою. Аж тут знявся голос. Не дадуть людині слова сказати. Улита, лиховісна вдова, без усякої шани, поваги перетяла Нестора: яка, мовляв, його заслуга в тім? Нестір лише очима кліпав на непристойні слова зухвалої молодиці. Колись би вона пари з уст не посміла випустить проти його. Можливо, Нестору прийшла в голову приємна згадка, як він, нап'явши снопа на голову ненависній жінці, водив на глум між людьми в економії, учив робить. Чимало колишніх заробітчан зібралося тут, в артілі. Колись помітали його, він тільки повернув очі направо — всі слухають. За добро віддячили як.

— Ти мене не вчи! — напустився він на ту безчесну вдову, що осмілилась піти проти його. — Я здавна руководствував народом!

— Гавкуном у пана був! — як грім серед ясного неба, на ті врочисті слова впала зневажна відповідь. Гнівна Улита порішила, що прийшов її час, на повний голос заговорила вона.

А що вже Оверко, мов не свій сидів, розкрив комір, здавив чоло, не легко голові було слухати сувору річ обуреної жінки. На бригаді в Нестора

ладу нема. Дні не зашитані політницям. Прийшов Нестір на поле збирать відомості.

— Ану, станьте на своєму місці. Куди ти пнешся? Куди пішла? Ти коло кого стояла? Чого ти там сіла? Коли ти що робила?

— Од неділі до неділі.

— По числах кажи мені.

— Коли б ти встав поночі, витопив піч, наварив їсти, вирядив дітей у садок, знав би який день,— відказала Улита йому.

— Замовчи, бо як турну, полетиш, як ото полова за вітром!

Мало сапачками не посікли політниці його... Панський посіпака затесався в артіль, бідняцькі сили колись стягував, думка — захисток найде, зять голова. Ще й премію Нестору видав.

Всі зо сміхом згадують недавню подію. За показну роботу людям премії видавано. Управа Нестора виставила, аякже, хіба можна Нестора обійти? Зять голови. Порося призначили йому. Нестір до зборів звертається, благає:

— Не хочу я поросяти, благодарность запишіть мені.

Нестір і досі не може позбутися прикрих згадок. Що за напасть така? Послідні роки жодної приємної згадки не найде він, жодної втіхи, радості... Ті, що вони колись скніли, в злиднях канали, тепер

живуть, веселіють, у шані, славі ходять. Взяти хоча б Олену. Хіба вона пила, гуляла коли з ким? З чого? Чи в неї достатки були? На весілля її кличуть, чи в гості зазивають? Кумою де була? На ярмарки, храми їздила — чим і з чим? На сходці коли чуть було п'яничку - батька старого? В громаді голос мав він? В тебе нема десять десятин — тебе ніхто і слухати не стане! У волость зайде подать сплатить — коло порога топчеться, за свою душу тремтить, — старшина розсердиться, в холодну штурне. Старшина, вряник до кого йдуть? В кого п'ють? Не до кого-небудь — до Нестора. Щоб минулися хрестини, обійшлося весілля без Нестора? У волость зайде — сторож стільця приставить, скрізь шана і перве місце, сам Харитоненко балакав із ним, питався про буряк. А тепер кожна сажотруска має право проти тебе слово сказати! Послідні поміж людей були. Сиділи, як кріт у норі. Сліпі, німі. Ніхто до них не зайде, не навідається. Як і в ту хату зайти? Скрізь тече, з бовдура, по грубі. Сажею хата пахтить. А вже як зачалася колективізація — хата не зачинялася в неї. З людьми балака. Вже її питають, слухають. На зборах голос має вона. Того навчить, тому покаже. Газети з хати не виводяться. Вже вона людина. Тьху! Селом заправля, масу за собою веде. В партійний комітет, політвідділ кличуть її. Вже їй пряма дорога в партію. Вже в неї партбілет

у кармані. Вже вона силу має. На курси, конференції в Харків їздила. З промовами виступа, газети про неї пишуть, портрети друкують. В красній книзі прописана... Ніде не обійдеться без неї. В політвідділі славлять, прославляють — ланкова, ударниця! Пшеничною мукою нагодували. Сама б зроду пшениці не викохала. Нову хату поставила. Радіо грає. Електрика світить. Хазяйська помийниця! Проти Нестора похід веде. Ось і в політвідділі набалакала на його, призначили артільні збори... І головне, слухають, скорше повірять, ніж тобі! Та повиучувались грамоти. То, було, зійдуться, пашекують, з хлопцями вигулюють, а тепер газета, книжка... На досвітки не ходять, не шиють, не прядуть, на картини, театри бігають. Несторове слово для громади колись — закон. Ненависть, ганьба, глум тепер валиться на чубату голову йому. Ось і та премія. Нестір не хотів поросяти, хіба своїх дома мало, відмовлявся від премії, прохав збори, щоб подяку за сумлінну, справну роботу йому записали.

Вороги знов надумали знеславить Нестора. Виступали проти — Олена, Христя, Векла Нарожня, Улита — з усякими наклепами. Без тяжкого чуття сорому він не може згадати речей тих. За що, мовляв, Нестору премія? Зерно заприло, картопля погнила. Як бригадира напоїть він, і трудодні припише. Чи ви чули таке? Чого тільки не повигаду-

вали? За могоричі, ніби, Нестір на кращу роботу поставить.— Пий, даси мені пару вороних до сівалки,— мов би Спирка частував Нестора. Вертались з поля, так Улита наче на власні вуха чула, як Спирка бригадира зазивав:

— Нестір Явдокимович, зайти до мене.

— Чого?

— Та зайдеш, там дещо приготовлено.

І як людям в голову прийде таке? Мало не зірвали премії йому. Спасибі, є ще справедливі люди, відстояли, в оборону Нестора стали,— за всіх клопочеться, душею боліє, спокійної днини не має, недоїда, недопива, ночі недосипа, безсумнівно заслуговує премії він.

— Порося! — гукали одні.

— Не візьму! — відмагається Нестір.

— Треба! — прослались вигуки.

— Дарма!

— Бери!

— Нізащо!

Деякі навіть стали благать Нестора, щоб він не ображав людей, узяв премію, що призначили збори йому.

— Порося...

— Подяку запишіть...

— Порося...

— Подяку

Всі люди побачили, пересвідчилися, що Нестір не така вже користолюбна людина, від власної вигоди відмовляється, порося ладен проміняти на бамажку. Здивовані, вражені були. А подяки так і не вписали йому. Краще хай порося бере.

Одної напасті ледве позбувся, тепер ось друга. Вороги похід ведуть проти його, Олена верховодить, Улита доводила, який нікчемний бригадир в Нестора, зачала розписувать порядки на бригаді. В інших бригадах на жнива лазню вивозять, діжку, становлять на чотири стовпи, воду в котлі гріють, лі-тепло, чисті рушники дають, мило, по роботі обмиеш піт, бруд, легше на душі, стає свіжіша людина, спокійніш серце б'ється. На буряках на кожній ланці намет поставлено, щоб ховалися дівчата від дощу, могли спочити від сонця в затінку. Нестір на бригаді сварки зводить, над політницями глузує. В себе ти, мовляв, знала, що таке лазня на полі, намет? Сніп під голову — передрімала. В білих рукавичках думаєте полоть, щоб мозолів не натерти, під парасолькою в'язать, щоб сонце не запікало? Весною жінки мало не побили Нестора.

Знов прикрі думки навіяла пекельна Улита. І коли вже вгамується вона? Не легка участь бригадиром бути, лають тебе, набалакують, а ти сиди, слухай. Хоч кого такий порядок мало втішить. Ще й над ким лиха доля привела Несторові бригадиром бути?

Самі що не є неспокійні люди — Олена, Улита, Христя, Векла під його рукою. Завжди колотнечу на бригаді зведуть. А ти розшолопуй. Що Нестір може вдіяти? Ще сніг із землі не зійшов, а їх вже чорти на роботу рвуть.

Улита слів не пожаліла, злонавмисне розписала перед людьми, розкрасила Нестора вона.

Цілу зиму не давав роботи Нестір їй і тепер додому виряджає. Ні разу не зазвала бригадира ні пити, ні гулять, завжди роботи нестає Улиті, як заморочена цілий день ника без роботи, до печі кинеться — ще до світу витопила, наварила, корову видоїла, бодай тому Нестору добра не було, вийде надвір — люди коло парників роблять, гній везуть, співають. Весело в гурті, балачок, новин наслу-хаєшся. За тими дівчатами не поспієш, не захватиш, повиростали в артілі, печі не знали. На парниках півтора трудодня заробляли вони. В іншої, дивись, роблять дочки, сини, чоловік на роботі, і вона ви-йшла, діло їй Нестір дає, Улиті ж чоловік не за-робить, не справить, діти до школи ходять, а ро-боти нема для неї — „як пшениця вродить, тоді приходь“. Інша вже півсотні трудоднів має, Улиту Нестір до роботи не пускає. Напалася вона на брига-дира — „сказало лихо — добра не буде, зима зійшла, я ні разу коня не брала!“ Вийшла, ще поночі було, захватить роботу — вже нема саней! Позахвачували,

поховали сани — то свійсть, то кума бригадирові, конюхи рідня Несторові — для своїх жінок сани, кращих коней приберегли. Найшла Улита одні сани аж коло плотні, перевернуті, мовляв, поламани, думка — ніхто не взнає, лагодить поставлено. Пішла по вилка, приходить — нема саней. Пожаліться голові на родича надумала. — Оверку Сильвестрович, розсудіть, порадьте, — про бригадира, тестя розповіла вона. Голова нахмурився, розсердився, невидне щось промимрив — індивідуалізм, старі пережитки... Видно, не дуже прийшла до сподоби голові скарга та, обіцяв розслідувать. Даремна надія. Дочку держить, там така гладка, розкохана, жнива, гаряча пора, хліб перестоюється, сиплеться, Марфа сидить дома, в'язать не йде, садок, корова, свині, саме вишні поспіли, для базару сушить, город вправля... Великий сад, город, прийде літо — з базару не вилазить, на буряки, жнива не ходить, — я і дома придбаю... „Хвора серцем“, мовляв, на полі робить. Сапачкою як гребне, аж земля гуде, як плугом прээрє... Розрослася, розпушилася... В людей свині, корови, городи... Вправляються коло дому і в полі перед ведуть.

Крихти поваги до голови не виявила жінка, гостра, запальна, пекучим словом разила людину на відповідальнім посту. І уявіть, люди все те слухають, мало того — ладні, здавалосьь, всі до одного ствер-

дити річ ту. Насмішкуваті, колючі погляди звернені на голову — що він скаже, як почува себе... І голова поклав край тим непристойним речам, з властивою йому рішучістю перетяв зарозумілу молодицю, що надто розходилася, намагалася підірвати авторитет його, зробив суворе застереження — не по суті балакає вона. Не легка участь голові випала — прилюдно терпіти, зносити зневагу, докори, і доводиться: він би, може, більш суворо повівся, але поруч представник політвідділу. А все Олена, то вона мстить за Марфи, підбурює людей проти Нестора. Інша думка не могла прийти в голову Овер'яну Сильвестровичу.

А за Нестора то вже і говорити нічого, що вже пережив він, слухаючи непристойні речі Улити, не доведи кожного...

Найлихіше, звісно, те, що будила співчуття в темних душах своїми ганебними словами жінка. І ніхто не приховував того, надто жінки, в очі глузували з Нестора. Нестір не стерпів наруги тої, напався на Улиту, в свій захист подав змістовне слово:

— У мене борода, а ти мені кажеш таке!

Цілком інший настрій створили різючі слова, ніж то сподівався Нестір. Гостроязика Векла Нарожня зухвало відказала:

— Ну й що, як борода, не жалко ваять віхоть і осмалить...

Зірвала сміх між людьми. Не стало шани бороді в наш вік. Прослались ще вигуки не на користь Несторові. Дукарем стали обзивать його.

Аж тут знявся голос в оборону Нестора, Спирка гаряче заперечував твердження людські, до хрипливи обстоював бригадира,—

— Нестір Явдокимович для нас...

Аж уявіть, Нестір не дав слово людині вимовити, з боєм душі махнув на те рукою:

— Замовчи...

Спирка не захотів мовчати, світло правди обстоює він,—

- ... боровся...

Знов безнадійний помах руки:

— І не згадує...

Спирка не здавався:

— ... страждав...

Нестір заборонив захищати його:

— Не розказуй...

Спирка доконче мусить довести людям:

— ... за совіцьку владу.

Нестір рішуче перетяв захисника свого, спроможний сам за себе слово сказати. Його на дві губернії знають. І Чупахівка і Тростянець... Хто такий Нестір. Він і з бідним завжди побалакає... І тут же схаменувся. Знявся знов сміх. І вирветься проклятуще слово. Не то хотів сказати Нестір. Засмикали

зовсім, затуркали голову. Розгублено, розпачливо він щось згаряча мовив, люди не хотіли слухать. Зничтожить, видно, надумали його.

Після тих зборів ясно, зрозуміло стало — прийшов край людині, що, повна хазяйського хисту, запалу, хотіла прикласти своїх сил на новій ниві... Скинули люди бригадира свого. Гарячився, старався, мало не перервався, думка — зять виручить. Аж позбувся і зять партійного квитка. Даремно тільки дочку Нестір віддав.

Зустрілися в глухій вуличці, стали одне проти одного — Оверко, Олена. Зневажним поглядом він окинув жінку.

— Це ти помститься надумала мені? — поспитав її.

Відказала на те жінка:

— Не за себе мщуся я! Ні, голубе. Не думай. Хоч і є закони, щоб признав ти дитя своє, проте не хочу я знати, бачити тебе віднині. Серце давно одвернулося від тебе. Не з ревнощів. Чужий ти став мені. Жалко іноді, як подумаю... Що я дитині скажу? Зрадник трудового люду, дитино, батько твій...

Засльозилась, пішла.

ДИТИНСТВО

I

Невгомонна баба Галька бредє вулицею — і де той шибеник дівся? Молодшої дочки безбатченко Івась? Слава богові, онучків діждалася к старості. Семигодочки. Ровеснички.

Вулиця лементувала, вулиця гасала. Щасливими очима дивилася стара на вихрясті голови, що купалися в сонці. Розкішна груша, стара-престара, однолітки, мабуть, з бабою, на весь вигін розрослася, крислата, пишна, краса селища, обсипана хлоп'яками, як горобцями. Не розбереш нічого — якісь намети, курені, метушня, біганина, тріскотня... Захекані, розпалені діти перебігали вулицю, падали, стрибали, ховалися.

Христині діти, двойко, Василь та Майка — кінний патруль — перейняли стару:

— Ваш пропуск?

Загородили дорогу їй.

Стара намірилась на них костуром... І де той непосида дівся? Казала дочка, щоб приглянула.

Пристали до неї, як смола :

— Пароль знаєте?

— Що ти мелеш?

— До штабу не підходьте.

— Івся бачили? І де він дівся? Без сніданку вибіг...

— Полетів в Уеллен за бензином.

Червоні полуничка
Наспіли на горбку,
Зозуля тихо кличе —
Ку - ку !

Стара близькозорими очима дивилася на грушу. Хіба розбереш що в тій гущавині? Мов би відтіля злетів голос, десь близько проспівав пустун.

Стала серед вулиці, далєбі, розгубилася стара. Затуркали їй вуха своїми незрозумілими словами діти. У війни грають. Проти чого це воно?

Зелене пташеня
Стовалось в осоку...

Стара від несподіванки махнула палицею. І де той шибеник притаївся?

Зірвалася курява, затріщали тини, з тісної вулички загін мчався.

Василько подає команду:

— Колони танків ідуть, білі наступають, чапаєвці, вперед!

Вайлуватий Левко танкою був.

— Каманін, вилазь з засади, заводь пропелер!

І тут стара побачила Івася, що зірвався з груші, зник у ліщині — розгороджена садиба Деришкура була.

Чому не йде їсти він? — гукнула навздогін. Голос згубився в дитячих вилясках.

— Зенітна артилерія, Анка!

Стара побачила, як онучка Майка примостилася за тином, строчила з кулемета по ворогові.

З груші на парашутах тим часом знижався десант — в тилу ворогові — вітрець коливав червоні, білі полотна... Стара сіла на колодці, задивилася, зажурилася.

Звичка вже така, примітив Івась, є чого, нема чого стара все зітха глибоко, вражено, незвичні дні в її очах постали, такий вже вік.

В баби Гальки, між тим, свої глибокі міркування. Воїни... Біди накличуть. Ніхто не спинить їх. Колись староста начепить медаль, вулицею пройде, всі поховаються з переляку. А тепер такі діти пішли, нікого не бояться. Стара згадала сина Івана, що в царську війну кістки зложив, не знати за що, не діждав нових днів.

За малими дітьми тужила мати Галька — хлоп'я і дівчатко, менші за Оленку, не натішилася, не надивилася на них, діти людям серця веселять тепер, Гальчині діти босі, голодні матері серце краями, а двойко поховала — недорослі, недогодовані...

Барвисті парашути, як казкові пелюстки, в широкого гілля плавно знижаються до землі.

Щось у небі замигтіло,
З висоти несеться вниз ...

З пишної гушавини влад заспівали дитячі голоси.

Понад увесь гам Івась завищав:

— Одягай протигази!

Зачав команду подавать.

— Ворожі бомбовози летять, хлор-пикрин пускають, знімайся, „хитра птиця“!

Діти вдягали лопухи.

Олена гази вивчала, так той зайдиголова перейняв усе від матері, краще за неї засвоїв, старій Гальці невтямку було...

Дивно стає... Забавок у тих дітей... Вже так коло них ходять, вже так за них дбають. Вигляджені, викохані і доглянені... В чистоті, охайності щоб дома жили. Своя миска щоб була, постіль, рушник. Не по його — крутить носом, — в садку не так. Змалечку танці вивчають. Музики для них пісні складають. Радіо для них співає. Книжки для них пишуть. Свій театр, своє кіно, своя газета...

Іграшок хоч завалися. Зайдиголовам того мало.
Війну затіяли. Вигадлива дитяча голова!

Завелися між собою онучата. Івасеві закортіло
командиром бути.

— Я Чапаєв!

— Ні, я! — не здавався Василько.

— Я поборю тебе!

Хоч і менший, проте завзятіший він.

— Ну, то я Фурманов, — згодився Василько.

Тут Чапаєв, себто Івась, хмурить брови, дметься,
вимовля грізно, поважно так:

— Мені на днях пришлють аероплан...

Василько повен захоплення перед славою отамана
свого:

Ти, Василь Іванович, справжній Напалеон...

Івась на те свої досвідчені міркування подає:

— Напалеон воював орудіями, а я... гм...

Левко з юрбою хлоп'яків прилучилися до гурту —
не хочуть вони бути білими.

Чапаєвці напали на них, насіли на них, зачали
заставлять, товкти, в'язать.

Стара, далєбі, забула, за чим прийшла, так заціка-
вила її та дїтська забава.

Веде їх Ворошилов...

Загін червоних з прапорцем ішов на виручку,
лунала дивна, стройна пісня.

Аж тут Василько з Івасем знов не помирилися. Спокусила Василька Івасева слава, і йому знов закортіло Чапаєвим бути. Івась не здавався, звертався до голосу людського:

— Мій батько червоний партизан!

— Твій батько з куркулями злигався, — досвідчено сказав Василько на те, старій Гальці кров заморозив. Василько чув, як люди про те балакали. Далєбі, стара не знала, що діяти, кому що сказати, ноги, мов колодки, тяжкі стали.

Посмутили Івася ці слова. Легко хіба хлоп'якові знести неславу свого батька? Відважною людиною, героєм поставав батько в уяві. Казала мати — в бою з білими загинув батько. Івась пригадує: закривали церкву, хто поліз хрест збивать? Івась на руках матері сидів, якась жінка голосила, кляла, ненависними очима дивилася на Івася, рудий дядько Зінько всміхався до Івася, забавляв, — дивись, куди батько твій виліз! На самий вершечок, до неба, Івасеві страшно стало... Потім коліщатками Івась бавився, що в них зійшла позолота... Ні, не може бути, Василько збрехав про батька.

Стара Галька порішила — як тільки ввечері Олена з поля прийде, сувору річ з нею поведе. Про що саме, стара ще добре не знала, до вечора надумає.

Прссірій! Прозелень! Розкішний, як лопух, буряк вигнався, розложистий, соковитий, пишний, аж хвиля йде, аж на серці млосно, земля, як шовкова, сапачка грала в спритних руках Олени Павлівни. Сіно не дасть стільки молока, як гич. Ситий ґрунт, багато фосфору, буряк стрілою погнався. Азот, калій, магній!.. Буряк розпира, буряк росте, аж рипить, земля пащить, диха в розпалене лице жінці. Скільки тут електрики, сонця! Перегнуо скільки за зиму вивезли. Земля! Колоїди!

Ой на горі василечки сходять,
А під горою барвінок прослався

Олена виводить первим голосом, Векла Нарожня вторить, плавна пісня лине зеленим ланом, Христа, Улита, дарма що сивизна взяла голову, сильні протяжні голоси їх стройно пливуть, зливаються, коливаються.

Ні, на жінок сьогодні не можна дивитися, такі врочисті вони, такі збуджені, голосисті.

З веселим серцем буряк обполюють, розкохують, співають, примовляють.

Векла :

— Не дамо руці зневаги!

Улита :

— Якби мені гармонія, то безперестанку танцювала би. Під коліна наче щось штовха. Як то люди

живуть без танців? Та ще якби п'ятнадцять год скинуть, всі б хлопці горнулися...

Забула жінка, хіба про те марила вона двадцять год тому, такого ж палкого літнього дня, із снопом на голові на людський глум виставлена?..

Зріднилися, навік потоваришували, плече в плече суворі дні пройшли, дружно, згуртовано, Олена наймолодша поміж них, славнозвісна ланкова. Польові люди!

Старих друзів не було поміж них... Палкий дух землі, зелений лист, пісня навіяли згадку про веснушкувате хлоп'я, що на буряках товклося, сапачки справляло. Ціла вічність проплила перед очима. Олена посмутилася.

Улиті стриму нема, наче молода кров заграла в неї, завела пісню, надумала Олену розважить.

Секлетині політниці хмуро, непривітно покосилися — не знати з чого такі веселощі на ланці тій, старі жінки виграють, виспівують, страмота!

Поряд Секлетина ланка полола, дебела Марфа сапачкою водила, сопла, стругала, неповоротка, розпарена... Земля стощена в них, мохом буряк оброста, як борода, — хіба могла Олена змовчати, не виказати жіңці все? Не здобрили ланку свою. Зимув висиділи, думка — хтось зробить. В Олени від попелу земля м'яка, як каша розсипчаста, на руки легко. Як черепок, земля в Секлети.

А хіба могла Секлета знести справедливі докори, змовчати? Напалися з Марфою на хвалену політницю вони :

— Конкурсна ланкова! Лиха твоя година! Болій серцем, бийся за центнери! Преміями спонадили! Славою! В Харитоненка стільки не родило,— а в неї вродить! Хазяйська дочка!

— Гарна пряка і на кочергу напряде,— засміялася на те Улита.— Я хоч під літами, трое дітей викохала, а з сапачкою перед веду.

Ніхто любові мовій не знаєть,
Усі чаютка говорять ...—

завели Секлета з Марфою, ледачі політниці, щоб затуркати жінок, щоб не слухати їх докорів.

Чортороем крутять вітри на плантації, сичать, сопуть Марфа з Секлетою. Марфа ніяк збагнути не може. Що за знак? Лиха доля завжди їх зводить з Оленою. Розлучниця триклята. То, було, батькові Нестору дихать не давала. Підбурила людей проти, зненавиділи люди Нестора, вирядили геть з артілі. За неї батька заслано хто зна куди. Чоловік кинув... Сумна хата стала... Сапачка із скреготом в'їдалася в землю, буряк підпушувала.

Олена стерпіти не може. Хіба не видно, як полюють вони? Стружать бур'ян, корінь не вирубують. Вже пригінчого нема над ними. Бур'ян стягує соки.

— Приглядається, як сліпий до писанки! — глузувала Марфа. — Чи її ланка?

— Її артіль! — відказала Олена на те.

Як на Христину гадку, совісті не збудиш у них, погані очі диму не бояться...

— Вони кваші не вкусять, а не то що киселю, — додає Улита.

Заздрість ледачі серця їсть. Вранці Олена приходить на свою ланку, дивиться — на тичці ганчірка висить, вороги начепили, поглузувать захотіли. Ще як висівали попіл, добре, що завчасно кинулася Олена... На ланці мішки з попелом стояли, розкрива мішок Олена, пильним оком примітила — дрібненьке, як мак, насіння між попелом блищить, насіння бур'яну вороги намішали, думка — щиріця зійде, не обполешся, заб'є, заглушить буряк, знеславить ненависну ланкову вороги надумали. Хитрі, кляті попритаювалися, отруйно сичать з розквіту нового життя.

Радіє кожному новому дню тепер Олена.

Як буряк сіяли, трактори сівалки ведуть, сівальщики не плутаються ріллею, всі їдуть, машини полють, копають, орють, косять, молотять, людям полегкість.

Олена, Христя на ріллю дивилися з хвилюванням, тоді одна на одну, на згадку приходять давні дні, ще Христя і каже :

— От, якби збудить того діда, що ралом орав, руками сіяв, показать — дивись, старий...

Жінки випрямляли потомлені крижі, млосно вигиналися, куди не сягне око — зелене буйне море хвилюється, душу веселить. З гамором, піснями з усього лану білі, червоні хустки сходились до табору, де дзвонила рейка на обід. Вабили око гострі кольори барвистої черепиці, цинкових дахів, всі вигоди були тут політницям. Матері поспішали до малих дітей, що в яслах при таборі няньки доглядали в білих халатах. Виймали заспаних дітей з чепурних дерев'яних ліжок, прикладали до повних грудей. Дівчата, як качки, скорій кидалися під теплий дощ, з вереском плюскалися... Ковалі точили сапачки, лагодили, справляли.

Розсідалися за довгими змитими столами під дерев'яним накриттям в молодім садочку, прозівав вітрець, густий холодок стояв над головами, легко на голови було, обід був ситий, як капне з ложки на стіл, то захолоне. Запашний цвіт гречок, липини війнув за столом, збудив веселий гомін, біла, як сніг, жінка поставила перед товариством ківш з медом, прозорий, як кришталь, дух забивав — дарунок пасіки. Падали на лежанку, спочивали, хто йшов у клуб, переглядав газету.

Завихрилась дорога від села, примчало дві машини, музиканти стряхалися від сіна. Скрипок,

труб, ой леле! Політниці зроду стільки не бачили. Блищали на сонці, сліпили очі. З другої машини стрибали діти, і Олена підхопила на руки Івася. Розсілися на довгих лавах, слухали музику, співи. Матері, діти зачаровані були. Івась пригорнувся до матері, вражено дивився на сцену. Симфонія... такого слова Івась зроду не чув і не знав, що на світі тому діється. Дивне сполучення звуків не виходило з голови йому. Сидиш, тіла свого не чувш, сам не знаєш, не то ти летиш, не то пливеш, гойдаєшся на чарівних хвилях...

Ти гулявш дні і ночі,
А я бідна все сама ...
Ізсушила карі очі
Цілу ніч біля вікна ...

Мати чомусь тяжко зітхала, витирала хусточкою очі, Івась чув, як здрігались плечі їй. Івасеві ніяк не зрозуміло, чому тужить вона.

— І що ти собі, дочко, думаєш? — тими словами стріла мати Олену, коли та ввечері прийшла додому, схилила усміхнене лице над смаглявим, як каштан, Івасем, що заплутався в лляних полотнах, спав непокійним сном. Материне чоло похмарніло. Набігається, намотається за день хлоп'я, повне вражень борсається тепер.

Пшеничні пироги, вершкову сметану стара на стіл ставить, бубонить. Чи було коли, щоб вона мовчки стріла дочку? І що собі дочка думає? Неодв'язна думка матір гнітить, непокоїть. Дочці клопоту мало, безбатченком син росте. Де це видано? В старій мочі нема, не може ради на хазяйстві дати, курка, поросля, корова...

Підмінили дочку, та й годі! Задумана якась завжди ходить, занурена, не мотається, не крутиться, завжди над книжкою, газетою сидить.

Чоло Олені прояснюється, з посмішкою на матір позира. Знов, мабуть, Федорка натуркала вуха їй?

Матері нічого ховаться перед дочкою: з тої пори, як розійшовся Оверко з Марфою, стала вчащати знов Федорка до сусідки Гальки, з дівоцтва подруги... Що хотіла свого часу Федорка з дукарями породичаться, на чуже добро позаздрила? — тепер кається...

Літо, спека, зійдуться старі, під крислатою грушею посідають, чути, як в церкві радіо грає, Федорка не зводить очей з Івася — капля води Оверко — а що вже балачок, а що вже зітхань! Безм'ятежна старість пливе перед очима, голова туманів. Натруджені молодістю кістки ниють, ломлять, лінощі приємно розходяться по жилах, ні клопоті, ні журби, в хаті достаток. Тільки діти хвилюють серця матерів. Сходились би скорій. Своїх дітей

хотіли побачити щасливими на старість. Тоді і очі закрить можна. Розійшовся з Марфою Оверко. В чім був, у тім пішов. Збився, каже, з свого шляху... Хто зна з якою душею він у ті прийма пристав!.. Як вивели Нестора на чисту воду, Олена в тім пособила, з Несторового двору пішов син. Мало не порубали один одного. Не стало життя в Нестора. Харчами закриватися стали від сина. Оверка нема, напечуть, наварять, поїдять, тобі що лишиться... Як у славі син був — усі такі ласі... А тоді дорікати зачали, гудить: чи жінці одержу справив, одягнув, обув? Прикупив до хати що? На хазяйство придбав? Ще й тебе доглядали...

На чуже прийшов, на готове, терпи!

Завівся Оверко з Нестором, в очі виказують один одному. В одній хаті не вживуться. Як два козла, так і два зла...

Напався Нестір на Оверка:

— Користі з тебе ніякої... Ще й без роботи!

Оверко його мало не постріляв.

— Ти мене втопив! За тебе я голову згубив! Ти б уже давно згнів, якби не я!

Спасалися Оверком! Зроду б дочку не віддав, якби не припекло... З економії прийде Оверко, то хазяйська дівчина на його не гляне. А тоді сама затягла. Вмочив руку у лихе син... Стара Федорка сама винна. Легкодухого сина підговорила, споку-

силася чужим добром... Пішов з Несторового двору син. Своя хатка — рідна матка. З ним і Марфа прийшла, кілька днів пожила, ще більшої муки синові завдала. Не зладила з невісткою Федорка, спротивили одна одну, стара при місяці горшками в печі торохтить, невістка гладка, розкохана вилежується, та хата страмна їй, смердить, та як можна в такій хаті жити, ще придавить... Одне до батька мотається, виспіває: „хата чужая, свекруха лихая“... Побачив син, що то за дукарське насіння, навіки розійшовся з нею. Федорка не раз свідком була, як над столом ридав син. Де мої очі, каже, були? Затьмарився розум мій. З ким я злигався? Горював, каюся. Серце материне краєв, ввела вона його в лихо. Стара засвоїла — не завжди до добра приводить материна рада... Страшно в хату повернутися було, все під вікнами зазірала Федорка, боялася, щоб не заподіяв собі лиха син. Зовсім був знелюднів, придавлений з хати дні не виходив, просиджував оціпенілий, як я, каже, тепер у вічі людям дивитимуся? Пригрівав змію за пазухою... В кузню робить пішов, заглушить горе. Партийний секретар взявся за його, допомага справиться, в МТСі його пристроїв. Не дав занепасти духом, спасибі йому.— Не виправдав себе на сдній роботі, на тобі іншу. А квитка партійного позбувся син. На якісь там курси політвідділ відряджав Оверка.

Федорка в неділю була в Лебедині, бачилася з сином, заклопотаний такий, жнива наспівають, усе розпитував про Олену та Івася — рідна кров...

Олена на те гірко посміхнулася, з неохотою слухала матір, — хіба не зна Оверка вона, що то за бурхлива, хитка, плутана людина? Хай мати більше не згадує про його, дочка сама себе корила: як думала з'єднати своє життя з ним? Хіба не ясно, не зрозуміло дочці, куди мати гне? Не лежить серце до його, досада, жаль, подив за людину бере — де совість твоя була? І з чого б це він за Івася згадав? Сім год не хотів признавать своє дитя, а тепер совіститься зачав? Байдуже, хай стара мати Галька не журиться, не турбується — безбатченком виростить Олена дитя своє в красі і радості, чесним, відважним сином своєї батьківщини, тепер не ті часи, нема сиріт у нас...

Дивними словами заговорила дочка з матір'ю, над книжками просиджує вечори, дивні речі почула Галька, не могла збагнути ніяк — не ті часи, не ті люди, незвичні, горді тепер, і діти не ті родяться, що воно за діти тепер родяться? Як на материну гадку, просто розуму дочці бракує, страху нема в неї, покриткою ходить, чоловік сам тягнеться до неї, дочка нехтує...

Не добалакалися дочка з матір'ю ніяк,

Стільки гамору, галасу в хаті нарobili, що аж Івась заворушився, бо хоч і спить хлоп'я, а дещо попадає і йому в ухо.

Як тільки сонце висушило роси на травах, гомінка юрма дітей побрела польовою стежкою — густозелений ліс вабив дітей. Над головами схиляється стиглий колос, скоро жнива, запашний дух хлібів будоражить дитячі серця. Не діждуться діти тих жнив, так приємно бродить по розпеченій сонцем стерні, вибирують колос. Чутка — комбайн коситиме це літо, ще зроду ніхто не бачив, що то за дивна машина, різні вигадки ходили між людьми — хліб переводить. Трактори звичайна річ, ген яку скибу виверта, не діждуться діти, коли застугонить на ланах незвичайна машина комбайн. Стільки страхіття наслухався Івась. Якось прийшла стривожена Федорка, принесла страшну вість про того комбая. Не може бути, щоб косила, молотила, і чисте зерно було! Де це вони таку машину найшли? Прожила, мовляв, сімдесят год, а такого не чула, не виділа. Зерно переводить. Якби не дурні люди, з косами, вилами вийшли би проти того комбая! Вночі б устали, покосили, щоб не дісталось „Недбаєві“.

Звісна річ, коли б Івась більше жив, він би знав, що з кожною новою машиною западали сполохи

в сільські душі. В борознах лягали перед тракторами, бурякокопачами, аби не пустить лиховісну машину на святу землю. Аж Івасеві сім год, того він не знав, і тому лише дивна цікавість збуджувала хлопця.

На взліссі діти кинулись врозтіч, яскраві кольори вбирали очі, синенькі дзвіночки, голубі незабудки, дика красна гвоздика, жовті безсмертники, ромен, деревій, смолка — яких тільки квітів, барв, пахощів!

Василько не хотів іти вглиб лісу, одбиватися від гурту, виховательки, і тому Івась кепкував з його:

— Ну, йди з дівчатами віночки плести, хе-хе...

Маечка в тих словах відчула неповагу до свого товариства і тому обізвала Івася сажотрусом — такий чорний він був — як жук.

На що Івась не змовчав, обізвав її зеленою жабою — така сукня була на ній.

— Сажотрус...

— Зелена жаба... плиг, плиг...

Майці дуже на сей раз закортіло стати вихователькою, як Іра, щоби справляти таких непристойних дітей.

Діти посварилися. Івась одбився від гурту, з нудгою тинявся між кущами, рвав солодку запашну ягоду в густій високій траві, ховався за деревами, ніхто на його не звертав уваги. Раптом він побачив

дупло при землі, стрімголов кинувся туди, несамо-
вито заверещав:

— Шахта!

Трухляве дерево стояло на сонячній галявині, дупло було велике, глибоке, і тому Івась без труднощів забрався туди, зник на очах здивованого товариства. Виставив голову з дупла, наказав хлоп'якам, що прибігли слідом:

— Гукайте дівчат на екскурсію...

Товариство оступило, обсіло деревину, з цікавістю зазирали в темну пастку, заздрили Івасеві, що поважно, змістовно, між тим, повів річ: оце перед ними шахта... тут добувають кам'яне вугілля. Сюди ось можна влізти (ніхто не наважився)... Тут працюють робітники. Раніш ця шахта належала капіталістам. Тепер вона перейшла до рук радянської влади. Зрозуміли?

Тут він колупнув шматок трухлявини, показав:

— Ось вугілля, ізотовці добули...

Діти вражені, захоплені витріщили очі,— до чого в того Івася вигадлива голова!

Навперербій об'явилися герої: кожному кортіло ізотовцем бути.

В стороні коло дерева прислонилась русява голова, схвильовані очі молодой виховательки стежили за дітьми.

Плели вінки, співали, добували вугілля, створили

червону оборону, скільки розваги в тому лісі, забавок!

Набрели здовж узлісся при долині на глеювате місце, забовтані по лікті розминали туге холодне місиво, розставили цілий ярмарок сушити на сонці. Скільки тут витворів, нахилів, замірів! Танки, глечики, коні, вівці, трактори, слони, жирафи, авто, тигри, вовки, гуси, підводні човни, маяк, крейсер, вулики, кавуни, яблука, кулемети, пушки, дівчина з відрами, верхівець... Повен оберемок тих іграшок, теплих, давніх, приніс Івась додому — дивиться, бабо, — хвалився своїми виробами. В хаті було повно диму, і тому стара спересердя напустилася на Івася: в неї горщик біжить, у піч треба дивитись. Надокучливе таке хлоп'я, бубонить бабуся, Івась знає, така звичка в неї.

А тоді Івась побився з Васильком, у дворі гралися; почувши лемент, стара вибігла мирить хлоп'яків. — За що вони побилися? — За неправду Івась вдарив Василька. Стріляли в ціль, у ворошиловського стрільця грали, так Івась каже — вісімнадцять попав Василько, а той ні, дев'ятнадцять.

Стала стара, очима кліпає, руками розводить, на схвильовані лиця дивиться, зітха тяжко, хоч убийте, нічого не збагне...

Діти знов зачали вкупі гратися, виспівувать, ловко так, заслухалася стара.

Душною задурливою днини, вже перед вечір, Федорка не прибїгла, а прилетїла, не сіла, а впала на порїг бабі Гальці. Це такого зроду не було ще з нею. Задихана, схвильована, вона ще довго охала, зїтхала, розводила руками, витерла змокріле чоло перед тим, як розповісти незвичайну пригоду свою. Коли сонце зайшло за хату, баба Галька сидїла на ряднині, Івась коло неї розкладав глиняні вироби, здивовані до краю були з поведінки Федорчиної. Івасеві забило дух, баба Галька сповнилась тривоги, ніхто пари з уст, не зводили очей з розбурханої старої. Почалося ось з чого. Хай слухають вони. Слухачі і без того заанїміли.

Пїшла в поле Федорка подивитися на того комбая. Там стїльки люду понаходило на ті жнива, сиві бороди стоять над шляхом, на машину дивляться... Прийшла і Федорка. О, боже, кого вона вздрїла?! Рїдний син Оверко на машині сидить. З плачем кинулася до його, страшно стало, наробить лиха — для старої знов наруга, мало бїди зазнала? Ще як пішов у зятї до Нестора, напризволяще Олену кинув, на все село знеславив себе.

По тих словах, звїсно, Івасеві також дещо запало в голову, — хїба старим клопїт великий з того, що хлоп'я коло них, адже мале воно, щоб збагнути складну рїч ту.

Отже Федорка занепокоєна до краю, новий кло-

піт упав їй на голову, думка така — не зладиться з машиною, глузу знов не обберешся. Хмурі, глузливі погляди сивоброві діди кидають на матір і сина.

Оверко заспокоює, втішає матір, за руку взяв, повів на машину. І що ж би вони думали? Голову цілком згубила, зійшла по східцях, все на ній тіпається, молить бога і просить, щоб одвернув біду.

Стара на хвилинку змовкає, збирається з думками, сама не вірить своїй відвазі. За слухачів не доводиться говорити: зацікавили вони, не могли очей одвести, не в силі збагнути сміливої поведінки тої.

Стала стара на штурвалі (нове слово знов почув Івась), діди очей з неї не зводять, в бороду посміхаються, син вправляється коло машини, крутить колесо, на тракториста гукає, команду подає:

— Рушай!

Задвигтів трактор, поплила стара полем, мотовило крутиться, голова крутиться, поле обертом пішло, бряжчить у вухах, лягає густий хліб перед машиною, повзе в барабан рівнесенько, шумить, гуркоче, чисте зерно, як золото, з рукава сиплеться, десятки пуд в бункер зсипається, тоді в підводи переливається, відвозять на зсипище.

Федорка глибоко зітхнула, всі набрали в груди повітря, Івась, повен захоплення, слухав незвичайну річ ту, немов із смутком, витав десь думками, марив, хто його зна про що він марив.

Поваги сповнилась Федорка,— хіба ні з чого радіти їй, син комбайном заправля, всі під його рукою, таку незвичайну машину водить він.

Ляга тучний колос під ногами, Оверко команду подає:

- нижче ріж!
- бери на всю косу!
- скидай солону!
- вітру дай!

Як найшло люду на ті жнива! Що вже не робили? До обід десять десятин викосив і обмолотив комбайн. Двадцять косарів треба, двадцять в'язільниць. А змолотить, звезти, скласти? За півсотні людей справився комбайн. А корма, коні?..

Федорка виклада перед товариством свої глибокі міркування, ладна скласти навіть свою пошану перед дивовижною машиною, на власні очі пересвідчилась вона. Двадцять пар волів Харитоненко запрягав, щоб перевезти паровик на молотьбу, цілий день геї-кають на шляху, а тепер трактор зачепив і одвіз. Дивні часи настали!

І що вже не робили коло того комбайна? Діди на стерні рачкували, шукали колосся, придивлялися, чи не вибива зерна. Полову перевівали, солону перебирали, до всього придивлялися віркі очі, ні до чого докопаться не могли. Федорка сама ба-

чила. Стерня чиста, хоч пшона посип, визбирать можна. Стали звірять, виявляли, що за косарями більше колосків, ніж за комбайном.

Приголомшений люд стояв, дивився, як жнивує комбайн. І в'язать не треба. Хоч косу закидай. Щастя тепер молодим!

Люди мало на руках Оверка не носять, змалечку кожен знає його... Батрацького роду... Що заблуdivся він свого часу?.. З чистим серцем покаявся... В свою сім'ю вернувся.

Оверко до людей річ веде. Скрізь машина людям полегкість принесла, доказує він. Це тільки в нашій країні без дукаря і пана.

Люди оступили його, розпитують, як вивчився він робить на машині. Не легко і йому далася грамота. Перших днів прийшлося і йому тяжко. Пшениця, як очерет, навалиться, ремінь злетить, барабан заб'є, мотор заглушить. Мотовило не по стеблу, а по колосу вдарить — виб'є зерно. — Це ж якими очима на його буде дивитися колгоспна маса? — думає собі. Це ж він повинен дати взірець. І вивчився, і наловчився.

Всі слухали, дивились, дивувались, хвалили сина, і стара Федорка в великій шані була. Нарадуваться своїм сином не могла.

Коло вільшини буйна пшениця поросла, вітер з дощами покрутив, виложив, і люди повели раду

з Оверком, щоб комбайн викосив, бо косарі колосся позбивають.

Не йшла з поля, а бігла, щоби скорій сповістить новину. І це б стара Федорка вмерла і не знала, не бачила того комбая?! І не вірила б людям! Ловка, незнана машина на лани прийшла. Тільки, на гадку старої, ще трохи не так. Складна думка запала в сиву голову:

— Якби ще солому в'язав ...

— ...І булки пік!..—

Не стримався тут Івась, приголомшив цілком старих своїм несподіваним гострим словом. Гадки не мали вони,— мале, не тямить, забули за хлоп'я, що заглиблено іграшками бавилося, аж він, виявляється, ловить кожне твоє слово, осмілюється кепкувать, шибеник! Геть, хай забирається звідси, не прислухається! — гримнула на Івася баба Галька, напалася з докорами:

— Ніякого клопоту не знаєш ти! Вигулюєш день цілий! Мати твоя семи год уже нянькувала по хазях!

Івась не радий був, що втрутився в ту розмову, розгнівав бабусь, що нагнали його, самі ж довго гомоніли, що саме, Івасеві не було чути.

Закортіло самому, що б знав де, подивиться на той дивовижний комбайн, на якому прославлений його батько косить. В хаті-лабораторії малюнок

висить комбайна, Івась бачив. До речі, баба Галька нізашо не вимовить таке тяжке слово як „лабораторія“.

Коли ввечері стомлена мати прийшла з поля, ніжна, тепла схилилась над Івасем, і баба Галька надумала приступити, щоб розповісти їй про ті незвичайні речі, що наслухалася від Федорки, мати недбало перетяла стару:

— Знаю, знаю, чула вже...

З досадою лягла спати.

Так що стара, хмура, невдоволена, вже на вітер кинула, сповістила про батька Оверка, що обіцяв додому вечерять прийти.

II

Величаві, бурхливі дні Москви проминули, пролетіли, як сон, як мрія, в вагоні зелена тиха сутінь клонить до сну, жінка припада гарячим чолом до скла, задумано вдивляється в темний простір.

Всю ніч не сплять люди, стрічають врочистий поїзд, пропливають збуджені лиця, засніжені далі, вітер напина берези, сосни, гримить робітничий гімн, полощуться знамена.

На кожній станції люди стрічають своїх обранців.

— Хай живуть делегати VII Всесоюзного з'їзду Рад!

— Хай живуть колгоспники - ударники!
Незабутні, хвилюючі дні!

... Кожушина нова розшита, полтавська на ній, в книзі печатними буквами прописано... Хто б міг думати? Відома на весь Буймир Олена Двожильна — тепер член ВЦВК СРСР! І коло серця червоний значок.

— Як же я буду в тій Москві? — аж захолола вся, як дізналася, що обрана делегатом на з'їзд...

— Будь, як у своєму селі була, — відказав на те секретар райпарткому.

Як побула в Москві, за тиждень забула, що в селі виросла. Обвиклася, зріднилася, слово вождя чула, вираз, голос, рухи вигріла в серці своєму.

З села їй слали листи, люди дуже просять, щоб побачила все, запам'ятала, ждуть — не дождуться, поки вона приїде.

... З легким серцем вела річ про свої перемоги... Як точений буряк у неї поріс! Дупляків зовсім не було. Тугий, тяжкий буряк на її ланці поріс, ніж не йде, в дупляк, як у гарбуз, ніж стромиш. Соків до дев'ятнадцяти соток з її буряка. Берковець до двох пудів цукру дає. Брала спробу на цукроварні. Іще добиться порішили політниці, щоб по п'ять кіло буряк був!

Жінка дримала, не то ві сні марила, не то згадувала свою промову на з'їзді.

... А в хаті - родильні п'ять синів родилося, п'ять червоноармійців ...

Сподобалися ці слова з'їздові, в долоні плескали, вигукували, всі з увагою слухали її, Олена повернула голову ліворуч, стрілася з очима, що світилися мудро, людяно так, гаряча хвиля поїняла її, жінці дуже кортіло розповісти, чому б і не розповісти?

... А в неї синок Івась росте, материна втіха, материна гордість, не хлопець, а вітер, і виходила вона сама його, без зрадливого батька... Та вже Оверко той давно одумався, вийшов на знатного комбайнера, справив чобітки хлоп'якові, дарунки засила, перепроситься хоче, проте не лежить у неї серце до його. В нужді, бур'янах вирости змалечку, а потім він пішов не по тій дорозі, і вона зневірилась в йому, гірко стає, як подумав...

Нова станція, сніп електричного с'яйва б'є в вікно, гримлять труби, робітничі організації вітають делегатів, жінка розплющує очі.

Непокоїть думка її: приїде додому, з чого почне, що вона скаже? Душа повна переживань, хвилювань, події, як гора, звалились на неї, зворушили, збагатили, мов на світ народилася, хіба висловиш?

Як дізналася, що обрано її членом уряду, аж в очах потемніло, розхвилювалася, розстроїлася, серце нив, на душі тоскно, ні їсти, ні спати не хочеться,

непокоїла думка: чи зможе справитися вона, малописьменна, з великою почесною роботою? Народне довір'я чи виправдає вона?

... На Кремлівській башті годинник видзвонює, в темну шибку строчить дощ, у цей час на бригаді рельса бамка, дороги розвезло, ні вивезти, ні корму привезти... Не спала, качалася ніч жінка.

З Лубенського району дівчина, комсомолка, із села Снітин, Пріся, мов рідна сестра за нею доглядала, зачала втішати.— Тебе вшанували за твою віддану роботу на соціалістичному полі, поставили тебе на ноги, тобі допоможуть і науки вивчить. Дивись, он узбечки, татарки, такі самі, як і ми, в нужді, рабстві зросли, темні, безправні, тепер лиця розкрили, переродилися...

Звеселіла Олена тоді,— як приїде додому, порішила наздогнать і перегнать за ці роки, коли змалку не могла, щоб не бути відсталою од життя...

З села лист прийшов, голова Зінько сповіщав, що закінчили гній возить поверх плану, вивезли ліс на станцію, а солому вівсяну продали в завод, а за ті гроші купили коней. Івась, мати здорові, передають їй поклон, Оверко ж ходить, як ніч, досада сушить, крушить, аж страшно дивитися...

І хто того Зінька просив, щоб він одписував за Оверка? Захища, обстоює свого приятеля перед нею.

Іще слідом прийшов другий лист, бригадири писали, дізналися з газети, що вона член уряду, тож думка, що така людина може де вгодно гарні чоботи купить, щоб прислала.

Показувала листа Прісі, журилася, скільки ще доведеться енергії прикласти, щоб обстругать людину, вивіять старі забобони.

Листи слали подруги — Наталка, Метелиця, Векла Нарожня, сестра Христя, всі втішалися, високої честі вона зазнала, комсомольці книжок просять, боки обдавила собі пакунком.

Скоро, скоро рідне село. Проминули славний, гостинний Харків, кожне дерево, пригорок вона запам'ятала тут.

...Гриміла музика на вокзалі, організації робітників, службовців вітали делегатів. На пленум обкому зазвали, врочисто стріли, Олена первою ішла, червоноармієць вшанував її, жінка згоріла вся, вхопила за руку дівчину:

— Ой, Прісю, не можу пережити!

Чи жалко, чи тяжко, чи соромно стало, з наймитства дійшла шани такої — червоноармійці честь віддають.

В руках у неї картка, жінка приставля зелену лампу, ясно світяться очі, люди оступили вождя, дорогú пам'ятку везе.

... Як зрошена росою в засушливий день рослина,

як паростки весни, вигріті сонцем, співало серце ... Густий туман, морок дівочих літ — літ нужди, глуму, рабства — розвіяний проявом мудрої волі... І посмішка дитини, і пісня дівчини, людська гордість, гідність, мужність і мудрість овіяні великим ім'ям ... Як визріває, стигне колос і наливається соком яблуко, так серце радістю налилось.

До неї приступили, її стрічають, на вулицях співи, ніхто не спить, всі на ногах, бож знають, чекають — сьогодні в Москви прибуде Олена Павлівна ... З сусідніх сіл походились люди, прибули гості з Лебедина.

Все село висипало назустріч їй, не дали одійти з дороги, мало на руках не внесли в будинок культури — колись церква була.

Стільки ждали, серця мучили, не стримати тих поривів, людей набилося повен будинок, до неї приступили, збуджені, нетерпеливі.

Незмінні подруги нужденних і веселих літ, передовий загін у боротьбі за соціалістичний врожай, неоднакові літами, та однакові запалом — Векла Нарожня, Улита, Наталка, Христя — не натішаються, не надивляються на неї.

Крізь натовп протискається баба Федорка, кидається на шию жінці, обніма кістлявими руками:

— Олено, моя дитино ...

— Здрастуйте, бабусю...

Стара припала до неї, не одірветься, в лице зазирає, допитливо так додивляється.

— О, боже мій, кажуть люди, що ти вже не Олена...

— Олена, бабусю...

В старої виступили сльози на очах, не в силі збагнути, що тут діється...

Чи правда, що вона бачила Сталіна?

— Як вас, бабусю.

Федорка, глибоко вражена, не могла очей одвести від незвичайної жінки. О, боже, яка вона щаслива! А який же він є? Сталін. Чи в літах, рослий? Чи близько була коло його? А як він балака? Голос який у його?

Мов сподівалася, здавалось, що Олена зуміє відтворити вимріяний, живий голос, що так до болю кортіло почути Федорці. Присутні притаїли подих, слухали дивну річ славної ланкової, що побула в Москві, бачила Сталіна, простий і великий заволодів людськими думами, серцями він.

Федорка змалечку втішалася Оленою, від смерті врятувала, виходила, як малою хворіла. Поїхала в Москву Олена, старій аж жалко стало, стільки в своїй житті вона вазнала... Засльозилась стара, не в силі зладнати із своїми почуваннями, стільки тих переживань на старість випало.

А тут ще про Олену лихі язики звели. Як приїде з Москви — з людьми не балакатиме! — Марфа з Секлетою розпустили чутку. Як стали прибувать тяжкі ящики з Москви, пішла чутка селом — це вже Олена добра скільки додому наслала! Розкрила мати Галька один ящик, а там книжок повно. — Добро і є, — доказує людям Федорка.

Івася баба спати поклала, згасила світло, сама пішла до сусід, переповнена вщерть радістю, місця собі не знаходила. Івасеві теж не до сну, цілі дні люди балакають про матір його, і славлять, і заздять, Івась чув, як співали на вулиці дівчата, загуркотіла машина, як тут спатимеш? Лише тільки стара подалася до сусід, Івась чкурнув з хати, прибіг в колбуд, сховався за полотнище, стояв, слухав материн голос, не подавав духу, щоб не розгнівати матір. Бо хоч і знав Івась, що зрадіє вона, проте нажене геть, стане докорять, в цей пізній час усі діти сплять, не видно нікого, один Івась слухав незвичайну розповідь материну, тишив себе думкою — заздросців од хлоп'яків не обереться, як дізнаються, де він був учора, що він чув, крізь дерте полотнище все видно, його ж ніхто не бачить...

Люди вгамувалися, розсідалися, серед глибокої тиші мати веде річ про далеку, овіяну славою Москву, в якій живе великий Сталін, про людей дума, про матерів з дітьми малими піклується він,

щоб спочинок мали, не перевтомлювалися, щоб при кожному домі був садок, білий хліб і молоко... Івасеві привільно жить на білому світі, і весело, і радісно, чудесну музику цього літа Івась на жнивах чув, і ще в них бува дитяче кіно, театр, співи, танці, радянська дитина має все, що треба для життя, свої палаци має, книжки, залізниці, і все, що єсть на землі, і під землею побудовано, тож для кого воно? Івась в садок ходить, а за кордоном робочі діти живуть в нужді, неволі, нікуди не ходять, бо в них дерті черевики... Івась і на комбайн бігав дивитися, як батько хліб косить, тільки мати не дозволя... Чорний, пошрамований, пригорнув Івася до пропахлих потом грудей, питав, що він хоче, яких подарунків, обіцяв насадить садок, Івась мовчав, пручався, відчув на своїй щоці гарячу батьківську сльозу... А капіталісти війною на нас іти хочуть, та в нас є великі заводи і нема безробітних, і хай ворог не сунеться в Країну Рад, бо на сторожі стоїть могутня Червона армія. Хоча би скорій Івась виріс... До чого мудра думка дійшла, побудували залізницю під землею більшовики, і в сні ніколи не снилось Івасеві, та і, мабуть, бабі Гальці... Ламає голову, мабуть, зараз вона, де Івась дівся, прийде додому, перепроситься, щоб не сердилася на його. А мати навіть їздила метром, довкола сьє, як у казці, і ніхто не подумає, що це під

землею. Баба Федорка то ніяк не могла збагнути — і як вони ті плани під землею робили; це вже треба дуже розумної голови мати. Люди навперебій закидали словами матір, кожному хотілося дізнатись, а чим же гониться той поїзд і чи швидко він іде? Електрикою гониться, мати пояснює, по тридцять п'ять кілометрів у годину робить, робітники наші побудували метро те, найкраще в світі. Люди вражено зітхали, кожному кортіло побувати там, де мати побула, побачити те, що вона побачила. Нема тих труднощів, щоб не здолали більшовики, всі про те говорили, мудрість вождя славили, а деякі сиділи мовчки, задумано. До серця прийшла людям річ материна, уважно слухали, дивувались — мовляв, малописьменна мати, а розповіла славно, щб, якби велику освіту дати цій жінці!

Тоді завзята Федорка перед людьми в промовою вийшла. Як зачала, як зачала вибалакувать, здавалось, що вона весь свій вік тільки і робила, що з трибуни промовляла. Над сивою головою звисали червоні полотна, слово вождя надто схвилювало серце старої, про своє нужденне минуле розповіла.

— Ти б, Олено, сказала... Ох, я б і сказала! Наче одмолоділа я тепер... Спасибі вам за цю жисть. Я вісімнадцять год у свого свекра спала долі на соломі, на піч мене пускали тільки дитину родить. Свекор перед смертю нарікав:—Це ти

живеш, ще ваше право, якби колись, я б тебе давно порішив... Я сім год не мала права сісти за столом, поки свекор жив. Коли в мене дитя найшлося, до обід я ще п'ять кіп поставила, чоловік мені три дні не дав перележати, не то що три місяці... На другий день погнав на поле. Жадні були люди на свому... Кричить, лютує: чому ти вперед не зродила, гаряча пора, найнять ні за що в мене, а вона на печі лежить?! На печі пролежала ніч, перед світом стягає—вставай, корова реве, хліб сиплеться і. Синок, Оверко, в правому боку стояв... На золоту дорогу пішов, комбайнер... В мене діти за пічкою повиростали, а тепер у садках, яслах діти наші доглянуті, нагодовані... На соломі коло мене трое ягнят і дітей двох, лазять вночі по мені... Векла Нарожня буряк у Харитоненка копала, назад іде, в пелені несе... Улита в житі дитину найшла. Це вам щастя тепер, жінки, а не жисть, жаль тільки, що я стара... Нема сварок, гризні в батьком, мужем, вирядив чоловік жінку ні бити, ні м'яту, ні кляту... В мене і тепер плечі крутить. Не один бич на моїх кістках перебито. Золоті слова Олена сказала, представник уряду наш—ми колись знали рогац та кочергу, а тепер партія пробудила жінку, на ноги поставила. Тепер ми ночі спимо, а колись прями до світу. Не було кіна, театрів, колбудів, книжок, газет. В пилипівку щоб заспівали коли?

Старша внучка семирічку скінчила тепер, мати каже — ходи ще, а колись би збули заміж. Та ще за багатого щоб вийшла! Запікали дочок, синів змалечку, в роботу заганяли, а тепер грамота, школа для них.

Ніде гріха діти, така і Федорка була, збивала сина Оверка, щоб сватав багату дівку, Несторову дочку, тепер перед людьми кається...

Кланялася стара людям, перед Івасевою матір'ю провину складала, мати плакала, люди тяжко зітхали, Федорка дякувала за оновлене життя, вона б рада пляшку вина поставить...

Врочисто, щиро звучало це в устах Федорки. Щедрим дарунком — червоним вином хотіла стара скласти свою шану, дяку за незвичайну старість. Мало що старій в голову не прийде?

Івась злякано прикурнув за полотнищем, загуркотіли ядики, дошки, який не малий був він, а збагнув — про батька розповідала Федорка, дивно ставало хлоп'яті, невже могли так жить люди?

Вже як стали розходиться, Івась виліз із своєї засади, обізвався до матері, сам не радий тому був, до краю збентежив матір, що жажнулася з поведінки хлопця, з плачем взяла його на руки, цілувала, лаяла, не розбереш...

Не знала вже, як прийняти, де посадить вславлену дочку баба Галька. Нагримала на Івася, що

втік без дозволу, радіо грає, на піч чути, вертілася, не спала стара, турбувалася за хлопця. Хай і не обзивається тепер до неї і не лащиться.

В хату найшло повно люду, баба Галька коровай несе, ще й калиною вбраний, коровай блищить і сяє, перед портретом Сталіна ставить. Щасливими очима дивилася на свою незвичайну дочку баба Галька. Люди довго сиділи, гомоніли, співали, тільки мати чомусь задумана, мовчазна, не то стомлена була. Баба Федорка до матері схилилась :

— Прийди завтра, Оленко, допоможеш мені хату вимазать ...

Не договорила, засльозилась, знеможено поклала голову на плече матері, зазірала благальними очима.

— ...Ти його, Оленко, не кори, то я безумна його збила... Не осмілюється він приступити до тебе.

Тоді поклала руку на голову Івасеві, не знати з чого зворушена така була. Дивні якісь слова проказувала: „своя рідна кров, розважечка така, добре хоч не викинула, спасибі тобі, дитино“... Не завжди легко збагнути що старі кажуть. Івась догадвся — про батька вони річ вели. Коли згадаєш за батька, мати завжди чомусь сумна - сумна стає...

ЗМІСТ

	Стор.
Дитинство	5
Дівочтво	40
Дівочтво	176
Зрілість	247
Дитинство	264

Редактор Б. Кімельблат
Художник О. Рубан
Техкерівник С. Білокія
Коректор В. Вороніа

Ціна 3 крб. Оправа 1 крб. 20 коп.

Друкарня ім. М. В. Фрунзе, Харків,
пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Го-
ловліту 2222. Замовл. 473. Тираж 10.000
9¹/₂ друк. арк.

Видання 788. Пап. ф. 72×110—43 кг.
4¹/₂ пап. арк. В 1 пап. арк. 86.400 літ.
Здано в роботу 20-VI-37 р. Підписано
до друку 26-VIII-37 р.

